

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Stamler Ábel

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főmunkatárs: Gróh Gáspár

Szerkesztő: Fehér István

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXIV.

2025/1–2. SZÁM

FEHÉR ISTVÁN	Megjegyzések egy magára hagyott korról	5
PETŐ ZOLTÁN	A magyar nemzet szellemtörténete – Joó Tibor	7
GUITMAN BARNABÁS	Az országszínek az udvari reprezentációban, a magyar trikolór első megjelenése zászlókon	22
NAC SINÁK GERGELY ANDRÁS	A bizánci unikornis – <i>Hamvas és Bizánc, avagy egy félreértés anatómiája</i>	33
PONGRÁCZ KÁLMÁN	Polgári kereszténység	45
GRÓH GÁSPÁR	Rejtélyek, avagy a titkok joga – <i>Jegyzetek Szilágyi István Kő hull apadó kútba című regényének margójára</i>	52
HAJNAL GÉZA	„És szerteszórjuk a világban...” – <i>Benkő Zoltán szerepe Tollas Tibor lejárataiban</i>	61

SZABADFALVI JÓZSEF	Joguralom és demokrácia Horváth Barna jogszemléletében	77
GECSE GÉZA	Az orosz–ukrán háború a Novo-Rosszija terv tükrében 2024 nyaráig	87

❧ 1% METAFIZIKA ❧

DIETRICH VON HILDEBRAND	Az éberség szelleme a liturgiában	112
-------------------------	-----------------------------------	-----

❧ KÖRKÉP ❧

TÓTH KLÁRA	Író a moziban – <i>Szilágyi István filmélményei</i>	114
KORSÓS ZOLTÁN	Székelyföldről az amerikai hadifogságig	117
LUDMANN MIHÁLY	Ifj. Nagy István építészre emlékezve	119
TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER	Csontváry és úttörő elemzője is megelőzte korát	126
SUMMARIES		130
SZERZŐINK		133

A borítón lévő fotón a Szentháromság tér látható 1940-ből (Fortepan / Fortepan).

„A címkórság csírasejtjei legfőbb emberi gyöngeségünkben, a hiúságban rejlenek. A rang felelősségteljes: kötelezettségekkel, szolgálattal jár; noblesse oblige! A felelősség öntudatot fejleszt s egyfelől jogos, nemes büszkeséget, másfelől tiszteletet és tekintélyt vált ki. Ezzel szemben a cím a puszta látszatra épít; külső dekórumokkal leplezgeti s próbálja helyettesíteni a bármely okból hiányzó lényegét: a rangot s a benne foglalt tartalmi értéket. A cím hiúságból sarjad és hízélgésből táplálkozik; pöffeszkedés lefelé, meghunyászkodás fölfelé: a címkóros tipikus magatartása. A rangos büszkeség súlyos etikai tartalommal bír, a címes hiúság üresen kong, – csak látszatvalóság. Találó hasonlattal: a hiúság nem más, mint a büszkeség majma, mely mindenkinek tetszeni vágyik. A hiú jobban érzi gyöngeségét, semhogy büszke, a büszke viszont jobban érzi erejét, semhogy hiú lehetne; ezért nincs is szüksége járulékos díszre, rangjának külsőséges fitogtatására.”

SEBESY GYÖRGY

„*Mentem non formam plus pollere.*” (-Az értelem, nem a külső forma bír értékkel.) *Andrea Alciato Emblematum libellus* című emblémáskönyvéből (Paris, Chrestien Wechel, 1534, 52).

FEHÉR ISTVÁN

MEGJEGYZÉSEK EGY MAGÁRA HAGYOTT KORRÓL

HAJLAMOSAK VAGYUNK a két világháború közötti korszak szerzőinek jelentős részét élő kérdésekből kizárni (ahogy tette ezt a közénk ékelődött diktatúra), és a szellem kötelességtudó munkásait, kordokumentumok megalkotóit látni a Horthy Miklós nevével fémjelezhető politikai rendszer szellemi életének meghatározó szereplőiben is. Pedig ez az a kor, mely sok szempontból sikerrel teremtette újra a magyarság életfeltételeit, szellemi teljesítménye pedig a kor európai horizontján is figyelemreméltó. Kevésbé vesszük számításba, hogy ekkoriban a revízió a fél kontinensen napirendi kérdést jelentett, a mai szemmel túlgondoltnak tűnő nemzeti önreflexió pedig nem a kurzus szellemi hóbortja volt, hanem az Európa-szerte lerombolt hagyományok javításának, újraépítésének kényszerű munkája, szellemi újraalapozás, egy elemi létérdek kifejeződése. A „mi a magyar?” kérdés erőtere valóban meghatározó volt a korszak szellemi közéletében, ugyanakkor korántsem uniformizálta vagy határolta be azt. Az olyan, döntően (ha nem is teljesen) apolitikus szerzőknek sem derogált a sajátjuknak tekinteni a kor jellegzetes kérdésfeltevéseit, és részt venni a magyarság-diskurzusban, mint Hamvas Béla.

A közép- és kelet-európai nacionalizmusok 19. századi kezdeti gomolygása az első világháború végével lecsillapodott, majd újból erőre kapott, s bármilyen meglepő, 1920 egy, a korábbtól higgadtabb nemzeti önismeretre törekvő korszaknyitánya is. A periódus erőszakkal zárult le, eredményei nem bontakozhattak ki a Kelet- és Közép-Európa nemzeti értékrendszereit könyörtelenül nivelláló bolsevizmus hódításától.

Ha túltekintünk iskolás műveltségünkön – mely a Babits által vezetett, és az utókor számára kevésbé kényes Nyugat második és harmadik nemzedékének működésére redukálta e negyedszázad művelődését –, könnyen beláthatjuk, hogy a két háború közötti szellemi tér pezsgő volt és éppolyan tágas, mit csak megengedhettek a kor külső-belső feltételei. A korszak korántsem homogén eszmetörténetileg, konfliktustere megannyi hatásnak. A szellemtörténet és a neopozitivizmus korabeli harcának eredetére reflektálva a *Nyugat és a Magyar Szemle állandó szerzője*, Joó Tibor a következőképpen fogalmaz 1935-ben: „A pozitivizmus idején a filozófia teljesen elvesztette addigi főhatalmát a tudományok birodalmában, s míg addig annyi becsülete volt egy tudománynak, amennyi filozófia volt benne, most éppen az ellenkező következett be: a »filozófikus« gyanúsító jelzővé vált, a »metafizika« meg éppen megbélyegző nevezetté. A filozófia addigi hatalmas területeiből pusztán az ismeretelméletet és logikát hagyta meg neki a kor tudományelmélete, az etika a szociológiával, az

esztétika az irodalomtörténelemmel és stilsztikával, a pszichológia a fizioiógiával lépett szoros viszonyba, s általában minden tudományból, magából a gondolkozásból eltűnt az a szellem, amely a filozófia lényegét teszi, a platoni eros, a legvégső okok kutatásának a vágya, az a szenvedély, hogy minden jelenséget az általánossal vonatkozásban szemléljünk, minden részletet az Egész részeként. S minden efféle törekvés egyenesen tudománytalannak bélyegeztetett. Csak az »exakt, életrevaló, gyakorlati« kellett.”¹

A nemzet mibenléte s a nemzeti önismeret mellett égető kérdés volt a korban (a mához hasonlóan) a kultúrkereszténység és a politikai kereszténység kérdése is. Az utóbbi hónapokban számos szerző jelentkezett olyan tanulmánnyal, esszével, melyben ezeket a kérdésköröket tárgyalja. Mivel az idei első tematikus számunkat – részben az iméntiek nyomán – éppen ennek a problémahalmaznak szenteljük, mintegy nyitányként közöljük a két világháború között alkotó Pongrácz Kálmán *Polgári kereszténység* című írását.

Molnár Tamáshoz hasonlóan a század második felében amerikai egyetemeken tanító Horváth Barna jogtudós, jogfilozófus életműve is jól példázza, hogy a két háború közötti hazai szellemi környezetben szocializálódva a tehetség nyitott marad, és törekvéseinek iránya párhuzamos bármely más nemzet értéktremtő törekvésével.

¹ Joó Tibor: Magyarság és filozófia. In *Magyar Szemle*. IX. évf (1935) 4. sz. 359.

PETŐ ZOLTÁN

A MAGYAR NEMZET SZELLEMTÖRTÉNETE – JOÓ TIBOR

Joó Tibor a történelem szellemtörténeti felfogásáról

A NEMZET „TISZTA idealitás” – vallotta Joó Tibor (1901–1945) – a két világháború közötti magyar filozófusnemzedék egyik kiemelkedő, de mára jóformán elfeledett tagja. A nemzetet nem a vér, a törzs, a faj, hanem a szellem konstituálja: így van ez Joó Tibor szerint minden nemzet, de különösen a magyar esetében, amely az európai nemzetek között az egyik legkevertebb, legsokrétűbb alkotóelemekből összeálló valóság. Az 1930-as évek korszelleme, a „Zeitgeist” azonban nem neki adott igazat: Hóman Bálint, a Horthy-rendszer egyik legjelentősebb történésze és a kor kultúrpolitikájának egyik alakítója a Magyar Történelmi Társulat elnökeként támadta meg Joó Tibor nemzetkoncepcióját 1943-ban,¹ az alig negyvenöt éves tudóst pedig két évvel később, nem sokkal Budapest ostroma után egy felrobbanó légiakna ölte meg 1945 márciusában. Életében azonban – a Hómanéhoz hasonló támadások ellenére – óvatos elismerés is övezte Joó Tibor filozófusi és szellemtörténészi munkásságát. Legkiemelkedőbb nemzedéktársaihoz, Hamvas Bélához, Várkonyi Nándorhoz, Prohászka Lajoshoz hasonlóan ő is könyvtárosként dolgozott, majd 1939-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen a történelemfilozófia magántanára lett.

Joó hiába volt meggyőződéses ellensége a nemzetiszocializmusnak és állt szemben a két világháború között a jobboldali rendszerrel Magyarországon, a kommunizmus több mint negyven éves ideológiai diktatúrája alatt a történelemfilozófusról mint keresztény, protestáns, és emellett „újidealista” gondolkodóról nem sokat lehetett hallani. Csak a rendszerváltás után kezdték el újból emlegetni a nevét.

Ebben a tanulmányban Joó Tibor nemzetkoncepcióját – mint munkásságának minden bizonnyal legmaradandóbb és legértékesebb részét – szeretnénk megvizsgálni, a rendszerváltás utáni történészi és irodalomtörténészi értékelésekkel (Filep Tamás Gusztáv, Ferenczi László)² szemben konzervatív szempontból, ami önmagában is magyarázatra szorul, munkásságát áttekintve ugyanis nyilvánvaló, hogy a filozófus nem kifejezetten vonzódott a konzervatív filozófi-

¹ Hóman Bálint: Elnöki megnyitó beszéd [a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi június hó 10-én tartott közgyűlésén]. In *Századok*. LXXVII. évf. (1943) 139–140.

² Filep Tamás Gusztáv: *Joó Tibor: A szellemtörténet és a magyar nemzeteszme*. Budapest, 2019, Századvég. Ferenczi László: *Joó Tibor*. Budapest, 2022, Hugarovox.

ai gondolkodáshoz,³ sőt, a magyarországi Spengler-recepciót tekintve például az egyik első olyan gondolkodó volt, aki elítélő kritikát fogalmazott meg a neves német konzervatív történelemfilozófusról.⁴ Benedetto Croce olasz liberális gondolkozóról, a Mussolini 1943-as elfogatása után történt miniszteri kinevezésének alkalmából viszont ujjongó hangú cikket írt.⁵

Ahogy Joó Tibor a *Szabadságeszme a történelemben* című írásában fogalmaz:

„[T]alán hihetjük azt, hogy ez a kép egy fejlődésről tanúskodik, amely lassan, kerülő utakon és számos visszaeséssel, de mégiscsak a filozófia szabadságeszményének megvalósulása felé tart. Hátha igaza van Hegelnek alapjában! Optimizmusunknak erős támpontot nyújt a történelmi vizsgálatoknak már maga az az eredménye, hogy bármit is mutat az utalom körüli harcok külső képe, a politikai szervezés végső törekvése mégiscsak az volt, hogy a közös államm cél és az egények természetes szabadságvágya összeegyeztetésének a feladata valahogy megoldassék.”⁶

Ez a mérsékelt, ugyanakkor mégis kifejezett progresszionizmus ma már magyarázatra szorul. A haladás már az 1930–40-es években is rendkívül problematikus elgondolásnak számított, ma azonban, úgyszólván teljességgel hitelét veszített tézisnek tekinthető. A progresszió gondolata a 21. század első harmadának lezárulásához közeledve, és mintegy a modern történelemre innen visszatekintve olyan végérvényes csödbe jutott, amelynek jelei túl számosak lennének ahhoz, hogy egyszerűen felsorolhassuk itt. Az úgynevezett humanizmus – Joó Tibor számtalan helyen mutatkozott a humanizmus elkötelezett hívének – szintén egy olyan fogalom, amelynek jelentése, egyrészt túl ködös, másrészt pedig nem egyértelműen pozitív. A humanizmust használhatjuk pozitív értelemben is, ha azt az értelmét tekintjük, amelyet a katolikus filozófus, Molnár Tamás „keresztény humanizmusnak” nevezett,⁷ azonban még ezzel kapcsolatban is lehetnek bizonyos fenntartásaink. Ha azonban humanizmus alatt (Joó Tiborhoz hason-

³ Főképpen kulturális értelemben – főképpen keresztény vallásosságával összefüggésben – a „konzervatív” jelző természetesen vele kapcsolatban is használható.

⁴ Joó, némileg tendenciózus kritikája szerint, Spengler „igazi hatása [...] gondolatainak tökéletes egyezése a könyv megjelenésekor jelen lévő egyetemes kétségbeeséssel”, illetve szerinte a német történelemfilozófus, „szuggesztív erővel” és „látszattudományossággal” igyekezett igazolni, az első világháború vége utáni általános pesszimizmust. Szerinte Spengler az európai kultúra „halálának” gondolatát „az emberi ész az emberi szellem alárendeltségének feltevéséből” vezette le. (Joó Tibor: A kétségbeesés bölcselete. In Uő.: *Történelemfilozófia és metafizika. Válogatott írások*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Budapest, 2001, Ister, 104–121.; 138.

⁵ Joó szerint Croce filozófiája maga a „klasszikus liberalizmus” amely „a szellemet hordozó személyiség szabadságának tana.” Ez a tan, amelyet „nemünk legjobbjai” dolgozták ki, hirdették és haltak meg érte, „a szellem törvényeinek – az igazságnak, jóságnak, szépségnek és szentségnek – az uralma.” Joó Tibor: Croce. In Uo. 273–277.

⁶ Joó Tibor: *Szabadságeszme a történelemben*. Uo. 148.

⁷ Lásd: Molnár Tamás: *Keresztény humanizmus. A szekuláris államnak és ideológiájának kritikája*. Budapest, 2007, Kairosz.

lóan) ellentmondásokkal terhelten definiálva egyszerűen emberközpontúságot értünk, akkor a humanizmus éppenséggel az istenközpontúság, a *teocentrizmus* szurrogátuma lesz, jelentése pedig – főként azokat a jelenkori ideológiai trendeket tekintve, amelyek a klasszikus humanizmus „beteljesítve meghaladása” után már transzhumanizmust követelnek – leginkább baljós.⁸ Joó Tibor számos társához hasonlóan kétségkívül nem érzékelte a modernitás már száz évvel ezelőtt is általános, azóta pedig még tovább mélyülő válságát, vagyis a nietzschei „minden érték átértékelését”.

Mint történetfilozófus, Hegel és Böhm Károly követőjeként képtelen volt eloldódni a *Zeitgeist*-től – nem a „fasizmus” vagy a kommunizmus kordivátjától, s nem is elsősorban a liberalizmustól. Joó *attól a korszellemtől* nem tudta függetleníteni magát, amely mintegy az előbbieknél átfogóbb módon, a történelem hátteréből bontakoztatta ki a modernitást, és amely a modern tudat kialakulásért felelős.

Elkötelezett protestánsként az anyaggal szemben szinte minden írásában a „szellem” jogait hangsúlyozta, azt azonban nem vette tekintetbe, hogy a külsődleges vallás és „szellem” nem mindig fedi egymást, maga a felekezeti vallásosság pedig egyszerűen hatástalanná válik, ha az úgynevezett vallásos emberek a világra éppolyan premisszák mentén tekintenek, mint ateista és materialista társaik. Magának a történeti protestantizmusnak éppenséggel nem kevés része volt abban, hogy a szekularizáció világtörténeti tendenciája egyáltalán kialakulhatott. Ez a *Zeitgeist*, amelyet Joó nem érzékelt, a nagy szimbolikus valóságok megtagadását jelenti a középkor végétől és a reneszánsztól,⁹ a protestantizmuson át a modern analitikus tudományosság csíráinak megjelenéséig, előirányozva az individualista és a kollektivista világnézeteket, és végül a világmindenségnek a

⁸ Ahogyan Hossein Nasr professzor hangsúlyozza: „[A] nyugati civilizáció a reneszánsz humanizmus megszületése óta a földi embert állítja középpontba. A Nyugat humanizmusa, miközben megfosztja az embert önnön centrumától, középpont nélküli kultúrát és történelmet teremt és arra törekszik, hogy az abszolútum minőségével a centrumát veszített emberiséget ruhazza fel.” Seyyed Hossein Nasr: *A pótolhatatlan szent tudomány*. Pécs, 2024, Varázsló Macska Kiadó, 174.

⁹ Joó Tibor a középkorra, a reneszánszra és a reformációra adott reflexióját lásd: „A reformáció történeti jelentősége” című írásában. (Történelemfilozófia és metafizika, 200–213.) Joó szerint (a hegeli dialektika értelmében) a középkor „az evilági élet megvetésének jegyében állt”, mivel „a középkori ember egyedül a túlvilági létre szegte tekintetét.” Ehhez képest a reneszánsz a középkor aszkézise ellen forduló hedonista lázadást, szélsőséges individualizmust és világias értékrendet jelent, a válaszul színre lépő reformáció viszont a tézis és antitézis szintézisét. A reformációban az ember már nem fordul teljesen a túlvilág felé, mivel az „meghaladta” mind a középkor mind pedig a reneszánsz szemléletét, és a világnak az evilági tevékenységgel való „átszentelését” tanítja. Nyilvánvaló, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű, hiszen a protestantizmusban az „átszentelés” ideája hamar átfordult a teljes szekularizmusba. A „világ szellemmel való áthatása helyett” a protestáns nemzetek a kapitalizmus, a technológia, a modern értelemben vett ipar vagyis „a gép uralmának” is előfutárai voltak, nem is beszélve azokról a szocialisztikus (sőt kommunisztikus) eszmékről, amelyek a kora újkori protestáns szektákban a radikális demokrácia, és a politikai káosz csíráit hintették el. A protestantizmus fő irányvonalai a poszt-keresztény „szekuláris humanizmus” számára készítették elő a terepet, ahol maga a vallás végül is feloldódik.

szellemről leválasztott, önműködő felfogását.¹⁰ Nem egyszerűen a vallás megtagadása volt ez, mint azt felületesen vélni lehetne, hanem hatalmas és mindenre kiterjedő elfordulási folyamatot jelent az Égtől, – a korlátozott földi emberben még élő isteni szellem fokozatos kioltását. A vallás benső profanizálódását is jelenti, valamint egy ennél is tágabb értelemben vett, mindenre kiterjedő szekularizálódási tendenciát. Ennek értelmében az emberi tudat összes transzcendens lehetősége megtagadásra kerül, míg végül minden egy „túlságosan emberi” szintre korlátozódik, amely állapot emberi tudatot tulajdonképpen eredeti önmagából kiforgatva elvezeti ahhoz a „kartezianus szindrómához” amelyből a modern materializmus, ateizmus, nihilizmus is előáll. Azt a felfogást jelenti, amelyet már láthatunk az „egyébként vallásos” Baconnál, Descartes-nál, Newtonnál. Ez aztán alapja lesz a racionalizmusnak és a materializmusnak, létrehozva a jelenlegi kultúrára is jellemző széteső és merev, végletekig specializált, ugyanakkor egy technokrata, reduktív tudományosság nevében primitivizálódott valóságfelfogást. De éppígy alapja annak a romantikus idealizmusnak is, amely nem megtagadta, hanem a régi, vertikális hierarchiákat, a „létezők nagy láncolatának” keresztény-neoplatonikus ideáját horizontálissá téve megpróbálta „modernizálni” a szellemet, a világfeletti szellemi valóság „fejlődő” jellegét hangsúlyozva. Joó Tibor protestáns gondolkodóként – és Hegel követőjeként – maga is ennek a progresszív-romantikus világnézetnek egyik hazai képviselője volt.

Joó filozófusi és történelmi munkássága azonban – szerencsére – nem merül ki a humanizmus és a haladás jól ismert közhelyeinek ismétlésében. Habár a haladás-ideológia rövid kritikájától nem tekinthettünk el – mivel az áthatja műveit –, Joó elemzései mégis fontos adalékokat tartalmaznak a szabadság és a felelősség modern világban való megközelítési lehetőségei kapcsán. Gondolkodásának formáját tekintve, ilyen pozitívum a szellem, illetve a szellemtörténet hangsúlyozása is, amellyel Joó kimondottan antimaterialista értelemben fogta fel az emberiség és az egyes, konkrét nemzetek történelmi kibontakozását (az ő szóhasználatában: „fejlődését”) is. Ezek olyan megközelítési módok és történelmi felfogások, amelyeket határozott pozitívumként kell értékelnünk, főként, hogy a magyar szakírói közegekben éppenséggel az 1930–40-es években sem ez számított a „fősodornak”.

A szellemtörténet mint kutatómódszertan és megközelítési mód magában foglalja az antimaterializmust és az antipozitivizmust is. Mindezek mellett Joó egyik legfőbb erénye nemzetfogalmának sokrétű és alapos kifejtése. A nacionalizmus fogalma némileg antitétikus viszonyban áll a konzervatív gondolkodás

¹⁰ René Guénon rendkívül találó módon a „világ szolidifikációjával” (megszilárdulásával) állítja párhuzamba a modern tudat kialakulásának folyamatát, amely egyben az isteni világrendtől, a kozmosz hierarchikus és szellemi alapelvek szerinti szemléletétől való elfordulást jelent. René Guénon: *A mennyiség uralma és az idők jelei*. Ford. Bujti Ferenc. Debrecen, 2006, Kvintesszencia, 129–137.

Gül Baba utca 36, házavató Péter Andráséknál 1938. január 15-én. Balra fenn Radnóti Miklós költő, lenn Ortutay Gyula néprajzkutató, mellette kendővel Péter Andrásné. Jobb oldalon monoklival Joó Tibor irodalomtörténész. (Fortepan / Paczolay család)

bizonyos formáival, lévén sokan egy olyan valóságnak tartják, amely maga is a felvilágosodás és az 1789-es francia forradalom hagyományellenes tendenciáiból született meg, és egy plebejus-nivelláló demokrata „népelvűséget” jelent, amely tagadja a dinasztikus királyság, a nemesség és az arisztokrácia elveit. A helyzet azonban még a pusztán történelmi tények síkján értelmezve sem ilyen egyszerű. A nacionalizmusnak – mint ahogyan a nemzet fogalmának is – többféle megközelítése is lehetséges. A nemzetfogalom szellemtörténelmi elemzésében – amely Joó munkásságának tekintélyes részét teszi ki –, olyan elemeket hangsúlyozott, amelyek határozottan szembenállnak, mind a kommunista gondolkodás osztályfogalmával, mind a liberalizmus baloldali, nemzetellenes formáival, miközben nem kevésbé kritikusak a nemzetiszocialista és különböző rasszista

világnézetek fajfogalmaival szemben. A nemzet szellemi karakterjegyeinek hangsúlyozásával egy olyan kiindulópontot jelenthet számunkra, amely figyelembe vehető egy, az előbbi három megközelítéssel egyaránt szembenálló, konzervatív felfogású nemzetkoncepció megalapozásában.

Joó Tibor nemzetfogalma és a Magyar nacionalizmus

A történelemfilozófus öt munkájában foglalkozott bővebben a nemzettel és a nemzetiséggel. *A magyar nemzeti szellem* (1937) című írásában, a *Mátyás és birodalma* című „nemzetpolitikai tanulmányában” (1940), *A magyar nemzeteszme* (1939) és *Magyar nacionalizmus* (1941) című tanulmányaiban, illetve a *Vallo-mások a magyarságról – A nemzeti önismeret breviáriuma* című, a szerző halála előtt utoljára könyv formátumban megjelent (1943) gyűjteményében, amely a magyar történelem nagyjainak, Joó által legfontosabbnak tartott, nemzetre való reflexióit tartalmazza.

Ahogy monográfusa, Filep Tamás Gusztáv fogalmaz: „Joó egyik kiinduló tétele az, hogy az eszmék a történelem folyamán változatlanok maradnak ugyan, de az eszmékről alkotott fogalmak változnak. A feladat: először a történelmi források összegyűjtésével, megértésével, átrostálásával meg kell állapítanunk azt, hogy egy nemzeti közeg milyen képet alkot önmagáról, majd tisztázni kell a nemzet normatív fogalmát, s végül a közösségi eszméről és a fogalomról alkotott képet egymásra kell vetítenünk, hogy lássuk, mennyire vág egybe a nemzet önértékelése a normával.”¹¹

Joó mindenekelőtt a nemzet „nyugati” és „magyar” fogalmai között tett különbséget. Ezt mindenekelőtt abban látta, hogy a magyar nemzetfogalom szerinte egy más kultúrkörben fogalmazódott meg, és mivel eredete más, így történelmi kibontakozása is az. A magyar nemzetfogalom abban a sztyepei kultúrkörben vagy civilizációban (Csáji László Koppány) született meg,¹² amely valaha – a nagy spengleri kultúrkörökkel egyenrangú módon, bár a nyugati történészek által gyakran nem is említve – a hatalmas eurázsiai sztyeppén uralkodott, Mandzsúriától egészen Kelet-Európáig. Joó Tibor is ebben a kultúrkörben találta meg a magyarság valódi eredetét, hangsúlyozva: a Kárpát-medencei keresztény államalapítás nem a voltaképpeni nemzet megszületését jelenti, hanem egy már megformált politikai közösség belépését abba a nyugati-germán-keresztény kultúrkörbe, amely további sorsát meghatározta.

¹¹ Filep Tamás Gusztáv: l.m. 137.

¹² A „sztyepei civilizáció” fogalmával kapcsolatosan lásd: Csáji László Koppány: *A sztyepei civilizáció és magyarság. Adalékok az eurázsiai sztyepei civilizáció kutatásához, a magyar őstörténet-kutatás változásához, illetve a sztyepei vagy sztyepei eredetű népek etnogenezis-kutatásához*. Budapest, 2007, Napkút.

A faj – Joó szerint „puszta biologikum” – a természettudomány körébe tartozik, míg a nemzet, „tisztá szellem”¹³. A nép és a nemzet közötti legnagyobb különbség pedig szerinte az, hogy a nemzet önreflexív, tudatos valóság, a nép pedig inkább egy szervezetlen, „prepolitikai” szubsztancia. Azonban – összhangban szellemtörténeti előfeltevésével –, egyiket sem lehet pusztán anyagi értelemben vett formának tekinteni. Joó népet és nemzetet a hegeli „objektív szellem” egyfajta tudatosodási fokozataiként, az „öntudatra ébredés” egymást követő stádiumaiként is tekinti: „A nemzet felismeri azt, hogy ő az emberiség egészében foglal helyet, s ez a hely bizonyos szerepet jelöl ki számára. *Hivatást vállal*. A nép is benne él az emberiség körében, de ő még nem veszi ezt tudomásul, es nem vonja le belőle a következményeket, nem emelkedik ennek öntudátára. Ez következik be a nemzet megszületésével. Helyesebben mondva, ezzel az öntudatra ébredéssel születik meg a nemzet. Mintegy kiemelkedik a tulajdon közössége szűk köréből, felülről látja a népek nagy rendszerét, az emberiség egészét s benne önmagát is.”¹⁴

Joó hangsúlyozza: a magyarság Európában az egyetlen nemzet – a jelentős mértékben elszlávosodott bolgárokon kívül – amelynek államelméleti tradíciója egyértelműen keleti eredetű. Az Árpád-ház (Kézainál: Turul-dinasztia) magát a turulra mint szent totemállatra vezeti vissza. Valószínű, hogy a turul a sztyepei civilizációban mindenütt isteni szimbólumot jelöl, mint ahogyan az is lehetséges, hogy ez lehetett annak a Mao-tun tól eredő hun (*hsziungnu*) eredetű dinasztiának is a toteme, amelyet a Turul-dinasztia vagy Árpád-ház őse, maga Attila nagykirály is képviselt. Joó ezzel összefüggésben helyesen hangsúlyozta: minthogy a magyar nemesség – nem csak a székelység – az egész középkor és részben az újkor folyamán hun eredetűnek tudta magát.

Joó rámutat arra is, hogy a sztyepei civilizációban nem létezett – még az uralkodó elit törzsek, vagyis a szűkebb értelemben vett „nemzetek” körében sem – az etnikai homogenitás: hasonlóan a hunok vagy az avarok esetében, az ősmagyarok sem egyetlen „faj” (vagy rassz), hanem számos etnikai kollektívum sajátos szövődékeként jelentkeznek történelmünk kezdetén. Ahogyan *A magyar nacionalizmus*ban fogalmaz: „A nomád társadalom ismeretében új értelmet kell adnunk alapvető szociológiai fogalmaknak, mint a család, törzs, nép, nemzet, állam. Szokásos értelmükben egyáltalában nem alkalmazhatók a nomád társadalomra, tehát jelentésüket át kell alakítanunk, mert szűkkörű tapasztalatokból képzett fogalmainkhoz ragaszkodva, azt csak nem mondhatnók, hogy ezek a társadalmi alakulatok a nomádoknál nem voltak meg. Holott megvoltak. [...] Náluk tehát már ezek az elemi közösségek sem természeti közösségek, alapállapotukban sem, mint aminőknek általában tartják őket. A nomád életmód a pásztorkodásból sar-

¹³ Joó Tibor: Faj és nemzet. In *Protestáns Szemle*. XLVIII. évf. (1939) 4. sz. 194–200.

¹⁴ Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus*. 1941, Athenaeum, 264.

jadt ki. Állattenyésztők voltak, s ezért oly nagykiterjedésű tájakon voltak otthon, aminőt a gyalogosok elgondolni sem tudtak. Egyre növekvő állatállományuk új meg új legeltető területet követelt, vándorolniuk kellett, megszokták, hogy nagy térségekben gondolkozzanak. De a szaporodó jószág egyre több pásztort is kívánt. A tulajdonos természetes leszármazás útján létrejött családja nem tudta őrizni, gondozni. Idegeneket kellett befogadni, felvenni. Emellett a pásztor nem ért rá egyéb szükségletek ellátására. Erre is idegenek kellették, iparosok és földművelők, kik a téli szálláshelyen maradva, ott a pásztorok gabonaszükségletét és szerszámaint előkészítették. [...] De már primitívebb fokon is közelebb kerültek itt egymáshoz a nyájak és tulajdonosaik s állandóbb kapcsolatok alakulhattak ki köztük, noha eredetileg nem fűzte őket össze vérrokonság.”¹⁵

A magyaroknál, Joó szerint tehát már az etnogenezis körüli időkben sem él a közös etnikai eredet mítosza – ez szerinte a nyugati eredetű népek esetében is pusztán fikció, hiszen sehhol sem léteznek „tisztá fajták” –, mivel az emberi rasszok (és alrasszok) keveredése már jóval azelőtt megkezdődött, hogy egyáltalán kialakultak volna az első szervezett törzsi közösségek.

„A nomád nem lehetett maradi és elzárkózó: nem ismert korlátokat és megszokta a száguldást. A képzelőerő, a messzelátás, a nagyratörés, az élet teljességének szertelen vágya – melynek annyi megnyilatkozása lehetséges – hozzátartoztak a nomád lelki alkatához. Szokásait, életmódját, kultúráját, hitét, erkölcsét senkinek sem érintette. Sőt szívesen tanult táglátkörű, eleven, fogékony, elfogulatlan és vállalkozó szellemével. Ez olyan feltűnő dolog, annyira köztudomású a népvándorlás világában, hogy még később is, például a Nibelungenlied is tudja és hangoztatja, hogy Attila udvarában mindenki megtartja nemzeti szokásait. De gondolnunk kell itt arra is, hogy az eposz szerzője ismerős volt az akkori – XIII. századi – magyar udvarban; ott ugyanezt tapasztalhatta. Valóban, Attila birodalmában csaknem az egész akkor ismert világ összes népei együtt éltek, mindenik a maga módján, s ez a király nagy büszkesége volt. Ő birodalmat akart. Ez a türelem a népek szokásai iránt, sőt azok ápolása, védelme, kiterjed a népek nyelvére is. Mint ahogy e nomád birodalmak mind többnyelvűek, úgy Attiláé is az. De nemcsak maga a birodalom, hanem az uralkodó réteg, a nomád harcosok is. Természetes, hogy beszéltek alattvalóik nyelvét. Ebből nem csináltak hiúsági kérdést, annál okosabbak voltak. [...] Ez a fölényes türelem a nyelvi kérdésben egyik lényeges vonása a nomád jellemnek, így többek között a magyarságnak is. Politikai bölcsesség ez. De oly feltűnő, annyira idegen a származási, népi alapon keletkezett közösségek fiai számára, hogy például Priskos Rhetor »vegyülék népnek« nevezi a szkítákat, hunokat, minthogy több nyelven beszélnek. S valóban, ez, hogy etnikailag nem egyfajták, lényegükhöz tartozik.”¹⁶

¹⁵ Joó: *Magyar nacionalizmus*. 66.

¹⁶ Uo. 72.

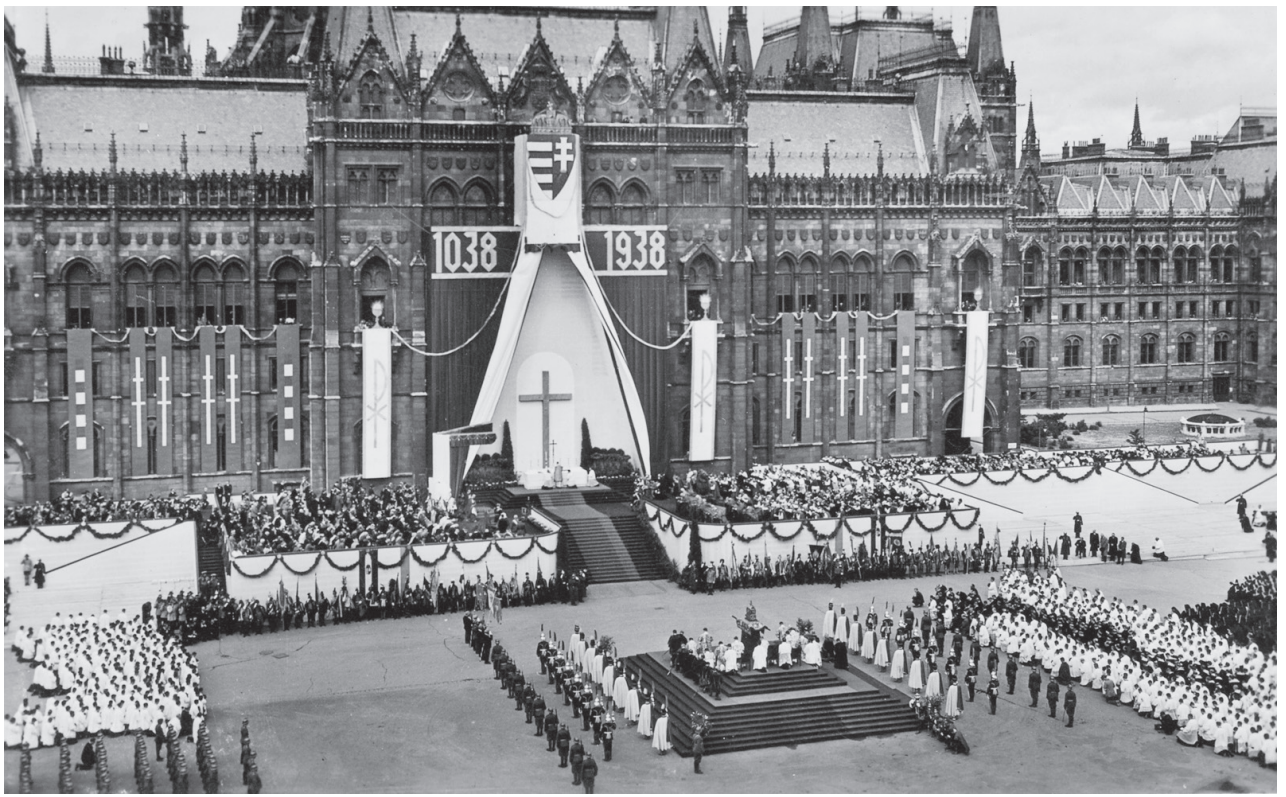
A magyarhoz hasonló sztyepei nomád népek esetében a törzsszövetség, majd később a birodalom szervezte egy-egy nagy „alapító hérosz” – az ázsiai hunok esetében Mao-tun (Motun, Mete Han), az avaroknál Baján kagán, a magyar törzsszövetség esetében Álmos (és Árpád) alakja köré épül. A vezérnek és családjának a későbbi történelem folyamán – de néha már életében – isteni kiválasztottságot kezdenek tulajdonítani, majd végül, a vezér főségét elfogadó, különböző eredetű törzsek csatlakozott fői válnak a szűkebb értelemben vett nemzetté.

A magyarság esetében a dokumentálható történet első felében valóban arról beszélhetünk, hogy a proto-magyar törzsek többféle, hasonló elveken felépülő, nomád birodalom részei voltak. Joó ugyan nem nevesíti ezeket, de mi tegyük hozzá: ilyenek lehettek a különböző hun birodalmak¹⁷ az Avar Birodalom, a Gök-türk Birodalom, majd annak egyik utódállama, a Kazár Birodalom is, amelynek a magyarsággal való közeli viszonya már a történeti forrásokban is egyértelműen dokumentálható. Miután a magyar törzsek a Kelet-Európai sztyeppét uraló Kazár Birodalomból a Kr. u. 9. század folyamán kiszakadtak, végül is maguk alapítottak birodalmat – a különböző „szkíta” eredetű törzsek,¹⁸ törzsszövetségek, az európai hunok majd az avarok után – a Kárpát-Medencében.

A magyar nemzeteszmé és a magyar nacionalizmus legfontosabb megkülönböztető jegye Joó szerint az, hogy a magyarság esetében a magyar nemzet sztyepei eredetű vezéreszméje túlélte a keresztény államalapítást, sőt a kereszténységgel mintegy szintetizálódva túlélte magát a középkort is. Nyugat-Európába azonban egy egészen másfajta nemzetfejlődés ment végbe: Nagy Károly rövid birodalmi kísérlete, vagyis a Római Birodalom keresztény-germán alapon történő megújítási törekvései lényegében hamar kudarcot vallottak, és – dacára a német-római császárok hasonló törekvéseinek – éppen az uralkodó dinasztiák birodalomalkotó tevékenységével szemben indult meg a németiség „nemzetté válási” folyamata az újkorban. (Mindez transzponálható egyéb nyugat-európai nemzetekre is.) Ebből kifolyóan, a magyar és a nyugat-európai nemzetfogalom nem csak alig összevethető egymással, hanem képződésük iránya éppenséggel egymással ellentétes.

¹⁷ A hunok számos birodalmat hoztak létre a Kr. e. 2. és a Kr. u. 7. század között a Kelet-Európai sztyeppén. Attila Nyugati Hun Birodalma – a nyugatiak számára a földrajzi közelség okán a legjobban ismert – csak az egyik ilyen birodalom volt. Lásd: Hyun Jin Kim: *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge, 2013, Cambridge University Press, 137–143.

¹⁸ A Kárpát-medencében már jóval a hunok előtt beszélhetünk a szarmata és szarmata-jellegű törzsek jelenlétéről. A szarmaták és a görögök által leginkább ismert szkíták lényegében ugyanazt a régészeti kultúrát jelentik meg, habár különböző – egymással szemben is álló – törzsszövetségekhez tartoztak. A Kárpát-medencei szarmaták történetéről lásd: Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria: „...aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.”: *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Nyíregyháza–Szeged, 2018, Jósza András Múzeum–Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék. Neparáczki Endre és mások kutatásai szerint, a korai magyar törzseknek jelentékeny szarmata eredetű összetevője is volt.

Kossuth Lajos tér, a Szent István emlékévké megnyitó ünnepe a Parlament elött, 1938. május 30-án. (Fortepan / Ebner)

A „Magyar Birodalom” tehát – Joó itt a kor egyik közkedvelt történelmi fogalmát használja¹⁹ – egy olyan etnikailag rendkívül sokszínű, kevert népességű államalakulat volt a középkorban, amely maga is a sztyeppei birodalmak mintájára szerveződött. A magyar nemzet – Joó értelmezésében maga a lassan egységesülő nemesség, amely ebben a birodalomban a tulajdonképpeni politikai jogokat gyakorolta, – maga sem képviselt egységes etnikumot, sem a Honfoglalás elött, sem pedig azt követően, amikor avar, szláv, germán elemek kerültek bele. A honfoglaló magyar népesség nyelve, a korai magyar nyelv is úgy alakul ki, szerinte, hogy a hun-török eredetű harcos réteg –, amely Joó szerint meghódította és törzssé szervezte a „békés” uráli („finnugor”) nyelvű embercsoportokat – elveszíti ótörök nyelvét és mintegy maga is beleolvad az alávetett rétegekbe.²⁰

Ezt az etnikailag kevert magyar birodalmat igazgató, különböző fajtájú és eredetű törzsekből a középkorra összekovácsolódó magyar (nemesi) nemzetet, az „íjat feszítő lovasok nemzetét” mélyen megrendíti, az alapító hősztől (vagy-

¹⁹ Lásd pl. Ferdinandy Mihály: *A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalom.*

²⁰ „A fejedelmi törzsről például bizonyosan tudjuk, hogy benne török fajtájú harcosok és finn-ugorok egyaránt voltak.” Joó 1941, 68.

is valójában Atilától) eredő Turul-dinasztia kihalása az 1300-as évek elején. Az úgynevezett „vegyes házi királyok” már nem képesek minden további nélkül alkalmazkodni a sztyeppéről hozott szellemiséghez, ugyanakkor egészen Mátyás királyig még sikerül valahogyan fenntartani a „régis és az új”, a 14. századtól már erősödő etnikai nacionalizmus és a sztyepei nomád birodalmi gondolat egyfajta szintézisét e Kárpát-medencei magyar birodalomban. Mátyás ugyan maga is rákényszerül arra, hogy alkalmazkodjon az „idők szavához”, az utolsó olyan királyunk, aki még képviseli a magyar birodalom sztyepei eredetű eszméjét,²¹ sőt, a birodalmat nyugati irányba ki is terjeszti, miközben megszületik a „kereszténység pajzsa” elmélet: egy másik, Európába benyomuló, szintén sztyepei eredetű, a magyaréval rokon származástudatú birodalom, az Oszmán (Ottomán) Birodalom ellenében.

Mátyás halála után teljesen felörlődik a magyar birodalom, és mivel Joó szerint egykori földjét a Habsburgok „gyarmatosítják”, most már nem a sokszínű és toleráns birodalomnak az ősök szellemében való fenntartása lesz a magyar nemzet legfontosabb feladata, hanem a függetlenség kivívása. Eközben zajlanak a nagy felfedezések, és Európa nyugati nemzetiségei gyarmatosítani kezdik a föld nagyobbik részét: egy olyan új „világkultúra” kezd kialakulni, amely már a világ „egyneműsítésének” jegyében áll. A 16-17. század a modern etnikai nacionalizmus erősödésének a kora is egyben: ebben az időszakban nem csak a világ, hanem a nemzetek homogenizációja is kezdetét veszi.

Joó szerint kettős irányban, az Oszmán Birodalom „imperializmusa” és a Német-római Császárság homogenizáló törekvései ellen alakította ki Mátyás a külpolitikáját, a Nyugat egysége érdekében fordult a Nyugat ellen, éppen akkor, amikor a középkori *Res Publica Christiana*t képviselő „keresztény univerzalizmus” a gyarmatosítások és a nemzetek lelkületében felülkerekedő etnikai elv következtében elpárologni látszott.

A magyar nemzet azonban Mohács után elveszítette egykori összetartó erejét. A később, II. József nyelvrendelete nyomán, illetve a magyar reformkorban feltámadó nyelvi nacionalizmus már valamiféle szurrogátum Joó szerint, amely a nemzetfogalom olyan újrakonstruálását jelenti, amelynek alig van köze az eredeti „Hungarus-tudathoz”, sőt, nagyon sok szempontból éppen annak az ellentétéként jelentkezik. A magyarság esetében az eredeti – vagyis a birodalmi és nem etnikai-nacionális – nemzetfogalom bukása Joó szerint voltaképpen egy „vakhit” térnyerésének köszönhető. Az, hogy a nemzethez tartozás megkülönböztető kritériuma a nyelvviség lenne, egy újkori homogenizáló tendenciákhoz kapcsolódó balhiedelem:

²¹ A mátyás kori Attila-kultuszhoz lásd: Eckhardt Sándor: Attila a mondában. In *Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gyula. Budapest, 1940, Magyar Szemle Társulat, 143–217, 209.

„A közös nyelvben kétségtelenül nagy közösségformáló és összetartó erő van. Botorság volna ezt tagadni. Ez azonban azon az egyszerű gyakorlati tényen alapszik, hogy a közösség létrejöttéhez és fenntartásához az egyéneknek meg kell érteniük egymást. A nemzetet azonban az létesíti, ami a megértés folyamán kialakul: a közös szellem. Ezt pedig nemcsak a nyelv közvetíti. Nem fejezi-e ki a nemzetiséget a művészetek internacionális beszéde? A nyelv kétségtelenül szintén egyik kifejeződése a nemzeti lényeknek. De a viszony ez, nem pedig a fordítottja. Nemzeti nyelvvé egy nyelv csak akkor válik, mikor már kialakult a nemzetiség és az éppen azt a nyelvet választotta kifejező eszközül. Mint ahogy a magyarság esetében a finn-ugor nyelvnek jutott ez a kitüntetés, nem pedig az általa ugyanúgy használt török idiómának. Míg a nemzetiség és nyelv kapcsolata a fejlődés folyamán be nem következik, addig a nyelv csak egyszerű érintkezési eszköz, melynek semmiféle nacionális értéke nincsen. Csak nagy felületességgel állítható tehát, hogy a nyelv lényeges alkotó eleme a nemzetiségnek. Ezernyi példa bizonyítja, hogy a nemzetiség nincsen a később nemzetivé vált nyelvhez kötve, hanem idegen nyelven is megnyilatkozhat. Helyesebben: az az eredetileg »idegen« nyelv akkor éppen olyan rangú és értékű eszköze a nemzetiségnek, mint később a mai »nemzeti« nyelv.”²²

A nyelvi-etnikai nacionalizmus a tulajdonképpeni negatív (Joó szóhasználatában: „imperialista”) nacionalizmus, az a nacionalizmus, amely érzéketlen a minőségi különbségek iránt, vagy az állam olyan szellemibb koncepcióival szemben, mint amilyen a nomád birodalom nemzetek felett álló, a dinasztia isteni származású spirituális egyesítő erejéből következő egyesítő „Hungarus-tudat”.

A szellemtörténész értelmezésében egészen Trianonig vezető magyar tragédia Joó szerint egyenes vonalon következik ebből a szűklátókörű, modern-racionalista, materialisztikus etnikai nacionalizmusból. Ezt vette át magyar értelmiség is a felvilágosodásban és a reformkorban, ezzel gondolta később az országot „modernizálni”, és végül ez a szemlélet vezetett ahhoz, hogy a nemzetiségek vezetői hosszú távon a magyar nemzet, a magyar nemesség ellen hangolódtak. A történelmi Magyarország trianoni szétesése, az ezeréves országterület megcsonkítása nem (csak) az egyszerű magyargyűlöletnek, illetve a Benešhez hasonló szabadkőműves politikusok Habsburg- és monarchiaellenességének tudható be, hanem annak, hogy a magyar nemesség elfelejtette sztyeppeit örökségét.

A jelen problémáira való megoldás a nemzetfogalom egyfajta „depolitizálása” lehetne: vagyis annak a régi vagy „igazi” nacionalizmusnak a helyreállítása, amely a magyar nemzetet egészen a modern kor beköszöntéig jellemezte. Joó több munkájában is hangsúlyozta, hogy maga nem ellensége, inkább barátja a nacionalizmusnak, az igazi nacionalizmus azonban nem lehet más nemzetek ellenében

²² Joó 1941, 271–272.

létrejövő sovinizmus, a saját nemzetünk szeretete, nemzeti létünk hangsúlyozása ugyanis nem feltétlenül kell, hogy együtt járjon mások gyűlöletével. A modern nacionalizmus torzulását legfőképpen a biológiai rasszfogalomnak a – darwinista evolucionizmus mintájára elgondolt – betörése okozta: ez nyilvánult meg főképp a nemzetiszocialista rasszelmélet Joó Tibor számára még kurrens paradigmáiban, és mindenekelőtt ez volt az, amellyel szemben egy szellemibb, valódibb, archaikusabb nacionalizmus valóságát és szükségességét hangsúlyozta.²³

Joó Tibor és a szellemtörténet értékelése

A történelemfilozófusnak a kortársai és a történész szakma számos képviselőinek támadásával kellett szembenéznie. Hóman Bálint, a kor egyik legtekintélyesebb történésze, igaztalanul nevezte Joó Tibor és más szellemtörténészek módszertanát „elspiritualizáltnak”²⁴ – ezzel csak saját materializmusát húzva alá, amely egyáltalán nem állt olyan távol az általa ideológiailag támadott marxista történelemfilozófiai koncepcióktól. A szellemtörténészeket és különösen a nem soknemzetiségű, faji alapú asszimilációra nem törekvő magyar birodalom ideáját támadta Mályusz Elemér is, aki szerint a mai zsidóság vágyálmainak a kifejezője,²⁵ Istványi Géza pedig a *Protestáns Szemlé*ben illetve éles bírálatokkal a szellemtörténészeket, mivel azok filozófiai megközelítéseket alkalmaznak a szociológiaiak helyett, ezért megközelítésük nem eléggé „realista”²⁶. Joó Tibor az Istványinak adott részletes válaszában világította meg a szellemtörténet módszertanát. Nem arról van szó, hogy a szellemtörténészek „nem ismerik az adatokat” vagy „negligálják” azokat, hanem arról, hogy az anyagi tényezők helyett a szelleminek tulajdonítják az elsőbbséget:

„A társadalom, az *emberi* társadalom [...] az embernek természetileg adott együttéléséből fejlődött ki az emberi szellem kulturáló, átformáló, szervező ere-

²³ Lásd például Joó Tibor életében utoljára megjelent cikkében Baráth Tibor a magyar nemzetiszocialista rasszelméletek egyik teoretikusának részletekbe menő kritikáját: Joó Tibor: *Philosophia actualis*. In *Történelemfilozófia és metafizika*, 288–304.

²⁴ „Szellemtörténetinek nevezett, de az igazi historizmustól távol áló spekulációval valami elspiritualizált, ködös nemzetfogalmat állítanak szembe a népnemzet s egyszersmind a történeti nemzet fogalmával. A vérkeveredés közismert tényére hivatkozva, az ősidőkön túl kétségbe vonják a fajták létezését s a mai népben és nemzetben pusztán életszemléleti, erkölcsi és akarati tényezők által meghatározott szellemi terméket látnak. Abból a helyes tételből, hogy: »a nemzet nem természeti képződmény, hanem szellemi alkotás«, azt a téves következtetést vonják le, hogy: »a nemzetet nem a faj, nem az etnikum konstituálja, hanem *egyed-egyedül* öntudata és hivatástudata: *a szellem*.« Bölcsen elhallgatják, hogy a nemzet keletkezésének, »konstituálásának« időpontjában még nyilvánvalóan csak a *nép*, illetőleg a népet kifejező közösség öntudatáról és hivatástudatáról lehet szó, mert ebből tüstént kiderülne a nemzet és az etnikum összefüggése.” Hóman Bálint: Elnöki megnyitó beszéd [a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi június hó 10-én tartott közgyűlésén]. In *Századok*. LXXVII. évf. (1943) 4–6. sz. 139–140. Idézi: Filep: I.m. 133.

²⁵ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. [Budapest], 1942, Bolyai Akadémia, 11. Idézi: Filep: I.m. 145.

²⁶ Uo. 144.

jének hatására, mint ahogy a természetileg adott hangból alakította ki az emberi szellem a beszédet, vagy Carrara egy márványtömbjéből David szobrát. És ugyanez az erő tartja is fent, határozza meg struktúráját, és irányítja dinamikus mozgását. A szellem nélkül *emberi* társadalom, amint az ember szót értjük, nem lenne, mint ahogy maga az ember sem lenne. Ember és szellem az emberi élet semmiféle területén sem szakítható el egymástól [...]. Valóban a szellem a primer az emberi alkotott világhoz és történetéhez képest. Nálánélkül nem volna. [...] Elvi elsőbbséget az objektív szellem, az emberi alkotások világában pedig nehéz lesz kijelölni. A történet éppen ezeknek a különböző célokat követő erőnek a küzdelme, és a történelem végső feladata ezeknek az erőnek a felderítése a ránk maradt adatokból, hogy azokat megérthessük. *Ez az úgynevezett szellem-történet. És nem elég realista szemlélet ez? Nem realitás? És miért volna inkább pozitív egy társadalmi jelenség, mint az az eszme, amely létrehozta? Miért volna hát kevésbé pozitív az a tudomány, amely ezt is kutatja?*²⁷

Ahogy Filep Tamás Gusztáv fogalmazott a szellem-történetet ért korabeli kritikák kapcsán: „A szaktörténészek közül többen – így például Kosáry Domokos Joó koncepciójának a Magyar Filozófiai Társaságban rendezett vitáján – utaltak arra, hogy az elméletet nem támasztják alá a tudományos kutatás eredményei. Valószínű azonban, hogy e szakemberek magának a tudományterületükre beható történetfilozófiának a metodikáját sem ismerték el.”²⁸

A magunk részéről ugyan kételkedünk abban, hogy a két világháború közötti Magyarországon létezett volna egy egységes „szellem-történeti irányzat” – amelybe például Csizmadia Ervin Joó Tibor mellett Prohászka Lajost és Makkai Lászlót sorolja²⁹ –, de az kétségtelen, hogy egy konzervatív irányultságú társadalomtudomány megteremtése érdekében is elsődleges fontosságú, illetve szem előtt tartható példa a szellem-történeti irányulás. Szellem-történet alatt voltaképpen olyan történelemfilozófiát érthetünk, amely valóságnak tekinti az anyag feletti tényezőket, és sajátos kutatásmódszertana révén képes megragadni és értékelni a történelem pusztán anyagi jelenségeinek felülete „mögött” zajló folyamatokat. A szellem-történeti megközelítés hangsúlyozása fontos, mivel a modern történeti megközelítések között dominánssá váló materialista, illetve pozitivistá felfogású történelemszemlélet alapján lehetetlen kifejtetni azokat a nagy szellemi mozgásokat, amelyek az anyagi valóság „fölött” formálják népek, nemzetek, államok és emberek – a világ – sorsát, így ezek a megközelítések

²⁷ Joó Tibor: Tudomány és nemzedék. Szellem és társadalom. Idézi: Filep: I.m. 144.

²⁸ Uo. 135.

²⁹ „Joó Tibor, Prohászka Lajos és Makkai János képviseli az ún. szellem-történeti társadalomlélektani irányzatot, amely a két háború között – nem csak Magyarországon – rendkívül népszerű volt. Olyan gondolkodók állnak ennek az irányzatnak az élén, mint Gustave Le Bon, Ortega Y Gasset és mások.” Csizmadia Ervin: A magyar politikatudomány tradíciói. [OTKA-beszámoló.] https://real.mtak.hu/26951/1/69072_ZJ1.pdf. (Utolsó megtekintés: 2024. 10. 03.)

mindig csonkák és féloldalasak maradnak, a történeti valóság megismerésére tett kísérleteik pedig felületeseek. Mindez természetesen nem jelenti a pozitív tények tagadását – ahogyan Joó is hangsúlyozta. A szellemtörténészek ugyanazokból a forrásokból és adatokból indulnak ki, mint társaik. A tényeket azonban minden esetben – a pozitivisták és materialisták esetében is – valamilyen interpretáció, a szubjektív elem belépése révén ismerhetjük meg egyáltalán, ez a szubjektivitás pedig egyáltalán nem szükségszerűen „valóságtorzító” negatívum!

A Joó Tibor által felvetett nemzetkonceptió munkásságának legmaradandóbb elemeként ma is számos tanulsággal szolgálhat, különösen a magyar nemzet és a magyar nemesség mélyebb értelmének feltárása során. Ez a valóban szellemi alapú nemzetkonceptió, amely nem a rasszból, a biológiai szubsztanciából, hanem a népet, illetve a nemzetet alkotó egyes individuumok testi meghatározásai fölött álló spirituális akaratból eredezteti az egyes nemzeti közösségek megszületését, döntően pozitív jelentésű a konzervatív magyar nemzetkonceptiók számára is. Nem abban az értelemben, hogy annak minden egyes részletét el kellene fogadniuk, hanem inkább az alapvető irányulás tekintetében, amelyet Joó Tibor tisztázni igyekszik. Fel kell ismernünk, hogy a magyarság nem faj, ugyanakkor nem is a Szent István-i keresztény államalapítással születik meg.

Középkori keresztény kultúránk mellett igenelni érdemes a „pogánynak” nevezett, sztyeppei hagyományunkat is – miként azt az Árpád-házi királyaink többsége, sőt Hunyadi Mátyás királyunk is tette –, hiszen a magyarság, a magyar nemzeteszmé különböző rétegei nem állíthatók szembe egymással, hanem egymásra rakódnak és kiegészítik egymást. Egy pozitív nemzetfogalomnak az lenne a feladata, hogy minden korszak hagyatékából a legjobbat tartsa meg és ápolja. Mert bölcsességből és ápolandó hagyományból, gazdag és szép történelmünkre visszatekintve, akadna bőven. Ez a spirituális és kulturális hagyományörzés pedig a legjobb ellenszél, amely eloszthatja a modernitás áporodott levegőjét. Abban a globalizálódó világban, ahol a nemzetek realitását egyre inkább kétségbe vonják, és amely mindenekfelett homogenizációra, minden különbség, egyéniség és sajátos lényeg eltüntetésére törekszik, szükség van egy sajátos értelmű nacionalizmusra, amely képes ellenszegülni a globalista álmoknak és képes arra, hogy öntudatot, történeti tudatosságot képviseljen egy széteső, termelésre és fogyasztásra berendezkedett, gépi és hatékonysági eszméket szem előtt tartó, technokrata hatalommal szemben.

Joó Tibor felhívja a figyelmünket arra, hogy a magyar nemzeti hagyomány történelmi kibontakozása folyamán – szintézisbe hozva az ősi nomád hagyományt a keresztény-germán Európával – egy egyedülállóan pozitív „nacionalizmus” alakult ki, amely minőségi volt és differenciált, ugyanakkor sohasem egyoldalú, nivelláló és sovíniszta: valóban a nomád lelkület „politikai bölcsességéről” tanúskodott. A magyarság tehát nem faj, hanem „eszme”, egy olyan pozitív eszme, amelyben valóban az „ősök bölcsessége” sugárzik át.

GUITMAN BARNABÁS

AZ ORSZÁGSZÍNEK AZ UDVARI REPREZENTÁCIÓBAN, A MAGYAR TRIKOLÓR ELSŐ MEGJELENÉSE ZÁSZLÓKON¹

*Igy indulának el köröszteny vitézek
Eggyütt Zrini gróffal, szép zászlós seregek;
Délután az óra már ütött kettőt meg,
Lobognak az zászlók, fénlenek fegyverek.*

Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem

KÖZISMERT TÉNY, hogy a magyar nemzeti színek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményei közepette nyerték el a magyar társadalom teljes spektrumában igazi jelentőségüket, ekkor lettek széles körben ismertek, elfogadottak. Éppen ezért a magyar országgyűlés 2014-ben indokoltan hivatkozott az 1848. évi XXI. törvénycikkre, mikor március 16-át a magyar zászló és címer napjává nyilvánította. A nemzeti trikolór 19. századi története tehát jól ismert. Azonban a magyarokat jelölő három szín használatának eredetére, megjelenésének idejére és körülményeire nincsenek pontos és magabiztos válaszaink.

Mielőtt rátérek a téma kifejtésére, úgy vélem, némi fogalmi tisztázás szükséges. A nemzeti ideológia, a modern értelemben vett és széleskörűen elterjedt nemzeti identitás megjelenése előtt mai fogalmaink szerinti nemzeti jelképekről, zászlóról, címerről aligha beszélhetünk. A közös nyelvhez, történelemhez, hagyományokhoz, valláshoz kötődő nemzeti azonosságtudat(ok) szárba szökkenése Európa e részén a 18. század derekától kibontakozó állami oktatásügynek, az állam közoktatásra gyakorolt egyre nagyobb felügyeletének, ellenőrzésének köszönhető. A 19. századi megerősödésük hatására e nemzeti ideológiák történelemformáló erővé léptek elő. Ebből következik, hogyha a 18. század utolsó harmada előtti időszakokról szólunk, helyesebbnek tűnik a nemzeti színek helyett az országszínek, vagy adott esetben a dinasztikus színek kifejezés használata, hiszen a kortársak is így vélekedtek róluk.

Mit értek a tanulmány címében is jelzett országszín fogalma alatt? Az országszínek, vagy konkrétan magyar színek alatt azokat a színeket, illetve az e színekkel ellátott jelképeket értem, amelyek az udvari reprezentációban a nyil-

¹ Jelen írás a *Vexillológiai napon*, 2024. április 20-án a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban elhangzott előadás szerkesztett, kiegészített változata. A tanulmányhoz Kozma Daniella készített történetileg hiteles művészi illusztrációkat a 16. századi huszártornákat tartalmazó kódexek rajzai alapján.

vánosság előtt a Magyar Királyságot, vagy személyek esetében a magyarországi-ságot (*Hungarus*) kívánták valamilyen formában jelképezni. A késő Árpád-kortól kezdve, egészen a 18. századig kimutatható, hogy ilyen célból általánosan az Árpádoknak tulajdonított vörös-ezüst színeket alkalmazták, ritkábban megjelent mellette a vörös alapon ezüst kettőskeresztes lobogó is. Időrendben néhány példát is felsorolok a késő középkortól kezdve, amelyek meggyőzően támasztják alá, hogy a sávos zászló ilyen értelmezése a Magyar Királyságban és külföldiek számára is egészen a 18. század elejéig elterjedt és folyamatos volt. Mindegyik példánál adok világhálós forrást is, ahol a hivatkozott korabeli ábrázolások nagy felbontásban megtekinthetők.

Az első példa a bécsi udvari kártya (*Hofamterspiel*, 1455 körül) magyar sorozatának trombitást ábrázoló lapja.² A játék kártyaszíneit négy uralkodói udvar között osztották fel: a németet az egyfejű sas, a franciát a liliom, a magyart a vörös-ezüst pólyák, a csehet pedig a kétfarkú ezüst oroszlán jelképezi a művészien rajzolt kártyákon. A kártyalapokon pedig az egyes udvarokhoz tartozó jellegzetes méltóságokat és szolgálószemélyeket ábrázoltak.

A második ábra szintén egy színezett metszet, amelyen I. Mátyás király látható Johannes Lichtenberger 1485-ben kiadott könyvében.³ Ez a kép szépen példázza azt a heraldikai alapszabályt, mely szerint a címer függvénye a zászló, azaz a zászló színei a címerben használt színeket követik és nem fordítva. A metszeten látható magyar királyi zászlóra nem egyszerűen ráhelyezték a címert, hanem magát a címet *zászlósították*. Az ilyen zászlótípust heraldikai zászlónak (*banner*) nevezzük, mivel a címerpajzs elemeit, a címerképet egy az egyben átveszi, mintegy helyettesítve, láthatóbbá téve a címerpajzsot. A legkorábbi középkori európai zászlók, így az Árpádok zászlaja is ezen elv mentén alakultak ki. A fentebb említett könyv képeinek érdekessége, hogy itt már zöld szín is megjelent a zászlószalagon (*fannon*).

A harmadik példa az eddigiek közül minden bizonnyal a legkevésbé ismert Magyarországon. 1490 körül készült el az ausztriai klosterneuburgi ágostonos apátságban a Babenberg-ház családfáját ábrázoló monumentális táblakép (*Babenberger Stammbaum*).⁴ A festmény középső részén huszonzét életképben örökítette meg az alkotó az osztrák tartományokban 976–1246 között uralkodó Babenberg dinasztia tagjainak tetteit, közülük ötön (1., 7., 8., 14., 21.) nagyon szépen kivehető a Magyar Királyságot, illetve uralkodóját jelképező sávos zászló.

A 16. századból szintén szép számmal lehet példákat hozni a sávos zászlóra. A következő ábra is német nyelvterületről való. 1515 körül készült el Albrecht

² *Historical playing cards*. <http://cards.old.no/1455-hofamterspiel/>

³ *Mátyás-ábrázolások*. <https://corvina.hu/hu/a-corvinakrol/erdekessegek/matyas-abrazolasok/>

⁴ A táblakép részletes leírását lásd a *Wikipedián*: <https://de.wikipedia.org/wiki/Babenberger-Stammbaum>; a festmény középső része nagy felbontásban megtekinthető a *Realonline* adatbázisban. <https://realonline.imareal.sbg.ac.at/detail/nr-000328>.

Aldorfer műhelyében az I. Miksa császár diadalmenetét ábrázoló tekercs, amelyen feltűnik a Magyarországot jelző sávós zászló és címer is.⁵ Ugyancsak az Árpádok zászlaja látható az 1396-os nikápolyi csatát 1523-ban megörökítő török miniatúrán is.⁶

A Fuggerekhez köthető, a Habsburg-házat dicsőítő kéziratos krónikában található Johann Schreier festménye, amely a kor tudása szerint hitelességre törekvő módon ábrázolja a mohácsi csatát.⁷ A képen jól látható, hogy a század közepén, úgy két évtizeddel a gyászos kimenetelű ütközetet követően, hogyan képzeltek el a csatát. A csatajelenet keresztény oldalának központi részén, II. Lajos előtt figyelhetőek meg a sávós és kettőskeresztes magyar, valamint a Horvátországra utaló hadizászlók. E többkötetes kódex azért is játszik kiemelt szerepet a magyar történelemben, mivel ebben található a Szent Korona legkorábbi, hiteles ábrázolása is.⁸

Az eddigi külföldi példákat követően a következő kép egyértelműen magyarországi kötődésű. Gersei Pető János címerbővítő oklevele 1572-ből talán a 16. század legszebb magyarországi címeres levele, ahol a Szent Római Birodalomra utaló fekete-arany sávós zászló mellett az Árpád-kortól használt vörös-ezüst sávós zászló is megjelenik.⁹

A 17. századból fennmaradt emlékeken is megtalálható a sávós magyar zászló. Peter Paul Rubens festménye a harmincéves háború egyik lényeges ütközetét megelőző pillanatot ábrázolja. III. Ferdinánd magyar király és unokatestvére, Ferdinánd spanyol bíborosinfáns találkozását a Dunánál. A képen nem csak az uralkodó magyaros öltözéke szembetűnő, hanem a mögötte jól láthatóan megfestett sávós zászló is a magyar királyi méltóságára utal.¹⁰

A jelkép magyarországi ábrázolására jó példa a sárvári Nádasdy-vár híres dísztermének freskósorozata, amelyet Hans Rudolf Miller festett 1653-ban.¹¹ A képek a hosszú török háború (1593–1606) azon hadieseményeit elevenítik fel, amelyeknél Nádasdy II. Ferenc is szerepet játszott. Ezek közül megfigyelhe-

⁵ Az alábbi cikk DOI azonosítójára rákeresve a teljes menetet ábrázoló tekercs online megtekinthető: Eva Michel: *Scrolling the Emperor's Life and Triumph*. The Courtauld, 2019. DOI: 10.33999/2019.07

⁶ *Nikápolyi csata*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Nicopolis.jpg

⁷ *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* VII. Augsburg, 1559. 754–755. (760–761) <https://www.bavarikon.de/object/bav:BSB-HSS-00000BSB00103106>

⁸ *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* I–VI. Augsburg, 1555. fol. 308. (617) <https://www.bavarikon.de/object/bav:BSB-HSS-00000BSB00103105> Vö. Buzási Enikő–Pálffy Géza: A magyar korona eddig ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről. A Szent Korona a Habsburg Ehrenspiegelben. In *Művészettörténeti Értesítő*. LXIII. évf. (2014) 2. sz. 217–264.

⁹ Csízi István: A gersei Pethő család címerének változásai az évszázadok folyamán. In *Turul*. LXXXV. évf. (2012) 2. sz. 46–55. Az oklevél a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisában nagy méretben tanulmányozható: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis>

¹⁰ Peter Paul Rubens: *Ferdinánd magyar király találkozása Ferdinánd bíboros infánsal a nördlingeni csata előtt*, 1634. Kunsthistorisches Museum, Bécs. <https://www.khm.at/objektdb/detail/1635/>

¹¹ Díszterem, Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár. <https://nadasdymuzeum.hu/diszterem-2014-12-09>

tő a vörös-ezüst pólyás zászló például a Pápa, illetve Tata várának visszafoglalását megörökítő képeken.

Az árpásávós zászló középkortól kezdődő folyamatos, több mint félezeréves használatának utolsó nagy korszaka a 18. század eleji Rákóczi-féle szabadságharchoz kötődik. Erre emlékeztet minket a történelmi zászlósor Rákóczi-kori lobogója, amely a nagyobb állami ünnepek során méltóképpen képviseli ezt az időszakot. De különböző műalkotásokon is feltűnik, így például Greguss Imre *Kuruc lovasság* című olajfestményén (19. század vége), amely Kassán látható a Rodostói házban.

A vörös-ezüst pólyás zászló hatalmi reprezentációban és harctereken való, a magyar államiségre, illetve a magyarországiságra utaló használatát tehát egészen 1711-ig végig lehet követni különböző hazai és külföldi képes ábrázolásokon. A szatmári békét követően azonban, úgy tűnik, teljesen kikopott a használata, jelenleg nem ismert legalábbis egyetlen olyan képi forrás sem, amely a további alkalmazására utalna.

A fentiek ismeretében azt várnám, hogy az udvari reprezentációban és a különböző udvari eseményeken, ünnepeken is elsősorban ez a sávós zászló tűnik föl, és ennek színei jelképezik a magyarokat, hiszen ahogy már megállapítottam, a külföld számára éppúgy egyértelmű, mint a magyarok számára, hogy ez a Magyar Királyság, Magyarország zászlaja.

A kora újkori (Habsburg-kori) emlékeket vizsgálva viszont nem erre az eredményre jutottam. Vizsgálódásaim közvetlen előzménye egy 2005-ös osztrák múzeumi katalógus volt, amely sok, számomra addig nem ismert, és épp ezért kutatásra ösztönző 16. századi színes rajz reprodukcióit tartalmazta.¹² Leginkább az ebben a könyvben található magyar huszárruhát viselő alakok keltették fel az érdeklődésemet.

Miért lényegesek a huszárok? A bécsi udvar számára a könnyűlovasságnak ez a típusa – amelyet egyértelműen a magyarok sajátjának tartottak, már csak a szomszédság miatt is –, nem számított ismeretlen fegyvernemnek. III. Frigyes és I. Miksa császár idejéből ismert, hogy az udvarukban magyarországi híveik kíséretében könnyűlovasok is tartózkodtak. A 15–16. század fordulóján íródott Miksa regényes életrajzi műve, a *Weisskunig*, amelyben a császár első kézből tájékoztat arról, hogy ezektől a husároktól ifjú korában nagy lelkesedéssel és odaadással tanulta meg a magyar könnyűlovas harcászatot, és a lovas íjászatot egyaránt.¹³ A későbbiek folyamán nyomtatásban is kiadott mű egyik, 15. század végén készült metszete magyaros viseletben és a huszárok által használt fegyverekkel ábrázolja a császárt.¹⁴

¹² Alfred Auer–Elisabeth Scheicher: *Wir sind Helden. Habsburgische Feste in der Renaissance*. Wien, 2005, Kunsthistorisches Museum.

¹³ *Der Weisskunig*. Kiad. Alwin Schultz. Wien, 1888, Kunsthistorische Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 6.

¹⁴ Miksa császár lovasíjászatban jeleskedik (<https://doi.org/10.11588/diglit.5732#0117>). A metszethez tartozó szöveg az életrajzból: <https://doi.org/10.11588/diglit.5732#0116>

Az 1526-ot követő évtizedek eseményei nyomán aztán sokkal határozottabb, nyomatékosabb hatást gyakorolt a magyarországi huszárság akár a bécsi uralkodói udvarra, akár általában véve az európai közvéleményre. Egyrészt – mint már említettem – III. Frigyes óta folyamatosan, egyre fokozódó intenzitással képviseltették magukat az Ausztriai-ház udvari reprezentációjában, ami különösen fontossá vált a mohácsi csatát követő időszakban. Egészen a 16. század végéig tovább élt Ferdinánd és utódai környezetében a Jagelló-kori udvari huszárság intézménye. Így tehát feltűntek a huszárok az uralkodó dinasztia tagjainak kíséretében a különböző reprezentatív eseményeken, történjenek ezek akár Bécsben, vagy a birodalom más városaiban. Másrészt a magyarországi polgárháborúban és törökellenes harcokban részt vettek császári, királyi zsoldosok, tisztek, előkelő nemes urak egyaránt, akik éles helyzetben is megtapasztalhatták a huszárság harcmodorát. Valamint, találkozhattak velük a különböző európai háborúkban is, hiszen magyarországi huszárok Németalföldtől Csehorszáig eredménnyel harcoltak a Habsburg uralkodókat érintő több európai összeütközésben.

Az első nagyobb európai háború, ahol a huszárok jelentős számban feltűntek a német protestáns tartományurak és a császár között zajló, úgynevezett schmalkaldeni háború (1546–1547) volt. A háború ütközeteiben jelentős szerepet kaptak a huszárok, és erről az események több emlékirója, történetírója megemlékezett, akik részletes leírást közöltek a huszárok öltözetéről, harcmodoráról, tetteiről is. Ezek közül is kiemelkedik V. Károly egyik legbizalmasabb híve, Luis de Ávila, aki a spanyol monarchia elitjének a tagja volt, a legfelső körbe tartozott, nagyon jó véleménnyel volt a magyar huszárokról. Több meghökkenítő észrevételt is tett munkájában, így például azt, hogy azért vannak jobban a spanyolok és a magyarok, mert mind a két nép magát a szkíták leszármazottjának gondolja.¹⁵ A spanyolokkal ellentétben viszont a magyarok a Szent Római Birodalomról nincsenek jó véleménnyel, ezért a szerző szerint a csatákba *Spanyolország!* csatakiáltással mentek.¹⁶

¹⁵ „Emellett a királyt követte még kilencszáz magyar huszár, akikenél megítélésem szerint a világon kiválóbb könnyűlovasságot nem lehet kiállítani, amint azt a tavalyi szászországi hadjáratban és most is bizonyították. Felszerelésük hosszú, erős és üreges lándzsából – amellyel az ellenségeiket rendkívül ügyesen nyársalják fel –, illetve pajzsból vagy másképpen tárcsából áll, amely alulról a közepéig szélesedik, majd a csúcsa elkeskenyedve egészen fejmagasságon túlrá is felfut. Ezeket a tárcsákat befestik, saját színeikkel és jelképekkel borítják be, nagyon szép látványt nyújtanak. Néhányuk páncélinget is visel. Sokuknál szabja és tőr is van, valamint nem vetik meg a háromtollú buzogányt és a hosszú nyelvű csatacsákányt sem, amelyeket nagyon ügyesen használnak. A spanyolokkal nagyon szívélyes viszonyt ápolnak, mivel a felfogásuk szerint mindkét nép a szkíták leszármazottja.” Luis de Ávila y Zúñiga: *A császár háborúja Németországban*. Ford. Guitman Barnabás. Budapest, 2022, Reciti, 181.

¹⁶ Uo. 194.

V. Károly környezetére olyan hatást tett a huszár harcmodor eredményessége, a huszárok a hatékonysága, hogy az 1549-ben a németalföldi binche-i karneválon Ávila a milánói kormányzó fiával, Luigi de Leyva herceggel magyar lovasnak öltözve jelentek meg az ünnepségeket kísérő lovagi viadalon.¹⁷ Néhány évig, talán évtizedig is, egészen a 17. század elejéig divat lett magyar huszárnak öltözni, kicsit megelőgezve ezzel a 19. századot és a 20. század elejét, amikor az összes európai uralkodó előszeretettel pompázott reprezentatív eseményeken magyar szabású huszártiszti egyenruhában.

A következő fontos esemény, ahol a huszárság mély benyomást tett a közel-nyugati elit tagjaira, a Szigetvárt 1556-ban sikerrel felmentő vállalkozás során történt. Bár a magyar történelmi emlékezet annak ellenére, hogy Eger megvédésével hasonló jelentőségű eseményként is számon lehetne tartani Szigetvár eredményes felmentését, mégis inkább a tíz évvel későbbi, az 1566-os sikeres török ostromot idézi fel rendszeresen. Az 1556-os események egyik központi szereplőjévé Ferdinánd király középső, szintén Ferdinánd nevet viselő fia vált, akit, az uralkodó által küldött felmentő sereg vezetésével bíztak meg. A főherceg, jóllehet végül nem vett részt ütközetben, de ez a hadjárat olyan hatást gyakorolt rá, amely élete végéig elkísérte. Innentől önmagát a különböző udvari alkalmak során gyakran, mint egy valódi, kipróbált törökverő hőst reprezentálta. A török elleni harc tematikáját így tehát személyes okokból is beemelte az udvar mindennapjaiba. Ez azért is történhetett így, mert hosszú időn át a dinasztikus munkamegosztásban Ferdinánd tiroli főherceg kapta a királyi család tagjai közül a *rendezvényszervezői* felelősséget. Azon kívül, hogy 1546-tól egészen 1567-ig ő volt a prágai cseh helytartó, ő volt az, aki az udvari rendezvények szervezője lett.¹⁸

A lovagi romantika csodálójaként Ferdinánd főherceg számára dédapja, I. Miksa volt a követendő példakép. A prágai kormányzósága idejéből hét nagy lovagi torna szervezése is kötődik a nevéhez (1547, 1548, 1551, 1553, 1554, 1557, 1562).¹⁹ Akár a prágai udvartartására, akár a későbbi 1567–1595-ig, haláláig tartó időszakra tekintünk – amikor tiroli főherceggént Innsbruckban tartotta székhelyét –, Ferdinánd főherceg egyik kedvelt időtöltése a magyar tornák (*Ungarische Turniere*), huszártornák vagy másképpen huszárviadatok szervezése volt, amelyek során ő maga is, valamint az udvari nemesség színe-java huszárnak öltözött be. E rendezvények a korabeli politikai identitás kifejezésének talán leglényegesebb színterei voltak. A diadalmenetekkel tarkított ünnepségekkel a résztvevők nem csupán a jelenlévő közönségnek szóltak, hanem már az ókor-

¹⁷ Uo. 40.

¹⁸ Vö. Veronika Sandbichler: In Nuptias Ferdinandi. Der Hochzeitskodex Erzherzog Ferdinands II. In *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*. Szerk. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice, 2000, Historický ústav Jihočeské univerzity, 281–292. Itt: 281.

¹⁹ Alfred Auer–Elisabeth Scheicher: *Wir sind Helden. Habsburgische Feste in der Renaissance*. Wien, 2005, Kunsthistorisches Museum, 66.

tól kezdődően is teljesen tudatos szándékkal, a képi ábrázolások révén az utókor ámulatára is igényt formáltak. Így tették ezt az ókori Kelet nagy uralkodói éppúgy, mint majd később Róma császárai, vagy a kora újkor hatalmasságai. A Ferdinánd főherceghez köthető ünnepségek képi megjelenítései nem pusztán azt dokumentálták, hogy miként történt, vagy a tervek szerint kellett volna történnie egy-egy ilyen rendezvénynek, hanem konkrét politikai programot is közvetítettek. A huszár- vagy esetenként magyar tornának nevezett viadalok a törökellenes harc fontosságát hangsúlyozták a reprezentatív térben. A főhősei mindig a magyar viseletben felvonuló szereplők, akik a muszlim török vagy mór harcosoknak beöltözött résztvevőkkel csaptak össze. A versenyzők felszerelése magyaros és keleties fegyverzetből és ruházatból állt. A tornákat ebben az időszakban már nem a nyílt küzdelem határozta meg, hanem az előre megtervezett, szigorúan szabályozott, allegorikus elemekkel gazdagon tarkított, romantikus történeti vagy mitológiai háttérben eljátszott, erősen teatralizált látványosságra került a hangsúly.

Forrásaink szerint az első ilyen, Ferdinánd által motivált és rendezett tornára Prágában került sor, ahol a helytartó főherceg még csak mintegy szerepet játszva, huszármaszkot föltéve vonult fel 1557-ben. Ez az álarc mai napig is látható a bécsi Kunsthistorisches Museum Ambras gyűjteményében.²⁰ A tornáról beszámoló német nyelvű leírásban magyar szavakkal nevezik meg Ferdinánd öltözetének és fegyverzetének egyes darabjait (*Säbl* – szabja, *Tschiszma* – csizma, *Búszigan* – buzogány, *Tartschan* – tárcsa, *Kopj* – kopja).²¹ A prágai huszártornákról készült raj-

Tiroli Ferdinánd főherceg tiszti öltözékben az 1557-es prágai tornán. (Kunsthistorisches Museum, KK 5134.)

Tiroli Ferdinánd főherceg huszároltözékben az 1557-es prágai tornán. (KM, KK 5134.)

²⁰ Kunsthistorisches Museum, Sammlungen Schloss Ambras, Inv.-Nr. WA 248.

²¹ Auer-Scheicher: I.m. 69.

zokon még a vörös volt a Magyar Királyság országszíne, ezzel jelezték a magyarországiságot, illetve a vörös-ezüst sávok is még megjelentek a tárcsapajzszokon.

A bajorországi digitális gyűjteményi adatbázisban tanulmányozható az 1582-es innsbrucki esküvő tornakódexének korabeli másolata.²² Az eredeti, Sigmund Elsässer által művészbibben rajzolt kódex Bécsben található, ebből viszont csak néhány kép érhető el a világhálón.²³ A Münchenben őrzött másolat Johann Kolowrat 1580-ban, és Ferdinánd főherceg 1582-ben tartott esküvőjének az egybekötött kódexe.²⁴ E tornakódexekben lévő színes rajzok és színezett metszetek az esküvőt kísérő tornajáték ünnepélyes felvonulását, diadalmenetét örökítették meg.²⁵ A képek rajzolóai az adott keretek között a legpontosabb, valóság-hű ábrázolásra törekedtek. Nemcsak a Ferdinánd főherceg gyűjteményében fennmaradt korabeli tárgyak igazolják ezt, hanem a tiroli levéltárban őrzött dokumentumok is, amelyek között a verseny szabályzata, a résztvevők névsora, sőt még az elért eredményeik is olvashatóak. A viadalokon kiemelkedő teljesítményt nyújtók mellett a legszebb ruhát, jelmezt viselőt is díjazták.²⁶

Az innsbrucki tornát és ünnepséget azért tartom kiemelten fontosnak a magyar történelem szempontjából is, mert korabeli, hiteles képi ábrázolás révén éppúgy, mint a Tiroli Ferdinánd gyűjteményében fennmaradt eredeti, a tornán használt ruházat és fegyverzet egyes darabjai is megfigyelhető módon igazolható, hogy itt jelentek meg bizonyíthatóan először tudatosan a piros-fehér-zöld színek, mint Magyarországot jelző színek. A bécsi Kunsthistorisches Museumban látható például az a díszes esküvői páncél, melyet Ferdinánd

Huszár az 1582-es esküvői kódexből. (KM, KK 5270.)

²² *Wahrhafftige Beschreybung und Abkonterfeyung, welchemassen der Durchlauchtigste Fürst und Herr Hr. Ferdinand Erzhertzog ... den 14. Tag Monats February Anno Achtzig in ... Inßprugg in der Vorstatt einen schönen wolgezierten Thurnierplatz ... Gehalten.* Innsprugg: Paur, 1580. Online: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00088793>

²³ Kunsthistorisches Museum, Kunstammer, Inv.-Nr. 5270.

²⁴ Auer-Scheicher: I.m. 119.

²⁵ A korabeli játékoknak három tudatosan koreografált, szorosan egymásra épülő fő eleme volt, a diadalmas bevonulás, a viadal, és egy olyan rész, ahol történelmi vagy mitológiai színjátékokat adtak elő látványos keretek között. Vö. Veronika Sandbichler: Festkultur am Hof Erzherzog Ferdinands II. In *Der Innsbrucker Hof. Residenz und höfische Gesellschaft in Tirol vom 15. bis 19. Jahrhundert.* Szerk. Heinz Noflatscher–Jan Paul Niederkorn. Wien, 2005, Verl. der Österreichischen Akad. der Wiss., 159–174, itt: 161.

²⁶ Vö. Uo. 164

*Tirol-i Ferdinánd főherceg mint
magyar huszárcapitány.
(Wahrhaftige Beschreybung... 128.)*

*Dietrich von Schwendi báró
az 1557-es prágai tornán.
(KM, Kunstkammer, KK 5134.)*

főherceg viselt a tornát kísérő felvonuláson.²⁷ Igaz ugyan, hogy a sisakján eredetileg meglévő piros-fehér-zöld tollbokrétából csak a zöld élte túl az évszázadokat, de a tornáról készült korabeli színes rajzok teljes pompájukban mutatják a főherceg és kíséretének megjelenését a piros-fehér-zöld színekkel együtt.

A képek és tárgyi emlékek mellett Ferdinánd egyik, az ünnepség szervezéséről szóló levelében is utalt rá, hogy ezen az esküvői tornán már nem kívánt maszkot viselni: saját magát huszárként azonosította, saját személyében magyarként kívánt megjelenni a viadalon, ezért is vált különösen fontossá a címerszínek alapján megállapított országszínek használata az ünnepségen. Lényeges hangsúlyozni tehát, hogy Innsbruckban már nem csupán játszott a szerepet, ami a különböző udvari rendezvényeken amúgy gyakran előfordult, hanem azonosult a szereppel.²⁸ Kis túlzással megállapítható, hogy Ferdinánd lelkesedésnek hatására elvárássá vált az osztrák és cseh udvari nemesség körében, hogy odahaza legyen tartalékban huszárlóvuk, magyar fegyverzetük, díszruhájuk, melyeket az ilyen eseményeken fölvehettek. Az egyik ábrázoláson látható például a magyaros színekben pompázó Karl von Burgau örgróf, Ferdinánd főherceg rangon aluli házasságából származó fia is.²⁹

²⁷ Kunsthistorisches Museum, Hofjagd- und Rüstammer, Inv.-Nr. A 786.

²⁸ 1582. április 14-én Wilhelm von Zimmern grófnak Ferdinánd saját kezűleg írja, hogy „kegyesen úgy határoztunk, hogy szeretett menyasszonyunk hazavezetésénél egyéb lovagi játékok és szórakozások mellett magyar módi szerint gyűrűviadalt és kopjátórést is tartunk, amelyben, úgy döntöttünk, saját képünkben veszünk részt.” Idézi: Sandbichler: I.m. 285.

²⁹ Uo. 286.

Magyar ruhás dobos az 1582-es esküvői kódexből. (*Wahrhaffte Beschreybung...* 36)

Török ruhás harsonás. (*Wahrhaffte Beschreybung ...* 59.)

A huszártornán nemcsak az előkelők, hanem a szolgáló személyzet is magyar színeket, ruhát viselt. A fenti két képen a zenészek vonulása látható, nagyon szépen kivehetők a piros-fehér-zöld színek a magyar és a német ruhás résztvevőkön egyaránt. Annyira ragaszkodott Ferdinánd a magyar színekhez, hogy még a tornán legyőzendő szemben álló felet, az úgynevezett kihívókat is, akiknek a természet szerint való ellenség, a pogány török szerepét kellett eljátszaniuk, a trikolór színeivel festett ruhákba öltöztették, mert ennyire fontos volt számára, hogy ezek a színek legyenek jelen. Természetesen az ünnepségeknek olyan részei is voltak, ahol a magyarországiság mellett az ausztriai országszínek is szerepet kaptak.

A viadalt kísérő színjátékon az antik történelem egyes eseményeit is felidéztek. A kódex lapjain barokkosan túldíszített, antikizáló páncélban tűnik fel Ferdinánd főherceg és unokaöccse, V. Vilmos bajor herceg, a hercegek és kíséretük jelmezét ez esetben is a piros-fehér-zöld színek dominálták.

A tornakódexek, a hozzájuk kapcsolódó tárgyi emlékek és egyéb források igazolják, hogy Ferdinánd főherceg elsősorban számos udvari ünnepség szervezőjeként, ünnepi műsorok kitalálójaként tüntette ki magát. Különös figyelmet fordított az események szöveges és vizuális megörökítésére. Az ünnepségek során használt országszínek (osztrák, magyar) azonban nem a mai, nemzeti jelentéstartalommal voltak jelen, nem a nemzeti identitás kifejezésére szolgáltak. Egyfajta professzionális kora újkori politikai metakommunikációként értelmezhetjük ezeket az udvari huszárviadalokat, ahol az összetett, tudatosan megszerkesztett jelképrendszerrel, az eljátszott történetekben megfogalmazott narratívával, az érzelmekre ható pompával és látványvilággal a dinasztia politikai hatalmának, legitímációs igényeinek és küldetéstudatának megjelenítését célozták.

Végezetül három tanulságra hívom fel a figyelmet. Egyrészt, az Árpádoknak tulajdonított sávos zászló Magyarországot jelképezve több mint félezer éven át folyamatosan használatban volt, ez a nagybetűs, valódi magyar történelmi zászló, ennek megfelelően megilleti, hogy megbecsüljük, mint Európa egyik legrégebbi országzászlóját.

Másrészt, a piros-fehér-zöld színek, mint a magyar országszínek dinasztikus használata a 16. század második felében a Habsburg-udvarban alakult ki, több mint valószínű, hogy a magyarokkal rokonszenvező Ferdinánd tiroli főherceg ösztönzésére. 1580-as évektől kezdve aztán folyamatosan az udvari reprezentáció szerves részévé váltak a magyar színek. Közismert, hogy II. Mátyás pozsonyi koronázásánál már használták a trikolórt, de a későbbi, 17–18. századi koronázásoknál is ezek a színek jelentek meg. Bízást állítható tehát, hogy Habsburg kezdeményezésre váltak, válhattak a piros, fehér, zöld színek nemzeti színekké Magyarországon, hogy aztán 1848 forradalmi hevülete a Habsburg–Lotaringiai-ház magyar vonatkozású udvari ünnepeitől örökölje meg a trikolórt.³⁰

Harmadrészt pedig, ami a második pontból következik, hogy ideje lenne kiegyensúlyozni a magyar történelmi emlékezet 20. századi torzulásait. Ha hitelen szeretnénk megismerni országunk történelmét – és ezt a törekvést a jelen és a jövő alakítása szempontjából kulcsfontosságúnak vélem – akkor a magyarok és a Habsburg-ház tagjai közötti viszony, kapcsolat nem egyszerűsíthető le egy népmesei fekete-fehér *bináris oppozícióra*, ahol a jó és rossz egyértelműen elkülöníthető. Nemzeti identitásunk legfontosabb jelképei, a Szent Korona, a nemzeti címer és zászló a történelem viharaiiban a dinasztikus hagyomány mentén maradtak fenn, formálódtak, nyerték el jelentőségüket. Egyebek mellett ez a történelmi örökség is arra mutat rá, hogy a Habsburgok történelmi szerepe átgondolandó, és új, pozitívabb megítélést érdemel.

³⁰ De nemcsak a trikolór, a Kossuth-címernek nevezett címer sem 48-as lelemény, ez a sajátos pajzsformával bíró címervariáns először uralkodóink által veretett pénzekben tűnt fel, például II. Mátyás ezüstdénárjain az 1610-es években.

NAC SINÁK GERGELY ANDRÁS

A BIZÁNCI UNIKORNIS

Hamvas és Bizánc, avagy félreértés anatómiája

NEM VETHETEK rá követ, se elsőt, se rá következőt. Nem is csak az úgyszólván kötelező tisztelet miatt.

Az vessen ugyanis, aki esszéjét nem úgy ír, hogy tárgyát bizonyos távolságban tartja; hogy nem „magát a dolgot” írja meg, hanem annak kapcsán írja meg magát. Az esszé megengedi, hogy az író valamelyest kötetlenül viszonyuljon témájához, teret és szabadságot hagyva az írás folyamatában rejlő meglepetéseknek. Máskülönben menthetetlenül tanulmány lesz a vége. Persze ebben is vannak fokozatok, sikerültebb és sikerületlenebb elrugaszkodási kísérletek, de ami voltaképpen számít, az az elrugaszkodás lendülete, a kísérlet. Mit szépítsük – esszé valaminek az ürügyén születik, és ami igazán lényeges, nem a tárgyhűség, hanem a gondolati hűség. Esszéíráskor nem praktikus elveszni a részletekben, illik tőlük bizonyos mértékig eltekinteni, nehogy az elrugaszkodás rovására menjenek. A lábjegyzetek pedig egyenesen kerülendők.¹

Van azonban a gondolatnak olyan kilengése, az elrugaszkodásnak olyan foka, ami nem csak a szűkebben vett tárgyilagosságot hagyja maga mögött, hanem úgyszólván a tárgyat is, annak helyébe egy minden ízében mentális tárgyat állítva. Magyarán szólva: elképzelést. Persze a „valóság” képlékeny fogalom, óvatosan illik hivatkozni rá, mert hát éppen Bizánc fogalma (jelenlegi „tárgyunk”) kiváltképp bajosan körvonalazható, jelentős részben történetírói alkotmány – mentális konstrukció, ha úgy tetszik –, amely munkahipotézisnek ugyan nem rossz, de a fogalom által jelölt korban nehezen lehetett volna akár egyvalakit is találni, aki tudta volna, mire vonatkozik.

Bizánc ilyen értelemben egyszerre létezik és nem létezik, a szó szoros értelmében hol volt, hol nem volt, kissé olyasformán, mint az unikornis. Vagy *unicornus*.

I.

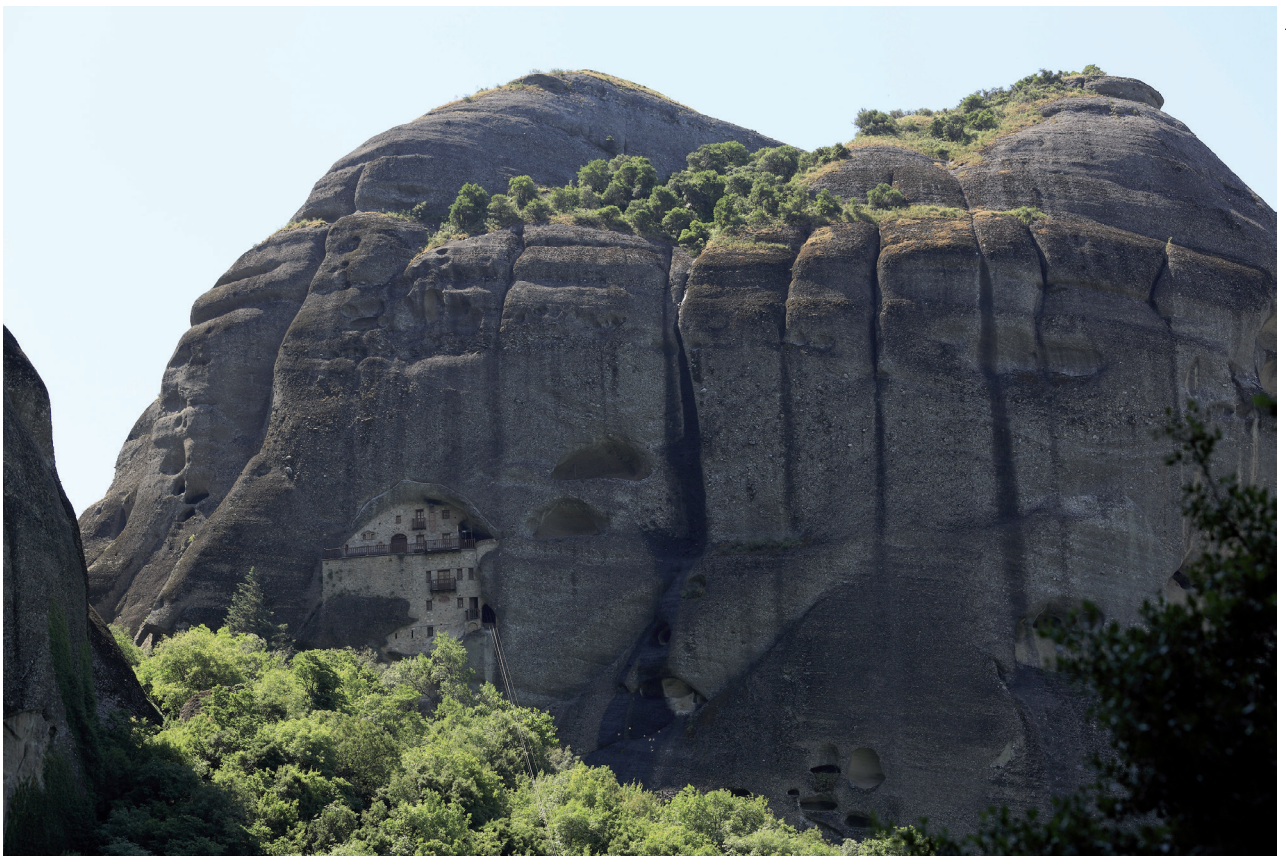
Efféle túlzott kilengést, a tárgy gravitációs mezejét végképp maga mögött hagyó elrugaszkodást vélek felfedezni Hamvas Béla Bizánc-képeiben, Bizánc-ábrázolásában. Hiába, hogy Bizánc fogalma eleve képlékeny (alapvető tér- és időbeli határaival egyetemben), a valóság, amelyre mutat, mégiscsak elég konkrétummal

¹ Ezt szem előtt tartva én is igyekszem majd kerülni őket jelen esszében, amennyire lehetséges.

bír ahhoz, hogy bizonyos tényeket rögzíteni lehessen, és azokat ütköztetni az olvasatokkal. Vagy akár olvasatokat más olvasatokkal. Az alábbi írás célja mégsem ez utóbbi (noha érdekes volna különféle bizánc-interpretációkat felvonultatni), hanem mindössze annyi, hogy Hamvas kissé egyoldalú és meglehetősen tendenciózus Bizánc-képe mögé tekintve felvázoljuk annak hátterét, lehetséges szellemi-élettrajzi meghatározottságait. Egyszerűbben szólva: próbáljuk megérteni, hogy egyébkori éleslátása dacára Hamvas mégis mi okból fog(almaz)hatott ennyire mellé Bizáncot illetően.

Hozzátevé, hogy a bakot is igényesen, a tőle megszokott színvonalon lövi. Ami mutatja, hogy félreérteni is tudni kell; és korántsem mindegy, ki és milyen nívón téved. Pedig háromszor is célba veszi az illető bakot (avagy unicornust), három különböző évtized három esszéjében. A három közül a legkorábbi az 1934-ben napvilágot látott (és sejthetőleg nem sokkal azelőtt íródott) *Bizánc*, egyszersmind a legerjedelmesebb is, nagyrészt ez adja meg a következő írások alaptónusát. A *Láthatatlan történet* esszéi közé felvett *Meteóra* 1940–41-ben született, a kronológiailag legkésőbbi, egyúttal pedig a legrövidebb is *Az ikon*, tíz esztendővel később. Hamvas Bizánc-értelmezésének felvázolásához azonban jórészt az első kettőre kell támaszkodnunk, mivel a harmadik egészen más hangot üt meg, másfelől közelít, és más lapra tartozik – mint azt jelen írás vége felé remélhetőleg látni fogjuk. Már csak azért is, mert hajlandónak mutatkozik pozitívumot tulajdoni olyasvalaminek, aminek ha áttételesen is, de köze van Bizánchoz. A másik két írásban ugyanis teljes szépírói és retorikai eszköztárát mozgósítva, a rutinos prófétai lendülettel ostorozza – mit ostorozza, egyenesen szapulja – Bizáncot és annak valamennyi vonatkozását, megnyilvánulását, de még távoli visszhangjait is. Mi több, eleve gyanús mindenki, aki Bizánccal akár csak foglalkozni is hajlandó: „Bizánc nehéz atmoszférájú, egyhangú ezer esztendeje deprimáló, mint egy hosszantartó és gyógyíthatatlan betegség. Senki sem fogott szívesen Bizánc tanulmányozásába – de akik megtették, völgyekben lakó emberek voltak: nem látták a nagyobb összefüggéseket és távolabbi perspektívákat.” Már ennyiből is kitűnik, hogy az első esszén végigvitt metafora a *betegség* – Bizánc mint ragály, kórság, fertőzés –, míg a *Meteóra* ennél semmivel sem hízelgőbb központi metaforája a *degeneráció* – csökevényesség, torzulás, életképtelenség. Nem épp felemelő asszociációk. Nézzük példaképpen csak ez utóbbit:

„A *Meteóra* nem szép, nem nagyszerű. Az ember megnézi, nem felejt el soha, de nem gondol rá, amikor kellemesen üldögél, sétál vagy diskurál. Inkább olyankor, ha csúf rovarát lát, vagy ha kísértetekről hall beszélni. Mint csaknem minden, ami Bizánc korából való, ez is bizarr; még ennél is több. [...] A kolostorban félig meghülyült, koszos emberek laknak egy-két tanítvánnyal, akiknek vallásos gyakorlatai sokkal jobban hasonlítanak a pápuák babonáihoz, mint a kereszténységhez. És ezen felül még a legfontosabb: valószínűleg sohasem volt másként, száz évvel ezelőtt sem, ötszáz évvel ezelőtt sem, a kolostor alapításakor sem.”

A Bandova-szikla délnyugati falában lévő épület a rendelkezésre álló információk szerint 1943-ban bombatalálat következtében megsemmisült, azóta használaton kívül volt, azonban újjáépítették. A közvetlen közelében található Ágios Andónios kolostorhoz hasonlóan ez sem látogatható.

Aligha szükséges hozzáfűzni: Hamvas sohasem járt a Meteóráknál, legfeljebb olvasott, vagy fényképet látott róluk, ahogy nem járt Aiginán az Aphaia-templomnál sem, sem az Égei-tenger szigetein, sem annyi más helyen, amelyekről egyébként lényeglátón és ihletetten ír. Ez a csekélység azonban nem jelenti akadályát, hogy részletesen beszámoljon róla, milyen szag terjeng a kolostorban, mit lát az ember, amikor „kötélhágcsón felmászva” (!) a szikla tetejére fölér, és hogy odafönt kikkel találkozik: „Olyan emberek ezek, akik százötven, kétszáz évesek; vakok, nincs foguk, nem hallanak, beszélni, járni nem tudnak, az alvás és az ébrenlét között félőntudatban imbolyognak tehetetlenül és nem tudnak meghalni. [...] Olyan emberek élnek itt olyan szellemben, amely nem tud elmenni. Most már kezd világossá válni, hogy miért építették ezeket a kolostorokat. Ezért. Azok építették, akik a halált kérték, hogy megszerezzék az életből való kilépés engedélyét, hogy meg tudjanak halni.” Az, hogy leírását a túlzásig fokozza, és hogy nyilvánvaló élvezettel fordítja át a szürrealitásba, alighanem arra szolgál, hogy a gondolati motívumot, amelynek a Meteóra is, Bizánc is mindössze illusztrációja, érzékletesebben lehessen fölmutatni. Meteóra szinte már karikatúra, amely azonban paradox módon pontosan körvonalazza a Hamvas által vázolt léthelyzet abszurditását.

Ez az abszurd léthelyzet volna tehát Bizánc öröksége, vagy inkább maradványa: a Balkán, s a Balkánra telepedő bizánci szellem, amely se nem él, se nem képes meghalni, csak egzisztál, útban van, akadályt képez, és mint a lép, nyel lassan magába mindent. Élőhalott gnóm: törpe, torz lelkület, ami észrevétlen torzítja magához, idomítja a maga képére még évszázadokkal bukása után is – amit Hamvas kiprovokált öngyilkosságként jellemez – az egykor fennhatósága alatt lévő területeket és népeket. A gondolat centrumában az a „démonikus Én” áll, amely annyira ragaszkodik magamagához, hogy mindenáron fenn akar maradni, akár az élet, a létezés látszatában is, önmagát megaszalva is, de fenn akar maradni az élet és halál közti senkiföldjén; ez a démoni én, ez a léthelyzeti csapda kreálja Meteórát. Hamvas szemében ez az öntartóztatás jellegzetesen bizánci képlet. Hogy ez a képlet hogyan áll elő, azt követi végig – habár tágabb, történeti perspektívából – a korábbi, *Bizánc* címet viselő esszé.

*

Ennek vázlatos gondolatmenetét a következőképp lehet összefoglalni. A bizánci szellemiség – a „bizantinizmus” – három alkotóeleme: irracionális egoizmus, gátlástalan amoralitás, és túlzásig cizellált formalitás. Hamvas e három összetevőhöz három történeti fázist és alakot rendel. Bizáncot Konstantin császár becsvágya és hiúsága hívta létre, amennyiben semmi észérv, „a birodalmi természetes érdeke” nem szólt Konstantinápoly megalapítása mellett. Történetileg ez máris meglehetősen leegyszerűsítés: Konstantin becsvágyó volt, de éppen ezért reálpolitikus. Hamvasnál ez utóbbi zárójelbe kerül, a hangsúly a felfuvalkodott Énen van, amelynek önkénye tükröződik a város alapításában, s amely a lehető legrosszabb táptalajként a hasonlóan lelkiismeretlen csőcselék tenyészhelye lesz. A második fázis Justinianus korszaka – persze nem a történeti Justinianusé, hanem Prokópiosz visszatartó karikatúrájáé, amelyet Hamvas itt – minthogy céljainak megfelel –, minden további nélkül elfogad. Pedig ha a történeti Justinianust keresnénk, vagy legalább egy olyan arcmását, amely arányosabb a *Historia Arcana* vadállatáénál, akkor azt valahol félúton találjuk a pletykáktól hemzsegő *Historia* és Prokópiosz többi műve: a császár dicső tetteit ugyanolyan szemérmetlenül magasztaló *De Aedificiis* és *De Bellis* között. Hamvas Justinianusa mindenesetre maga a megtestesült amoralitás, személyes és uralkodói mivoltában egyaránt. A harmadik jelképes imperátor pedig a Bíborbanszületett Konstantin, akinek műve, a *De Administrando Imperio* Hamvas előadásában főképp arra szolgál, hogy a cikornyás udvari szertartásokat kodifikálja, egyszerre konzerválva a pusztá formalitás uralmát és azokat a beteges formákat, amelyeket ez a szemlélet folyamatosan kitermel magából. Pedig Konstantin műve korántsem csupán a ceremóniák koreográfiájának aprólékos körülírása; éppúgy nem az, ahogy Konstantin városalapítása sem kizárólag esztelen *hübrisz*, és ahogy Justinianus politikai és teológiai zsenije sem csak a

féktelen bírvágy igazolása. Mindenesetre e három jellegzetességet Hamvas az elnyomás alakzataiként azonosítja, az élet minden területére kiterjedő elnyomás kísérleteiként, a totális függési viszony struktúráinak felépítésére.

„Bizánc politikai, gazdasági, morális, formai, egyházi és gondolati elnyomásának atmoszférájában egészen sajátos értékrendszer alakult ki. Az elnyomatás igazi természetének minősége le nem írható és ki nem fejezhető: egészen helyhez kötött, egyszери, életminőségi – ugyanolyan belső lényeg itatja át, mint a bizánci görögöt, a mozaikot, építőstílust, szokásokat; a bizánci genius loci lélegzetét érezni benne.” Ez a mindent átható értékrendszer egyébként – erős a gyanúm – a hierarchikus szemlélet lenne, amit Hamvas itt nem, esetleg még nem ért, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagy. A létezés láncolatának ősi eszméje ez, amelyet (Pseudo-)Dionüsziosz Areopagitész krisztianizált, ahol is belső, ontológiai kapcsolat fűzi renddé a létezőket, és amelyben egyértelmű szintek és irányok rajzolódnak ki. Csakhogy ez a fajta hierarchia nem erőn és elnyomáson – tehát *megfosztáson* – alapul, ahol is a felsőbb, uralmi pozíció elemi létérdeke kizsákmányolni és szabadságában korlátozni az alatta lévőket, hanem ellenkezőleg: a *részesülés* folyamatán, amelyben a hierarchia minden egyes fokának feladata (egyúttal létének értelme), hogy magán átszűrve minél teljesebben közvetítse, adja tovább a létgazdagságot, amelyben ő maga is úgy részesül, áldás- és ajándékképpen. Az a mozdulat tehát, amellyel a bizánci kultúra az emberi és természeti létezés módok összességét egyfajta függő viszonyba helyezi és abban értelmezi, elsősorban nem a megalkuvás promóciós eszköze, hanem a lét egységének és kölcsönös függőségének fel- illetve elismerése. Hamvas viszont itt ezt az alá-fölérendeltségi láncolatot meglepő módon nem metafizikai szempontból nézi, hanem következetesen naturalizálja. A naturalizált hierarchia érvényesítése pedig a fasizmus tömör definíciója.

*

Persze az eszme érvényesítéséről itt messze nincs szó, mint ahogy a fasizmus emlegetésével is ajánlatos csínján bánni: az ilyesmi akaratlanul és azonnal tévútra viszi a gondolatot, elkerülhetetlenül politikai színezetet adva neki, rosszabb esetben közélettel kenve össze azt. Azért is érdemes körültekintően fogalmazni, mert a fasizmusnak számos (vagy inkább: számtalan) meghatározása, értelmezése, olvasata létezik, ezek sokszor merőben eltérőek. De hogy a harmincas évek eleji Hamvasnál tetten érhetőek efféle megnyilatkozások, tendenciák – amelyek az ideológia szintjére már nem jutnak el –, azt nem egyedül a *Bizánc* szövege sejteti, hanem az a tény is, hogy a hagyatékot sokáig kezelő Kemény Katalin és Dúl Antal mennyire ódzkodtak megjelentetni az ugyanebben az időszakban született *Álarc és koszorú* – nehogy, úgymond, ártson Hamvas renoméjának és az életmű megítélésének. Ami ezek szerint árthatott volna. Az *Álarc és koszorú* nemrég mégis megjelent – habár meglehetősen hátra sorolva –, és ha az átértékeléssel

kapcsolatos félelmek nem is igazolódtak be, a *Bizánc* bizonyos sorait segítenek kontextusba helyezni. Jelen esetben a konklúzió mindössze annyi, hogy Hamvas számára a hierarchia keresztény felfogása – itt még? – merőben idegen.

*

Tovább az esszé gondolatmenete mentén.

Miután a bizánci civilizáció összetevőit azonosította, a következő lépésben Hamvas a bizantinizmus lényegére tér, amely szerinte nem más, mint a leplezett önkény. Pontosabban: az önkény és hataloméhség elleplezésének igénye (amely következik a felsőbb hatalomtól való feltételezett függő viszonyból: hogy a valódi indítékokat takargatni kell, mást kell mutatni, mint a fog fehérjét). Az elnyomás gyakorlatát Hamvas szerint Bizánc azzal fejeli meg, hogy nem vállalja fel nyíltan, hanem egy fennkölt eszme mögé bújtatja. Romlottsága nem abban rejlik, hogy gátlástalan, inkább abban, hogy ezt eszméssel indokolja. Az eszmei fedezék neve pedig: humanizmus.

„Lehetne uralkodni önkényesen, gyakorolni despotizmust mindennemű hivatkozás nélkül? Lehetne. Meg is tették: keleti, görög és római despoták, akik mögött nem állt eszmeiség, hanem jól fizetett hadsereg, erély, lélekjelenlét és uralkodói rátermettség. Bizánc egyetlen császárában sem volt meg a tehetségnek ez az elszánt önbizalma, amely nyíltan mert volna önkényt gyakorolni. Hazudnia kellett. A hazugság a gyengeség jele volt, és Bizánc egész atmoszféráját megülte ez a gyengeség, amelynek eszmékre volt szüksége, hogy uralkodhasson.”

Ma nem úgy mondanánk, hogy eszme, hanem úgy, hogy ideológia. De ez lényegtelen, mert a lényeges a Hamvas-esszé alaptétele: hogy a humanizmus Bizánc találmánya, fondorlatos megtévesztés, álságos maszk, és ezzel a hatalomtechnikai megoldással sikeresen fertőzte meg a máskülönben egészségesen gátlástalan középkori Nyugatot. E ponton a hamvasi stílus teljes pompájában nyilatkozik meg:

„Európa nem volt humánus: ennél több volt – történelmet csinált. A jelentékeny, szellemiséget diktáló államok: II. Frigyes, III. Ince államai, a Hohensaufok állama, Velence, Franciaország őszinte és kíméletlen harcot folytattak a legelső helyért. Európa közhangulata a hatalmi mámoré volt, amelyet a magánéletben a kalandorság és vakbuzgó vallásosság festett alá. E kor szellemisége: – vallás és kaland – nem volt alkalmas arra, hogy megértsen és befogadjon olyan eszmét, mint a humanizmus. Az életviszonyok durvábbak, egyszerűbbek, komolyabban, leplezetlenebbek voltak. Dübörgő lovascsaták és a mise csengettyűi – páncél és karing, – zsoldár és Minnesang – sisak és püspöki süveg – csatatéren feloszló hullák szaga és tömjénillat – zarándoklás és pestis, e mellett a mindennapi élet közelsége, intimitása, szűk helyre szorított melegsége a kornak félreérthetetlen irányt adott. Az elnyomás természetes volt, az élethez tartozott és senkinek sem jutott eszébe igazolni.”

Tehát alapvetően minden rendben volt, mígnem az oszmán betörések nyomán a bizánci kultúra el nem kezdett átszivárogni Európába: „Bizánc elkezdett hatni. Civilizációjának régisége és határozott jellege, az a nyugtalanító fülledtség, ami a gondolataiból áradt, az a sajátságos »bizánci torzultság«, ami művészetére is oly jellemző, a keresztések által és Velencén keresztül elterjedt.”

Akárcsak a pestis. Ami azt illeti, a járványtani metaforák használata a kultúrára egészen modern megközelítés, de aligha koncepciózus. Az eszme mindenestre a gyöngeség, az erőtlenség szinonimája – valamiféle hiányé, amelyet mesterségesen kell kipótolni. Ez a szentimentális kisszerűség a polgári középszer értékeiben is továbböröklődött (a humanizmus mint a polgárság vallása). Ezzel az egalitárius szellemiséggel Hamvas az elitizmust szegezi szembe: a gyöngeséggel szemben az erő, a tömeggel szemben a heroikus magatartás mellett áll ki. A történelemcsinálás ezt a heroikus hozzáállást kívánja. Márpedig „az életkihasználás a történelem természetes rendje”.

„A történelem éppen a polgár javának ellenkezője: nem a béke, emberiség, igazságosság, hanem a vér, a küzdelem, a háború, az önkény, erőszak – a nagy történelmi feladatok teljesítése. A történelem a hatalmi viszonyok sorshullámozása – mindig az volt és mindig is az lesz: a humanizmus pedig a bizánci hazugság, amely a figyelmet a lényegről eltereli, amely megtéveszti az embert, eltakarja a valódi célt, megakadályozza abban, hogy valódi elrendelt sorsát belássa, felfogja, átélje, valódi emberi történelem-erényekkel: lélekjelenléttel, okossággal, energiával, lendülettel, nagyravágyó hősiességgel.”

Ezzel ellentétben viszont „a humanizmus a »csatornalakók« eszménye (Dosztojevszkij), s így a legnagyobb tömegeszmeiség. Az elnyomottaké, gyengéké, nyomorékoké, gyáváké, félénkeké, betegeké – akik az eszme hirdetésével az irántuk érzett részvétet kötelezővé akarják tenni...” Mintha itt Hamvas megfeledkezne arról, hogy amit mond, éppen úgy igaz a kereszténységre is: az ő Krisztusuk, önbevallás alapján nem az egészségesekhez jött (hiszen „a betegeknek van szükségük orvosra” [Mt 9,12]), hanem éppen az emberiség észrevétlen maradékához – elnyomottakhoz, gyengékhez, nyomorékokhoz, gyávákhoz, félénkekhez és betegekhez. Mint a példabeszéd szereplője, a „királyi ember”, aki házába, a fényes lakomára is ezt a nyomorult csőcseléket invitálja a városzélről, árokpártoktól és dűlőutakról, miután „a hivatalosak” közül senki sem teszi tiszteletét. Mintha megfeledkeznének róla, hogy az evangéliumi Királyhoz képest mindenki: beteg, tudatlan, félkész, nincstelen. És itt ismét a hierarchia keresztény értelme iránti érzék hiánya ütközik ki.

Talán ez az irtózat a tömegeszmeiségtől nem független a harmincas évek politikai fejleményeitől, a nem éppen kiszolgáltatott, nem éppen szelíd, de hatványozottan beteg tömegember fokozatos uralomra jutásától. Legalábbis nemigen találok más magyarázatot rá, hogy Hamvas Bizánca mi okból idézi fel egy-egy ponton a szovjet viszonyokat, hacsak nem azért, mert az utóbbi évtizedek

orosz fejleményeiben is Bizánc hosszú árnyát véli megjeleníteni. (Hogy talán nem is egészen alaptalanul, az más lapra tartozik: de e téren inkább Bergyajev az illetékes.) Mi másért kérne számon a bizánci császárokon olyasvalamit, ami azok fejében soha meg sem fordult: „a javak egyenlő elosztását”? „A civilizált ember államban él, az államban pedig az emberek természetes értékfokozatban helyezkednek el. A humanizmus megzavarja azt a tiszta képet, amelyet a történelem szükségyszerűsége oly világosan és kézzelfoghatóan feltár: megzavarja azzal, hogy »egyforma« jogokat követel, »emberi« jogokat, vagyis az életjavakat egyformán akarja elosztani, mert elhiszi, hogy a bizánci császárokat, amikor az emberiesség eszméjét feltalálták, a császárság életjavai egyenlő elosztásának gondolata vezérelte.” Ha van ordító anakronizmus, akkor ez az.

*

Nagyjából így rekonstruálható az esszé gondolatmenete. A záró szakaszokban Hamvas említést tesz még a bizánci szellemiség egy további átkos hatásáról, tudniillik a maszkként felfogott eszme interiorizálásáról, melynek következtében az ember énje publikus és privát tartományra hasad; legvégül pedig szó esik még a villamosszékről is. Az olvasó egy pillanatra zavarba esik, hogy jön ez ide, azonban rögvest meg is kapja a filippikákba szótt magyarázatot: a modernség álságos humanizmusának megtestesítője a villamosság; erős a gyanúm, hogy eredetileg ettől az emblematikus szerkezettől (miért nem a guillotine?) indult az egész gondolatmenet, amelyet a szövegben visszafelé láttunk felépülni – ez persze csak megérzés, írástechnikai sejtés, se nem igazolható, sem nem különösebben lényeges.

Talán érdekesebb ezek után kísérletet tenni arra, hogy a gondolatmenet mögötteseit próbáljuk feltérképezni: hogy ugyanis mi okból viseltetik Hamvas Bizánc iránt ilyen nyílt ellenszenvvel, amely aztán érvekben és megfontolásokban ölt testet; hogy ő, aki máskülönben olyan ösztönös művészeti érzékkel bír, miképpen maradhatott sokáig tökéletesen érzéketlen Bizánc teljes ezer évének művészete iránt?

II.

Lehet, hogy mindössze arról van szó, hogy Bizánc mindig is kívül esett érdeklődésének körein; mint ahogy az európai művészettörténetet is aránylag későn (mihez képest?) kezdi el értékelni, sőt egyáltalán fölfedezni magának a bizánci festészetet, építészetet, költészetet, s még annál is később mondjuk a zenét. A „késő” jelen esetben a huszadik század második felét jelenti, és akkor is jellemzően az orosz ikonfestészetten keresztül, annak közvetítésével történik ez a fölfedezés: tehát először a keleti keresztény egyházművészetre irányul a figyelem, s csak ezt követően a bizánci kultúra egészére, mint sajátos jelenségre.

Habár vannak amolyan első fecskék: W. B. Yeats két gyönyörű – és a történeti Bizánccal jellemzően vajmi kevés kapcsolatot ápoló – verse még a század első felében keletkezett. Bizánc sokkal előbb jelkép, mint valóság. És sokkal határozottabban az. Annak felismeréséhez, hogy Bizánc önálló értékkel bíró művészetet és magasrendű gondolkodást teremtett, amely messze túlmutat az uniformizált, szolgai másoláson, és így nem tekinthető csupán keleti ornamentikával elnehezített, középkorra züllött antikvitásnak – ehhez a történetírás korábbi paradigmáinak meghaladására volt szükség. Ezt a munkát vállalta magára a lassan önálló kutatási területté váló bizantinológia, és művelte lassú és szívós következetességgel, egyidejűleg fölfedezve és észre véetve az itt fellelhető kincseket. Ám ez csak későbbben esedékes: a harmincas években még Bizánc inkább kevés kontúrral bíró fantáziakép. Még nincs helye a nyugati eszmetörténetben: merő idegenség, amely a Balkán visszamaradott, provinciális, félig barbár atmoszférájában él egyfelől, a kollektív szovjet barbarizmusban másfelől. Határozottan ellenszenves pedig. Az európai történetmesélés sokáig a római civilizáció hosszúra nyúlt agóniájaként láttatta Bizáncot: élen járt ebben a 18. század végi angol történész, Edward Gibbon hatkötetes műve, *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története*, amelynek szemléletmódja hosszú időre a narratíva alapvonalait is kijelölte. Sokatmondó, hogy írásában Hamvas mindösszesen egy történész-történetfilozófust idéz – őt is csak futólag –, mégpedig a 19. században élt Jacob Burckhardtot. Vajon mi egyebet olvashatott még Bizánc kapcsán? A Bertha Eckstein által – „Sir Galahad” álnéven – írt remek kultúrtörténeti-népszerűsítő könyv csak 1936-ban lát majd napvilágot, és két évre rá jelenik meg magyarul Lorsy Ernő fordításában. Pedig ott már szépirodalmi igényvel, könnyen olvasható formában is terítékre kerülnek Bizánc szépségei is, nem csupán sokszor emlegetett árnyoldalai.

„Sir Galahad könyvében a nagyközönség is azt az újraértékelt szemléletet kapja a bizánci kérdést illetően, amelyet a tudomány régen elfogadott. A régi szemlélet értelmében Bizánc a raffinált romlottság fészke volt: rothadás a megújhódott Európa testén. Ezt a tényt Sir Galahad sem tagadja, de kimutatja azt is, hogy a félig még barbár Európa mennyi rágalommal, amelyet az irigység sugallt, feketítette be ezt a Bizáncot, tudóját annyi ismeretnek, művészetnek, pallérozottságnak...” – írja a recenzens a *Vigilia* 1938. augusztusi lapszámában. Hamvas írása mindenestül erre a bizonyos „régis szemléletre” hagyatkozik, jótányit sem mozdulva el a 19. századi történetírás kliséitől.

*

Ennek magyarázatát talán a személyes sors alakulása adja. 1934-ben formálódik ki az a bizonyos *kreis*, az a szellemi „kör”, amelyet Hamvas előző nyáron gondolt el Kerényi Károllyal. Alkotói, kutatói, szellemi és lelki közösség ez, indíttatását tekintve – és nem véletlenül – hasonló ahhoz az Új Akadémiához,

amelynek megalapítását jó hatvan évvel azelőtt tervezte Nietzsche, barátjával, a szintén klasszika-filológus Erwin Rohdéval. Ők egy szigetre álmodták ezt a kört, Kerényi is az Adria egyik szigetén, Korcsulán időzött Hamvassal; itt is, ott is két barát szövetségéből nőtt ki a gondolat, és egyik esetben sem lett belőle semmi. Legalábbis ami a lényegét illeti: nem került sor a Kerényi által indítványozott Magyar Lényegművelő Társaság megalapítására – ez nézetem szerint örök kár, de végül is sohasem késő –, és éppúgy nem jött létre a Hamvas által kívánatosnak tartott beavatottak szakrális szövetsége sem a világháború ellenében. Ami lett: ókortudományi műhelymunka, kirándulások a budai hegyekben, péntek esti előadások a Pázmányon, valamint, és korántsem utolsó sorban a három számot megélt *Sziget* tanulmánykötetei, a benne olvasható remek esszékkel. Mindez jobbadán Kerényi égisse alatt, mert Hamvas ebből a társaságból (is) hamar kiszorult, vagy inkább kilépett, amikor látta, hogy a dolgok nem elvárásainak megfelelően alakulnak. Keserű látéletét ennek a korszaknak lásd a *Magyar Hyperion* oldalain. Pedig inkább talán csak arról lehetett szó, hogy Kerényi Hamvas ízlésének túl szaktudós volt, Hamvas viszont, Kerényi igényeinek túl megalapozatlan. Merthogy Kerényi nem „szektában” gondolkodott, hanem épp egy új típusú ókortudomány kimunkálásán fáradozott: olyan ókortudományén, amelynek érvényessége nem ér véget az egyetem kapujánál és a lexikonok lapszélein, hanem az emberi egzisztenciát megszólító és átformáló erővel bír. Az antikvitás megértésének tapasztalatilag kell bekövetkeznie, nem olvasottsági alapon: nem az intellektualitás, hanem az átélés síkján. Az antikvitás alkalmas arra, hogy az embert lényé legmélyén ragadja meg és alakítsa újjá, az érzékektől a pszichologikumon át a szellemi belátásig, hiszen – ahogy Kerényi írja az első *Sziget* kiadványban – „a tiszta lét, amely egyszer antik formába esett, akkor áruktal el magáról a legtöbbet”. Tehát az ókori stúdiumok művelése nem más, mint a tiszta lét megközelítésének legjobb módja.

Hamvas szemében viszont ez a klasszika-filológia, legyen bármilyen újszerű és egzisztenciális megközelítésű, még mindig csak tudomány, még mindig elenyészően kevés, ha egyszer magának a létezésnek a helyreállítása volna a tét.

*

Ilyenformán épp csak a lényeg, a közösség alapítása nem sikerült. A Stemma-kör néhány évig úgy-ahogy működött, de előbb szétzilálódott magától, mintsem a háború szétzilálhatta volna. De 1934-ben a sziget-tapasztalat még friss lehetett: ahogy az lenni szokott, a gondok akkor kezdődnek, amikor a szigetről és a tenger mellől az ember hazatér. És közben ragaszkodik a szigethez továbbra is. Csakhogy ilyenkor a sziget már nem tapasztalat, hanem nosztalgia, és mindenki úgy viszi tovább magában, ahogyan bírja-akarja. Vagyis egyéni látomásként, nem pedig a közösség kovászaként. Hamvas később, a *Magyar Hyperion*ban rendkívül pontosan fogalmaz: „Volt egy nép, a görög [...], amelybe mindazt

a jót, ami rossz volt, és mindazt a szépet, ami ocsmány volt, belegendolták, és mindazt örömmé tették benne, amitől valaha is szenvedtek. Így lett belőle álom-nép. Kétezer éve folyik így. [...] Valahányszor utánuk nyúltam, mindig a magam álmát fogtam meg. [...] Tökéletes nép, mint mindaz, amit reánk hagyott. De már senki sem tudja, mi benne az álom. A róluk szóló tudomány sem egyéb, mint az emberiség álmainak története, minden szótag, betű, cserépdarab, kőtöredék szent, mert az emberiség álma itatta át. És én olyan nagyon szomjaztam a valóságra.”

Ha egyszer a görögség ilyen megszólító erővel rendelkezett, és e megszólítotttság, ha valamelyest halványabban, de a római civilizációban is élt még, minden, ami ezután következett, már csakis hanyatlásnak minősülhetett. Ha a krízisben lévő magyar és európai kultúra számára a görögség jelenti a szolid egzisztenciális bázist, amelyhez visszatérve a megújulásban reménykedhet, és ha ennek a római civilizáció már csak utánérzése, akkor micsoda Bizánc? Törpe, amely óriások tetemén élősködik. A tartalommal szemben az üres formák és formulák tárháza; a szabadságot törvénnyel és rítussal pótolni igyekvő kísérlet; a magasrendű, ezért kevesek számára elérhető szellemiség helyébe a tömeg ideológiáját állító hatalomtechnikai gépezet. Mindezt kizárólag egyetlen célból: az Én fenntartása, látszat-létének meghosszabbítása végett.

III.

Az ikonról szóló rövidke írás ehhez képest jelentősen *halkabb*, mondhatni kiegyensúlyozottabb hangnemet üt meg, és határozottan engedékenyebb. Igaz, hogy ez már az ötvenes évek eleje (1951), és aki e sorokat írja, sok szempontból már egy másik Hamvas. Nem mondom, az ikont tárgyszerűen megint csak félreérti – úgy véli például, hogy az elsősorban orosz ikonokra jellemző, fémből készült védőborítás az ikon-kép lényegi eleme. Eszmefuttatását is részben erre a tévedésre alapozza. „Az ikon emberi lényről készült festmény, amelyen többnyire csak a fej, néha a nyak és a kéz szabad, a test többi részét fémlapból készült ruházat

A Háromkezü Istenszülő „Trojeručica” képe a Hilandar kolostorból, az Athosz-hegyről.

fedí, egyszerűbb ikonoknál bádogg vagy réz, díszesebbeknél ezüst vagy arany. [...] A fémlemez ruha rajta az anyagi test, a külső ember, amelyen a festmény szellemteste, a belső ember átragyog”. Ezzel persze volna mit vitatkozni, de a bájosan naiv hangütés, amelyből kiérezni valamit, ami eddig mintha hiányzott volna – talán nevezhetjük az egyszerűség vagy az alázat hangjának –, gátat vet a további akadémikuskodásnak. „A szellem transzparenciáját soha egyszerűbb eszközökkel művészet meg nem oldotta. Soha mélyebben senki fejezte ki azt, hogyan tüzel át a természeti testen az, amit a Fenség Ragyogásának (*doxa tu theu*) neveztek el.” Ehhez képest igazán mellékes, hogy a *doxa tu theu* jelentése „Isten dicsősége”, nem pedig a „Fenség ragyogása”. Mert a lényeghez, minden tárgyszerű melléfogással együtt mégiscsak elér.

*

Márpedig az esszé, hamvasi értelmezésben, végül is ez: „a lényegkeresés műfaja”. Ezért eleve bajos számon kérni itt bárminemű tényszerűséget, tárgyhűséget, pontosságot: hiszen még csak nem is a nehezen meghatározható, de intuitíve annál inkább fölismerhető „lényeg” kimondásáról volna szó, hanem annak „kereséséről”. Németh László írta valahol, hogy az esszé a nyilvános gondolkodás műfaja. Montaigne szerint a személyességé. Mihail Epstejn viszont – némiképp leegyszerűsítve – a specializáció kísértésével szemben az egységes szemlélet, végső soron pedig a tudat helyreállításának eszközeként tekint rá. Akárhogy is, az esszéírás (minden írás) kötéltánc, ahol a könnyedség, a virtuozitás és a merészség éppen annyit nyom a latban, mint a következetesség vagy a tájékozottság. Az esszéírónak illik nem sokkal kevesebbet tudni tárgyáról, mint egy szakembernek, csak javasolt messzebbre állni tőle. Az esszé a jól eltalált távolság műfaja, mondhatnánk, ha meg akarnánk fejteni egy továbbival az iménti felsorolást. Ezután viszont szórszálhasogatásnak tűnhet például a „történeti Bizánc” saját jogán is épp elég összetett és kérdéses valóságát összevetni a hamvasi Bizánc-vízióval. Hiszen végül egyik is, másik is nézőpontokból tevődik össze. A gondolkodás: perspektívajáték. Érvényesebb kérdésfeltevés lehet, hogy a humanizmus eszméje miből következik, és mennyire kérhető számon Bizáncon.

De végül ezt sem illik túl komolyan venni. Az esszé ugyanis mindenekelőtt: kísérlet. Hamvas maga emlékezteti olvasóját: „Az esszéista, mikor az egyik esszét a humanitásról befejezte, nyugodtan fog a másikhoz, amelyben a humanitást elveti.”

Ami végül is záró- és idézőjelbe tesz mindent, ami itt leíratott.

ÚJRAOLVASÁS

PONGRÁCZ KÁLMÁN

POLGÁRI KERESZTÉNYSÉG

AGONDOLATOKNAK IS van biológiájuk. Fogamzásuk, világra-jövetelük, kifejlődésük és elöregedésük meghatározott törvényeknek van alávetve. A földrajzi, társadalmi vagy nemzeti környezet döntő hatást gyakorol megjelenésükre s elterjedésük sokkal kevésbé függ saját tartalmuktól vagy értéküktől, mint attól a „véletlentől”, hogy milyen talajba fogantak, vagy lettek átültetve. Szinte azt lehet mondani, hogy minden gondolatot minden nép másképpen értelmez. De ugyanazon népen belül is a különböző társadalmi osztályok, vagy foglalkozási ágak más-más eredményhez, vagy felismeréshez jutnak. Az ember tragikusan szubjektív lény s minél inkább primitív, minél inkább tömeglény, annál jobban beleszorul alanyiségének szűk korlátai közé. Reviczky megállapítása: „A világ csak hangulat” – csupán az individualizmus betegségében szenvedő intellektuellekre illik, de nem a tömegre. Ezekre sokkal inkább találó az a tétel, hogy a világ csak ösztön, érdek vagy – a felsőbb osztályokban – állandó képmutatás. A profanum vulgus-nak nincs intenzív hitbeli vagy szellemi élménye, csupán hangulata, melyet korszerű adagolásban és csomagolásban a párt, osztály, érdek vagy politikai sajtó fejleszt ki lelkében és szellemében. A tömeg minden gondolatot csak leegyszerűsítve és legsimplexebb alapelveire visszavezetve tud felfogni s képtelen annak komplex törvényeit, vagy felsőbbrendű vonatkozásait méltányolni. Így pusztul és laposodik el minden nagy gondolat, így változik meg tartalmában minden ideális elképzelés, így olvad el a világ kohójában s a realitás durva ötvözetében az a kevés rozsdamentes nemes érc, amelyet egy-két élhetetlen idealista üres óráiban vagy meddő töprengései között feltalált vagy felfedezett.

Ennek a törvénynek érvényesülését érdekes végig kísérni a polgári gondolat kifejlődésének és hanyatlásának útján. Az a polgári osztály, mely a centralizált királyi hatalom kialakulása után jogai-ban és vagyoni helyzetében megerősödött, csakhamar elég erősnek érezte magát ahhoz is, hogy önálló – saját ízléséhez és érdekeihez szabott – kultúrának adjon életet. Ez az új polgári világnézet szellemi gyökereiben Max Weber szerint visszanyúl a protestantizmus keletkezéséig, de öntudatosodásra csak az enciklopédisták és a felvilágosodás mozgalmában tudott felemelkedni. A középkor kötött szellemi és társadalmi formái közül kiszabadult Európa a „szabadság” jelszavát használta fel új küzdelmének végig-

harcolására s mikor a polgári osztály sokkal inkább ösztönösen, mint szellemi belátástól indítva rájött arra, hogy ez az elmélet mennyire alkalmas feszülő és friss energiáinak levezetésére – csakhamar győzelemre is jutott. A nagy francia forradalom nem más, mint a polgári erő, a polgári érdek, a polgári gondolat és a polgári világnézet mindent elseprő diadala. Az ember világa megszűkölt. A hit helyébe lépett racionalizmus szellemi, az ennek kapcsán csakhamar kifejlődött haszon- és anyagelvű gondolkozás pedig társadalmi vonatkozásban atomizálta az embert. A kor szellemi mentalitása, modora a politikai és gazdasági liberalizmusban nyert megtestesülést és kifejezést. A „laissez faire” elve új pogány mítoszt szült. Az anyagi jóiét kizárólagos keresése közben azonban igazság és ideál nélkül maradt az emberiség. Ez soká nem maradhatott így s a fungáló rendszer érdekében valamit ki kellett nevezni igazságnak: ez volt a demokrácia.

„A demokrácia (azonban) – amint Berdjajev találóan mondja – közönyös a jóval és rosszal szemben... A demokrácia szkeptikus, mindig a kételkedés és hitetlenség korában keletkezik, amikor a népek elveszítették az igazság biztos ismertető jegyeit és képtelenek arra, hogy abszolút igazságokra tegyék rá az életüket. A demokrácia a legszélsőségesebb relativizmus, tagadása minden abszolútnak. Nem ismerve az igazságot, ezért a szavazatok többségére bízva annak eldöntését, hogy mi az igaz. A demokráciának világi jellege van, élesen szembeáll minden szakrális közösséggel, mert formális, tartalom nélküli és szkeptikus. Úgy akarja felépíteni az emberi társadalmat, mintha nem is lenne igazság. Az igazi demokráciában minden ebbe a végső feltételezésbe fut vissza és ebben van a demokratikus eszme döntő tévedése. A demokrácia az ember humanista öncélúságában gyökerezik. Az ember akarata döntsön az emberi társadalomban és mindent félre kell lökni, ami az emberi akarat megnyilvánulásának és végérvényes uralmának az útjában áll. Ezzel megtagadtuk a társadalom lelki alapjait, amelyek mélyebben vannak, mint ameddig a formális akaratnyilvánítás leér és felfordítottuk a hierarchikus rendet... A demokrácia szabadságszerető, de nem az emberi szellem és az emberi személyiség tisztelete miatt, hanem az igazság iránti közönyösségből... A demokrácia akkor keletkezik, amikor a népakarat organikus egysége szétzüllik, a társadalom atomokra bomlik és amikor a nép hite, amely egyedül tesz egységessé egy népet, veszendőbe megy. Az az ideológia, amely a népakarat szuverenitását hirdeti, akkor keletkezik, amikor már nincsen népakarat.”¹

A demokrácia eme karakterisztikus formája azonban csak Nyugaton alakult ki. A nyugati polgárság sokkal jobban és nagyobb mértékben távolodott az Egyháztól és a vallásos élettől, mint a keleti, ahol – a nagyrészt még konzervatív társadalmi és gazdasági rend folytán – az Egyház és állam szétválasztása nem következhetett be oly radikális formában, mint Nyugaton. Középeurópa állama-

¹ Berdjajev: *Az új középkor*. Budapest, 1935, Pro Christo Diákszövetség, 94–97.

iban ekként egy speciális új polgártípus alakult ki, amely féllábbal Nyugathoz, féllábbal Kelethez tartozott. Ez a polgárréteg elvi és lelki kompromisszumot kötött, tehát a régi és új rend hibáit egyesítette magában, azok erényei nélkül. A század uralkodó áramlatával szimpatizált, de feudális környezete miatt nem volt bátorsága eme állásfoglalásának összes konzekvenciáit levonni. A hit és a vallásos élet megmaradt ekként külsőségnek, bizonyos társadalmi előkelőséget dokumentáló formaságnak, amelyen belül és amelynek leple alatt mégis érvényesülni tudtak a racionalizmus és materializmus „hitelvei”. Tűz és víz egyesült ekként s az eredmény az lett, hogy egyik rendszer sem tudott érvényesülni. Ez sokkal károsabb volt, mint a nyugati fejlődés. Itt a bekövetkezett változás éles határvonalat húzott a hívők és hitetlenek közzé, tehát mindkét rendszer megőrizhette elvi tisztaságát. Keleten, illetőleg Középeurópában a kompromisszum viszont azt eredményezte, hogy a hitélet képmutatóvá vált, tartalmában felhígult, tiszta formalizmussá merevedett. A mi jakobinusaink keresztet vetettek s ezzel a keresztény Istent éppen úgy megcsalták, mint saját bálványukat, az Észet, amelyet absztrakcióként kezdtek imádni, miután a saját fejükben nem tudták feltalálni.

Ez a kétlaki és kiforratlan életforma tipikusan nyárspolgári „erényeken” alapult. A nyárspolgár kerüli legjobban a világnézeti, vagy politikai szintvállást, mert ez megzavarja őt anyagi és lelki nyugalmában, áldozatot és gondolkozást, lemondást és heroizmust kíván tőle – erre pedig végképpen képtelennek érzi magát.

„Ami a nyárspolgárból minden körülmények között hiányzik – írja találóan Noszlopi – az a nagyság, a felfokozottság, a szó bármely vonatkozásában. Sem a nagy erő, jóság vagy gazdagság, sem a nagy gyengeség, gonoszság vagy betegség nem nyárspolgári. Nincs a nyárspolgárban sem nagy, forró szeretet, sem igazi nagy gyűlölet, nincs nagy szenvedély, nagy szellemi tehetség, nincs nagy erény, sem nagy bűn, a jót és a rosszat összevegyíti... Ártatlan önzést, vagy ha ez nem lehetséges, legalább valami hatóságilag engedélyezett önzést szeretne. A középszerű önzés és a középszerű jóság vonzza... Nem akarja érteni a nagyvonalút, a felfokozottat, a szárnyaló lendületet, általában semmit, ami kényelmét és kedélynyugalmát zavarja. Lelki egyensúlyát e lefokozottság, józanság, törpeség és közönyösség által éri el.”²

Ezek a tulajdonságok lehetnek talán államfenntartók, az adópolitika, vagy az üzleti prosperitás szempontjából előnyösek, de legkevésbé alkalmasak arra, hogy a keresztény élet és világszemlélet megtestesítői legyenek. A keresztény élet és keresztény gondolkodás individualiter állandó elmélyülést, kollektíve állandó aktivitást sürget és feltételez. Ennek az életformának betöltésére legkevésbé a polgár képes. A társadalom legfelsőbb rétegeit vagyunk vagy

² Noszlopi László: *A nyárspolgár*. In *Társadalomtudomány*. XIV. évf. (1934) 3. sz. 181, 188.

születésük predesztinálja arra, hogy fokozott szellemi vagy lelki életet éljenek s elég függetlenek ahhoz, – hogyha ez irányban komoly akarat él bennük – hogy ezt a hivatást minden mellékszemponttra való tekintet nélkül be is töltsék. A proletárok viszont éppen szigorú gazdasági helyzetük folytán lelkileg elég hamar megtalálják kapcsolatukat a méltányosságot hirdető keresztény vallással, ha ebben tendenciózus izgatás vagy propaganda nem gátolja őket. Hiszen a szellemi, gazdasági, vagy társadalmi élet hullámverése alig éri őket s így alig nyílik életükben alkalom arra, hogy szükségét érezzék saját egyházukkal való kapcsolatuk revíziójának.

A polgár azonban, aki a nagyság, vagy az öncsekélyértékűség érzetét egyformán nem ismeri – nem független. Társadalmi, politikai és gazdasági ambíciói vannak, melyeket „okos és előrelátó alkalmazkodással” akar elérni és biztosítani. A polgár nem alkotni és megérteni, hanem főleg gyarapodni akar, de ennek kiharcolására ereje – úgy szellemi, mint politikai és gazdasági tekintetben – elégtelen, tehát saját tömegerején kívül más erőforrásokra is rá van utalva. A nyugati polgárság gazdagságával, szellemi felkészültségével és forradalmi akaratával a XIX. században a saját képére és hasonlatosságára formálta az állami és társadalmi életet. A középeurópai polgár – köztük tehát a magyar is – sznob maradt, mert célja nem az volt, hogy egy ilyen kifejezetten polgári életformát biztosítson tömegeinek, hanem, hogy megközelítse azt a nemesi életet, amely után vágyott, amely imponált neki, de amelyet csak addig tartott reakciónak vagy feudálisnak, ameddig számára ez, az alkotmány rendelkezései folytán, elérhetetlen volt. Nem a polgári gondolat, mint pozitív társadalmpolitikai irányelv volt döntő e rétegben, hanem az a másodlagos – tehát negatív – megfontolás, hogy lehetőséget kell teremteni a kiváltságos osztályok életformáinak utánzására a polgári osztály körén belül is. Ennek a formai emancipációnak, vagy sokkal inkább illúzióknak kiharcolására alkalmasnak bizonyult a szabadverseny elve. A meggazdagodás minden áron való elérése lett a legfőbb cél e rétegekben s e mohó vágyat nem fékezte semminemű kultúr-, történelmi- vagy reálpolitikai megfontolás. „Apró jellemek, eltörpülő ideálok mindenfelé – írja Bernát István a század elején. – A demokrácia lelkes, szívós munkája helyett a közepszerűségig sem érő szereplők. Könnyelmű pazarlása annak, mi a nemzetben valaha valamit ért s a félelmesen fokozódó érzéketlenség a nagy célok és igazán értékes törekvésekkel szemben, sőt ezek lenézése, kigúnyolása. Hiszen a többség akarata dönt, ez pedig alig kétes. Ilyenformán a mi demokráciánk végzetes” ellentétbe jut a Nyugat demokráciájával, melynek eleme és lényege, mint már kifejtettük, a haladás.”³

Ebben a pakfon demokráciában a keresztény vallás is – mint „arisztokratikus sallang” – recepciót nyert, de ebben sem volt sok köszönet. Ez előítélet,

³ Bernát István: *A magyar demokrácia múltja, jelene és jövője*. Budapest, 1904, 68–69.

közöny, világnézeti nembánomság volt sokkal inkább, mint aktív energia, vagy lelki szükség. A vallás társadalmi copf lett minden belső értelem és tartalom nélkül, lényege elveszett a század egoista és kollektív önzésében, – a liberalizmusban és szocializmusban – a polgári látszatkereszténység, de valójában pogány életforma a proletáriátus szemében is dezavualta a vallást. A racionalista és materialista „nihilizmus” korszaka volt ez, amely annál inkább ragyogott és csillogott talmi fényében, minél inkább közeledett a teljes összeomláshoz. S a kor ideálja – szimbóluma? „Nem a magasan, hanem a középen álló ember” – mondja Werfel. „A legelmaradottabb ember lesz e megváltó...” (Az az ember, akit) „az istenihez, amelyben egész fejlődésénél fogva nem tud hinni, mindössze csak a kultusznak olyan alkalmi fűzik, amelyekbe mint polgár és családapa keveredett, tehát a keresztelő, bérálás, esküvő, ezek a hol derűs, hol komor összefüggések, amelyekből részben megzavart emésztéssel, részben fázós lábbal tért haza”.⁴ Ez a polgári kereszténység, mely az Egyházban nem látott mást, mint ünneprendező és a boldogulásának alapjául szolgáló magántulajdoni elv őrzőjét és védelmezőjét, mely a felebaráti szeretet kategórikus imperativusait figyelmén kívül hagyva, az Egyházat is szerette volna polgári nyugalmanak és érdekeinek megőrzésére közbiztonsági szervvé süllyeszteni, mely az áldozatot nem ismerő keresztény lemondásból és önfeláldozásból utilitarista gondolkodásának megfelelően állandó kompromisszumot formált, mely nem volt forró vagy hideg, fehér vagy fekete, magas vagy mély, hanem langyos, szürke és középserű – igen ez a felemás és törpe szellemekre és jellemekre szabott „kereszténység” megbukott. Nem az igazi, az örök, az állandó és mély krisztusi és emberi kereszténység, hanem ez a kimondott polgári kereszténység, mely anynyira „mértékletes, okos és előrelátó” volt, hogy miután kigyomláta az emberi életből a gondolatot, hitet, méltányosságot és ideált, a világot felgyújtó csóvát ezzel önmaga adta azoknak az üres zsebűeknek kezébe, akiknek szemében – éppen a keresztény elvek hamis értelmezése révén – önmagát és érdekeit próbálta életcélá és élethivatássá emelni.

Újra Werfelt idézzük: „Énjükkel, mely nem volt más, mint a szabadságot semmi” – ez az embertípus levizsgázott. „Az abszolút semmi embere nem volt életképes.”⁵ A polgári és keresztény életideál összeütközésbe került és ennek a konfliktusnak káros következményeit manapság is sínyli a világ. Európa válaszút elé került: vagy tovább is a megkezdett, de helytelennek bizonyult úton halad s ez esetben Spengler jóslata beteljesedik, vagy visszatér az európai civilizáció alapjához, a kereszténységhez s életét az evangéliumi szellemben újraépíti. Harmadik út nincs s aki ezt hirdeti, nincs tisztában a jelenlegi válság lényegével. Mert „ezt a világot, amely civilizáltnak nevezi magát, lelkileg csak úgy lehet

⁴ Franz Werfel: *Élhetünk-e Istenhit nélkül?* Budapest, 1933, Kosmos, 10.

⁵ Uo. 17.

meggyógyítani, ha újra megtalálja az utat az igazi kereszténységhez. Miért? – tüzesednek a kérdéssel a materialista életfelfogás sekrestyései. Mert Krisztus tanítása nemcsak, hogy nincs még kimerítve, de alig is sejtjük a lényegét. Mert metafizikai és erkölcsi érték dolgában csillagmagasságban túlszárnyal minden jelenkori mozgalmat. Mert a lompos reál-barbárokat és ördögös európai és környékbeli érdekeltségeiket ez elé a szent paradoxon elé állítja: Éljen érdekeid ellen: az igazságért és az életért!”⁶

A polgárság válsága ma többet jelent, mint pusztán egy társadalmi osztály válságát. Századunk legnagyobb problémája húzódik meg benne: vajjon az európai polgárság képes lesz-e régi, lapos racionalista és materialista világnézetét egy új, emelkedettebb, humánusabb és keresztényibb világnézettel felcserélni? Vajjon szembe tud-e helyezkedni egyéni és osztályönzésével? Vajjon rá fog-e döbbsenni hivatására, vagyis arra, hogy merő gazdasági alapon, vagyoni és társadalmi hatalmának superioritása révén nincs joga többet vezető szerepet követelnie és gyakorolnia? Vajjon képes lesz-e életét erkölcsi és szellemi síkba emelve, a keresztény gondolat reneszánszának alapját megvetni?

„Idealizmus (csak) ott van, – írja találóan Prohászka – ahol az ember nagyot s fölségest hisz magáról, életéről, feladatairól s munkájáról.” – A polgár azonban e pontokban mind tévedett. Filozófiája és világnézete ellaposította egyéniségét, feladatait, munkáját és üressé, céltalanná, meddővé tette az életét. Végzetesen egyoldalú és szimplex szemléletre tett szert úgy saját magát, mint az egész társadalmi életet illetően. A „közöny” lett „világnézetének” alapja, mely károsabb, destruálőbb minden hibánál, vagy bűnnél, mert a bűn legalább még aktivitás, amit esetleg át lehet alakítani nemes energiává, – a közöny azonban mocsár, amelybe belefut az emberiség és haladás. A polgár bezárkózott nyugalmanak, apró önzésének és világnézeti közönyösségének fellegvárába, nemcsak a dolgozók, de utóbb még saját osztályával sem vállalt szolidaritást, egyéniségének funkcióit kizárólag az anyagi életre korlátozta s látszólag még fennálló, sőt sok esetben gondosan ápoltságú és fitogtatott „egyháziasságában” teljesen elveszett és megsemmisült a hit lényege. Az élet eme egyoldalú és primitív szemléletében élettereje természetesen aláhanyatlott, magatartása reakcióssá vált s megérett minden tekintetben arra, hogy a történelem ítélete által elsepertessék.

Berdajev e tekintetben tisztán látja a jövő kiinduló pontját: „Valójában – írja – a legnagyobb feladat, ami előtt... az egész világ áll, az, hogy a forradalmak és ellenhatásaik véres útvesztőjéből megtalálja az utat egy másik dimenzióba.”⁷ Nem abba, ami közvetlen az összeomlás előtt volt, tehát a polgári élet szűk és korlátolt ételsíkjába, hiszen „értelmetlen dolog azt restaurálni, ami a forradalomhoz vezetett”. Hanem egy másik dimenzióba, amely felett a hit csillaga

⁶ Uo. 47–48.

⁷ Berdjajev: I.m. 61.

ragyog, amelyben az emberi önzés, az emberi alsóbbrendűség, az emberi szellem- és lélekcsönkítés, a szervezett individuális és kollektív öngyilkosság veszedelmeit, akadályait és apró kicsinyes gátlásait képes a hit tág horizontú szemlélete eredeti helyére szorítani és eliminálni.

Korunk válsága – a polgári osztály válsága, hiszen még manapság is ez az osztály az, amelyik a legtöbbet gondolkozik ezen az öreg kontinensen. Ha a polgárság eddigi szűknek és elégtelennek bizonyult szellem- és életkereteit képes lesz felszámolni, illetőleg a hit dimenzióiba emelni, úgy fejlődésének új stációja elé érkezett. Ha azonban erre gyengének bizonyul és lélekben, szellemben, szívben tovább is süket marad a kor nagy parancsaival és követelményeivel szemben, úgy él kell fogadnunk a történelem kegyetlen ítéletét, mely irgalmatlanul kiostálja azokat a népeket és osztályokat, melyek akarát, hit és ideálok nélkül élvén, „kedvét nem töltik az időnek”.

(Eredeti megjelenés: *Magyar Kultúra*. XXII. évf. [1935] 9. sz. 432–436.)

GRÓH GÁSPÁR

REJTÉLYEK, AVAGY A TITKOK JOGA

– *Jegyzetek Szilágyi István Kő hull apadó kútba című regényének margójára*

EGY ÁGYON FEKVŐ férfi. Arrébb fiatal nő, ültében is látszik karcsúsága. A falon olajnyomat: a Partiumban oly népszerű Fejedelem, II. Rákóczi Ferenc. Aztán a hajnalodó kisváros hangjai, szokásos reggeli teendők, mozdulatok. Ezek egyike nem illik ebbe a megszokott, szinte gépies rendbe: hajnalban nem szokás hamuval ollót sikálni. Miért, hogy mégis?

Ezzel az első pillanatban magyarázatot követelő képpel indul a *Kő hull apadó kútba*: hétköznapi látványt zavarba ejtő költőiséggel kínáló próza. Az elbeszélő tárgyhoz képest túlságosan súlyosnak ható, akár verssoroknak gondolható mondatai drámát, sőt tragédiát ígérnek. Ez a filozófiai távlatokat villantó, balladai nyelv annál homályosabb, minél pontosabb.

Alig néhány oldallal később választ kapunk a jelenet finoman érzékeltetett titkára, ahogy a hajnalból reggel lesz, erre is fény derül. A férfi halott: ollójával szíven szúrta a lány. A véres ollót kell megtisztítania. És rendet is kell raknia a szobában. Nincs helye egy holttestnek az ágyban, ha másként nem megy, ki kell vonszolni. De előbb még, mintha búcsúzásként, a lány a halott mellé fekszik. Képtelenség? Persze, hogy az. De talán mégsem. Megölni valakit, aki tőle menekültében magára akarta hagyni? Elveszteni vagy elveszejteni egyként feldolgozhatatlan. Elaludni mellette? Ennek is megvan a lélektani magyarázata (és az irodalmi előképe is, Dosztojevszkij *Félkegyelműjében*). Telik a nap, a legnehezebb munka még hátra van. Aztán a holttest az évek óta kiszáradt kútba kerül, hogy a történet végéig zúduljon rá sok-sok kosár kő.

Mennyire titok egy jelkép, amelyben kimondatlanul marad, amit jelent? És mennyit mond el az író abból a titokból, amelynek nyitját keresve megírta a könyvét, és amiről ennek ellenére sem akar beszélni, hiszen a történetből nem az a fontos, ami elmondható, hanem ami kimondhatatlan?

Ennek is írás (másfelől az olvasás) közben kellene kiderülnie. De fontosabb, hogy ne derüljön ki – ahogyan a regénybeli gyilkosság sem. A regényben a megfejthetetlenség és megfejtési szándék haláltánc-dallamokra folytatott páros-tánc már akkor elkezdődik, amikor még egyetlen sorát sem olvastuk. A regény címe egy alig bővített kijelentő mondat, már maga is része a műnek. Az apadó-elapadt-kiszáradt kút: a meddő élet, a terméketlennel maradt anyaöl. Szociográfiai tényként: az elegendő víz híján fejlődésében korlátozott város végzetére is utal. A kút mélyére rejtett holttest titkát őrizni hivatott kövek a zsidó temetőben a sírokra virág helyett hordott kövekre mutatnak. Ezt a sok követ

azonban, a cím szerint, nem odahordja a kúthoz valaki, nem bezúdíttja: mint-ha valami megfoghatatlan erő sodorná őket, nagyobb az emberi szándéknál, maga a végzet. Igen, a hősnő, a szeretőjével végző Ilka kegyetlen, önpusztító erőfeszítéssel hordja, csak hordja hátikosarában a tömérdek követ, de nagyobb hatalmak készítették erre. (Ahogyan a végzetes döfésre is.) A kövek hullanak – igaz, nem maguktól: aki a kúthoz hordja őket, az csak sorsának eszköze, aki a kőhordással bünteti magát. Az istenek rendelte követ görgető Sziszüphosz kései rokonaként szegődik végzete tettestársának.

És végeredményben az egyetlen titok maga a végzet, amely kisebb titkokba rejtve alkotja meg a maga rendszerét: ebben a formájában a regény egyik főszereplője. Az író valamennyit fölfedhet belőle – de azt talán még ő sem tudhatja, mi mindent *titkoltat* hőseivel. Vannak titkai, melyekhez megadja a kulcsot, van, hogy még maga a titok is rejtve marad. Van titok, amelyet a regény hősei fejtenek meg, és van, amely sosem kap megoldást. És vannak megoldások, melyekről csak sokára derül ki, ha egyáltalán kiderül, hogy ami egyszerű ténynek tűnik, valójában egy föl nem tett kérdésre adott válasz. Mindez pedig a regénybeli helyszín, Jajdon modelljéül szolgáló Zilah topográfiájába, történetébe, szociográfiai pontossággal ábrázolt világába ágyazva, látszólag áttekinthető, önmagában is érvényes rajzába csomagolva őrzi magát.

Amikor korábbi kísérletek után a *Kő hull apadó kútba* megjelent, írója egyszeriben a magyar irodalom legszűkebb élvonalába, a halhatatlanok közé került. Titkozatos volt ez is: amit korábban írt, az nem ilyen és főként nem ekkora regényt ígért.

Szilágyi István regényírói dramaturgiájának központi eleme a titok. A *Kő hull...* fojtott és kitarulkozó világába rejtett titkok rendszerének és jelentésének szövevénye csak részben mutatja meg magát. Az alaptörténet ponyvaregénybe vagy bulvárlapba illő, már-már banális történet: szeretője megöli az őt szökve elhagyni készülő férfit. Bűnügyi értelemben véve a gyilkosságra nem derül fény. Ezt Szilágyi egy félmondatban jó előre elárulja, de olyan súlytalanul, hogy ettől még együtt szoronghatunk a tettessel. Mi több: miközben sajnáljuk áldozatát, a bűnössel azonosulva az ő sorsának alakulását még nagyobb részvéttel figyeljük. Amikor a tettét eltitkolni akaró lány, Szendy Ilka vezeklésként egyre csak hordja a követeket áldozata holttestére, már nem a lebukástól fél, hanem a maga démonaival küzd. Azokkal, amelyek a gyilkosságba kergették, és amelyek aztán halálig üldözik.

Mindez már nem ponyva- vagy bulvár-téma. Lélek- és társadalomrajz, történelem és szociológia, etikai és filozófiai példázat, sajátos rémballada. De az önmaga fölött ítélkező hősnő sorsából egy másik tragédia körvonalai is fölsejlenek: egy elakadt és önmagát túlélte kultúra, a jövőről leszakadó kisváros sorsa, évtizedek múlva beteljesedő pusztulása. Erre az elbeszélte események idején senki sem gondol. Ha valami ilyesféle sejtelem meg is érint valakit, gyorsan elhessenti. Pedig amit látunk: egy közösség haláltáncának nyitánya.

Minden extrémítása ellenére a még elevennek és magabiztosnak látszó közösség végzetének előképe Szendy Ilka önmagában zárt, lélektanilag pontosan ábrázolt története – de hát tudhatjuk: minden lélekrajz, minél részletesebb, annál több titkot rejt. Arra mégis alkalmas, hogy a titokzatos végzetnek meggyőző magyarázatát adja, és megmutassa, hogy ami történt, nem is eshetett meg másként. De azért sejthetjük: ezernyi másként formálódó történet is megkaphatná az „egyetlen lehetőségnek” kijáró bizonyítást. Dehát a végzet az végzet. Szendy Ilkának meg kell halnia, a szeretője szívébe döfött olló másik szára (jelképesen) őt is megöli. Csak éppen meg kell érnie a pusztulásra, hogy végül az öngyilkosság különös módját válassza: tudatosan kiprovokálja, hogy vincellérje egy fahasábbal agyonüsse...

A regény nyitóképe, a látszólag oly idilli interieur maga a tragédia. Az odáig vezető út maga is tragédiák sora. Ezek egy része rejtve marad – csak véletlenül, érintőlegesen, szinte mellékesen derülnek ki a múlt titkai – hiszen van, amiről nem szabad beszélni. (De a közösségi emlékezetben valahol mégis minden megőrződik...) A puszta leírás kegyetlen, a történések emberi dimenziója nélkül a történet érthetőbb. Lehet, hogy a halált okozó betegségekről a legtöbbet a boncoló orvosok tudják, de a halottról vajmi keveset. Az író, aki ismeri az ábrázolt világ történetét, hősei életét, ember-voltát, magát az életet, mást, és alighanem többet tud egy számára személyesen nem ismert világról, mint akik csak krónikát írnak róla. Az író sokkal többet tud: hogy a tragikus sorsokban is mennyi érzés, szeretetvágy és szeretet, gyűlölködés és kegyetlenség, világvágy és világhiány sodródik. Persze igaz, hogy egy erejét vesztett világ vitalitást vesztő családjának utolsó lobbanása csak tragikus lehet, hogy Szendy Ilka személyes sorsában is a közös végzet dolgozik, hogy amikor lázadni próbál, az már csak tagadás lehet, és hogy amit generációk építettek, az hamarosan összeomlik. De akik e végzettel terhelt világban éltek, nem a szemhatárukon túli végzetet keresték, hanem a maguk sorsából akartak valamit kovácsolni.

Honnan is tudhatná Szendy Ilka, hogy amikor akarva vagy akaratlanul (ezt sem tudhatjuk!) ő hívja ki a végzetet, akkor is a végzet játszik vele. (Ahogyan történt valaha a nála jámborabb Oidipusszal is.)

A regény ideje valóságos idő. Szilágyi nem ír évszámokat, de ez a titka könnyen leleplezhető: a jajdoni nagyvásáron drágul a marha, mert háborús időktől tart a világ: már megkezdődött az orosz–japán háború. Tehát 1904 márciusában járunk, a szűkebb történet nyár végére be is fejeződik. Ha nagyon akarjuk (ezt már nehezebb kiszámolni, de éppenséggel nem lehetetlen), még arra is rájöhetünk, hogy Ilka nagy valószínűséggel 1877-ben született, Ady Endrével egy évben. Még össze is találkozhattak Jajdon-Zilah központi terén, Fadrusz Wesselényi-szobra, vagy az Ady egykori iskolájától tán másfélszáz méterre lévő

öntöttvas-angyal vízköpőkkel működő artézi kútnál, ahonnan olykor Ilka is hordott vizet. És éppilyen közel volt az a „vad vármegye ház”, amelyre akár a napszédító tollú páva szállhatott, de csak a költő lelkében szabadulhatott ki onnan a sok szegény legény.

De ennek a regénynek valami másról kell szólnia, mint ilyen poétikus és fiktív találkozásokról. És különben is: bármilyen feszült a történet, ami igazán fontos, az rajta túl kezdődik. A jogi egyetemet végzett Szilágyi István azt mondta, hogy e regényében azt kutatta, mi történik, amikor egy bűn felderítetlen, és így jogi értelemben büntetlen marad: így olvashatjuk a bűn és a bűnhődés regényének is. Kínálkoznak egy ilyen olvasathoz klasszikus példák, Arany János Ágnes asszonyától Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*éig. E hivatkozásokkal valamelyest pozicionálhatjuk Szilágyi regényét, de nem jutunk közelebb titkaihoz. Ebben az sem segít, ha föltárjuk az elapadt jövőjú város jövőtlenségének összetevőit, a szeretet nélkül elsorvadó lélek tragikumát, az írói mítoszteremtés eszközeit vagy más mítoszokhoz kapcsolódását – beleértve a már jelzett görög hitvilágot és a népi hiedelmeket. Nem megoldás a sorsuknak kiszolgáltatott hősök töprengéseinek összegzése sem, pedig lenne mit rendszerezni: Szilágyi létfilozófiája, antropológiája, etikája éppen úgy épül Schopenhauerre, mint Nietzsche-re, Camus-re mint a heidelbergi kátéra. Kínálja magát a mélylélektani elemzés is: az író egyenesen kényszeríti olvasóit, hogy mesterien formált hőseinek szétesését, patológikussá keserült lényük pusztulástörténetét ebből a szemszögből nézve akarja megérteni. De egyik közelítési módot sem érezhetjük győztesnek. Úgy egymásba vannak bogozva, hogy a szövevény kibogozhatatlan. Legföljebb elvágni lehet, mint Nagy Sándor a gordiuszi csomót. Vagy ahogyan ollójával Szendy Ilka vágja el szeretője és a maga élete fonálát.

De van-e szükségünk arra, hogy meg akarjunk fejteni valami megfejthetlent? Hogy föltáruljon néhány a regény (és a világ) titkai közül? A kíváncsiság fontos tényező – de kielégítése kevés a bölcsességhez, ahhoz inkább a titkok létének tudomásulvétele segít. Láthatjuk, miként járja Ilka a magáénak gondolt utat – de kié az valójában? Beteljesült vagy beteljesített sors az övé? Aligha dönthetjük el. Amit látunk, az egy körvonalaiiban vázolt családregegy zárófejezete, amelyben, a műfaj szabályai szerint, a diadalmasan építő nemzedékek után törvényszerű a bomlás, amikor egy foghúzásba is bele lehet halni – hát még a szerelembe...

Ilka későn, már váratlanul született sarja egy valaha életerős családnak. Ez a vitalitás már múltóban, ő is mintha csak azoknak az aprócska korukban elvesztett testvéreinek a pótlására érkezett volna, akiknek csak vakondtúrásnyi sírhalmocskái jelzik, hogy voltak egyáltalán. Aztán látnunk kell, az sem sokat számít, ha valaki fölé nagyobb halom föld kerül. Ilka folytatás nélkül maradt élete ugyanúgy a létezés kudarca, mint a számára nem is létezett testvéreié. Akiknek rövid létezése, ahogyan a magát vélt sorsának átengedő, szerelemre éretlenül és

mintegy tőle függetlenül teherbe ejtett Ilka abortusza is maga a végzet: nem ők mondanak nemet az életre, hanem az rájuk. Családi és személyes végzet – jelezve annak a közösségnek is a sorsát, amelybe születtek, és amelyet nekik kellett volna fenntartaniuk.

Szilágyi az írói tudás és a kései utókor ismeretei jegyében el is mondja: többről van itt szó, mint egy kivételes személyiség kivételes sorsáról. Egy pusztulófélben lévő világ repedéseit látjuk: „ennek a párás ablakú, boros gödörbékességnek száz esztendő múltán nyoma sem marad.”¹ Azaz mégis: egy olyan regényben, amelyet éppen az írt meg, aki a nyom nélküli elmúlásról beszélt. Igaz, ő letörölte az ablakokról a párát. Így láthatta, hogy jön a „gödörbékesség”-re békétlenség.

Zilah-Jajdont Szilágyi katlanvárosnak mondta, átvitt értelemben, topográfiai adottságára utalva. De az is katlan, amelyben a történelem fortyogtatja, amit főzni készül. És aminek titkos receptjét csak az idő ismeri. És amiről mit sem tudnak azok, akik benne párolódnak, és éppen elfővőben van a múltjuk (ezzel a jövőjük). De ahogyan minden összeomlásnak vannak túlélői, úgy mindig vannak olyanok, akik valamit előre látnak vagy sejtenek az elkövetkezőkről. De nem beszélnek róla, tán tapintatból, tán azért, mert amit látnak, azt maguk is félnek kimondani. Merthogy az, amit elkövetkezni látnak, jobb, ha titokban marad. Hiszen úgy is elháríthatatlan. (Szilágyi erről a legtöbbet majd a *Hollóidő* című regényében mondja el.)

A tudás-nem tudás kérdése közvetlenül is előkerül. A szíven szúrt Gönczi Dénes felesége, azaz özvegye is egyszerre vágynak arra, hogy megismerje férje sorsát, és fél attól, hogy megismerheti. Van, ami jobb, ha titokban marad: a tudás elviselhetetlen teher is lehet. De „az ember arra is kíváncsi, amit nem szeretne”² – mármint tudni.

De mégsem ezért van annyi kérdés, kérdőmondat ebben a regényben, mint talán egyetlen másikban sem, vannak oldalai, ahol jószerevével nincs is más. Nem szokványos kérdések ezek, a töprengés, vívódás a létezés választalanságának leképezése ez, de olyan gyakorisággal, hogy az olvasó úgy érezheti: a nyugodtabbnak látszó, leíró-elbeszélő részek, de talán maga az egész történet is mintha csak azért lennének, hogy lehessen kérdezni. Abban viszont biztosak lehetünk, hogy nem a válaszokért, mert azok nincsenek. Ha mégis, azokat az olvasó adja meg – saját magának.

Másnak nem is tudná: a regény egyik poétikai rejtélye (*titka*), hogy ki is itt az elbeszélő? Kéi a narratíva? Látszólag lehet a regény hőseié, hiszen ők is kommentálják valamennyire a történeteket, a legtöbbször persze Ilka, aki kőtetnyit monologizálva vívódik magával, és ez veszi körül a többiek reflexióit. Megannyi Hamlet töpreng saját létezése végső kérdéseivel. Már nem is azzal, hogy „lenni

¹ Szilágyi István: *Kö hull apadó kútba*. Bukarest, 1975, Kriterion, 379.

² Uo. 429.

vagy nem lenni”, hanem a rá következővel: „Akkor nemesb-e a lélek, ha tűri / Balsorsa minden nyűgét s nyilait; / Vagy ha kiszáll tenger fájdalomja ellen, / S fegyvert ragadva véget vet neki?”³

Ez persze az intellektualitás olyan magaslata, amelyre egy dán királyfi képes lehet, de a kevésbé iskolázott jajdoni polgárok aligha. Igaz, Ilkának van négy polgárija is, amely a mai felső tagozatnak felelt meg – és kevés hasonló státusú lány dicsekedhetett vele. Ez leginkább csak annyit adott neki, hogy tudja, mi mindent nem tud. Azt viszont már nem tudja, hogy ösztönös tudása mennyivel több annál, mint amit tanulni lehet. De ha tanulatlanok is a regény hősei, nagyon is megvan a magukhoz való eszük. Sőt, annál több is – és ez inkább teher. Érzéseik és válságaik éppoly mélyek, mint a Shakespeare-hősöknek, és nem eredménytelenül próbálkoznak azok megfogalmazásával. Ilka ebben is kimagaslik, a jajdoni világból valaha kitörni akaró nagybátyja, a történet egyetlen féltelmiségije szóvá is teszi neki: „Tudsz olyasmiket, amiket nincs honnan tudjál.”⁴

És éppen ez a baj: a regény hősei rendre olyan kérdésekkel találják szembe magukat, amelyekre a választ nincs honnan tudniuk. Ha pedig nem áll módjukban felelni, mert sem saját fogalmi rendszerük nem alkalmas rá, sem közegüké, akkor jönnek a magyarázat nélkül maradó tettek. A nyelvi-fogalmi szűkösség nem tudatlanság, hanem olyan közösségi tudás, amely eleve elutasítja azoknak a tudattartalmaknak a kifejezését, amelyekről úgy gondolja: fölöslegesek. De attól még léteznek. És amikor kihívásuknak nem tudnak megfelelni, akkor következnek a végletes és végzetes tettek, melyeket ezért itt nem is lehet megmagyarázni. Így lesz abból is titok, amelynek nem kellene azzá válnia.

Létezik-e egyáltalán *action gratuite*? Minden az, aminek nem ismerjük a magyarázatát, és semmi, aminek megtaláljuk az okát? Vagyis nem a cselekvéstől függ a minősítés, hanem a minősítőtől? A kívülálló nem feltétlenül ismeri Ilka tettének magyarázatát. Ha nem ismeri igazi okait, egészen más okokat is találhat: esetleges lelepleződése esetére Ilka el is játszik ezekkel. Nem is lenne ez újdonság: a békés kisvárosnak megvannak a maga titkai, felderítetlen és így hivatalos ítélet nélkül maradt gyilkosságai. Ilka tette ezek szerint korántsem kivételes: beillik abba a sorba, amely az ő és áldozata családja közt titokban már hagyománynak számít. Valamiként azonban egyetlen alkalommal sem marad megtorlatlanul, az sem, amit ő követett el. Az persze igaz, hogy ő hoz magáról ítéletet, de aki azt végrehajtja, az is áldozat. Nemcsak azzal, hogy gyilkossá válik: az ő életét a Szendy-család vette el – ha meg nem is ölte. Ha úgy tetszik: az ilyen titkoknak is megvan a maguk élete, amely olykor összegabalyodik más titkok rendszerével. Ez más szint, azokhoz az egyenesen aprócska, de sorsokról döntő titkokhoz képest, amelyek a rejtett szerelmi viszony velejárói, vagy a tit-

³ Arany János fordítása.

⁴ Szilágyi, 346.

kos kapcsolat terhét elhordani nem tudó Gönczi Dénes szökésének-menekülésének részkérdései. Csakhogy az apró titkok is hatalmasra nőhetnek.

Mert mi lett volna, ha az áldozattá váló Gönczi Dénes által eltervezett módon alakul az utolsó találkozás? Ha ő szúr először – hogy újból megszerezze az amerikai hajójegy árát, amelyet ott hagyott családjának? Vajon abba pusztult volna bele? Hiszen a felesége és a nem kívánt kalandként kapott szerető miatti kettős élet terhét sem bírta elviselni? Akkor abba halt volna bele? Tehát se ő, se Ilka nem élhette túl a végzetes utolsó találkozást? A végzet már az első találkozásakor kivetette rájuk a hálóját? Azok az igazi kérdések, amelyekre nincsen elfogadható válasz – és ezek ilyenek. Hogyan is várhatnánk el, hogy a regény hősei feleljenek rájuk? Maradnak hát tetteik, amelyekkel ők maguk azért nem tudnak kezdeni valamit, mert ha tudnának, akkor nem követnék el őket.

A magyarázat ott van az író megválaszolatlan kérdéseiben. Amikre viszont nincs felelet. Hacsak nem tekintjük annak a menekültében is tétova Dénes szándékát, az őt szíven döfő Ilka végzetes mozdulata, az eltűnt férje sorsát nyomozó egyszerű lelkű, nem tudván is özvegységét érző Gönczi (Demján) Mari kapkodását, vagy az Ilkát halálra sújtó korábbi életét kivert kutyaként élő vincellér tettét. Életük, viselkedésük, ösztönös aktivitásuk a történehez elég, de arra nem lehetnek képesek, hogy a világot általában és a maguk világát átlássák, megértsék – és választ találjanak a Schopenhauernek is alig megoldható kérdésekre (amelyeket Szilágyi úgy tesz föl, hogy azokra leginkább az egzisztencialisták felelhetnek). Így aztán (a gyakori látszat ellenére) nem a regény hősei beszélnek: belső monológjaikból szinte észrevétlenül lesz a sorsukat elemző író töprengése, amelyet akkor is igyekszik rájuk bízni, ha nehéz elhinni, hogy ők valóban gondolják is, amit legföljebb érezni tudnak. Így aztán az is az írói narratíva része, amit velük mondat el. Nem nagy különbség ez: amit helyettük gondol, az öbennük zajlik. Akkor is, ha nem értik: ezért a tömérdék kérdés. De hogyan is érthetnék, hiszen a felőlük nézve omnipotens író is azt gondolja, hogy maga az élet megválaszolhatatlan.

És ebből a szempontból a *Kő hull...* utáni Szilágyi-regények sem mások: az életmű legmélyebb áramát ez a végső titok határozza meg. Hogy vagyunk, és aztán nem vagyunk, hogy a földi életből jutó hangyányi rész mit jelent, ha maga a Föld is porszemnél kisebb a tér és idő végtelenjében. És mégis meg kell próbálkozni a töredék-lét töredékére keresni valami időlegesen megnyugtató magyarázatot. A regény hőseinek erre semmi esélyük, még a kérdés is titok marad számukra. Azt látják, hogy egy ponttól a másikig talán el lehet érni, de nincs esélyük arra, hogy az ezen túli kétségeik és sejtéseik irracionális kompozíciójú bozótosából kijussanak. Így aztán nincs mit csodálkozni azon, hogy Szilágyi kérdéseket előhívó intellektualitása a lélektan és a filozófia világában messzebbre mutat, mint amit az elbeszélte történet el tud viselni.

Nem lehetünk biztosak abban, hogy Szilágyi kérdései valóban kérdések. Ő maga is tudja, hogy többségükre azért nincs felelet, mert nem is lehet. Ezért

*A Zárványidő című portréfilm forgatása közben, Kalotaszentkirály, 2014
(Gróh Gáspár felvétele).*

a kérdőjelek felkiáltójelek is lehetnének: válaszok sürgetése helyett a válaszok hiányát panaszolva. Ezért lesz kérdés még állításaiból is, hiszen azok is csak feltételezések. Amikor azt mondja, hogy „Az ember megélt pillanatai összessége”,⁵ az látszólag ugyan állítás, de ugyanúgy lehetne kérdés is – annak ellenére, hogy ezeket a pillanatok rögzítve formálja hőseit. Csakhogy titok minden ilyen pillanat is. Az író nem is hagy kétséget ez iránt. Ilkáról írja: „nem lehetett az időnek gazdája, csak eszköze, így abban a pillanatban, mikor – a térben menekülővel szemben – az idő kezében eszközként megvillant: ensorsa megpecsételtetett.”⁶ Így állunk tehát – szemben a végtelennel.

Ha pedig ez Ilkával így történhet és történik is, akkor még a csak önmagukra vonatkoztatható reflexiók is az idő eszközei. Azt is Ilkáról olvashatjuk, amit csak nagyon kis részben érthet (ha egyáltalán) – hogy tehát ő „egyre elégedetlenebb lett. Úgy érezte, túl sokáig maradnak nyitva bizonyos részek, s ezeken át bátyja ráláthat az önvizsgálatnak azokra a mechanizmusaira, melyekkel ő a saját és

⁵ Uo. 209.

⁶ Uo. 73.

szülei sorsát vizsgálja.”⁷ Milyen nyitva maradt részek? Hogy mire lehet azokon rálátni? Milyen önvizsgálat, milyen mechanizmusok? No nem: ebből Ilkának csak az elégedetlenség érthető: az író elveszi tőle a szót, mert Ilka már kevés ahhoz, amit érez.

Hát még ahhoz, amit az író érez! Aki tovább töpreng: „Hiszen a legtöredéke-sebb történet is annyiképpen pergett le és egészült ki előtte, annyiszor mutatott más-más változatot, ahányszor csak rágondolt és beszélt róla.”⁸

Egyazon eseménysor tehát számtalan olvasatot kínálhat – nem magukban álló, pusztá tények egymásutánja. A Gönczi Dénes történetét a szívébe döfött olló zárja le – de Ilkáét is –, noha az egy új fejezet kezdete is: ám ez a fejezet már a vég maga. Igaz, már Dénes elvesztése is az – így ő el is veszejthető. Ilka mozdulata gyors, határozott és pontos: az okozott sebből alig folyik ki vér. De vajon mennyire volt tudatos? Merthogy nem lehetett az: Ilka nem készülhetett az Amerikába induló Dénes látogatására. Utólag kellett volna kiderítenie, miért is történt, ami történt. Ez a kérdés is válasz nélkül marad, igazából föl sem teszi. Inkább hordja a követ: akármilyen nehéz is a hátikosara, még mindig könnyebb, mint válasz nélküli kérdésekkel kínoznia magát. De azok így is az örület küszöbére kergetik.

Másról azonban kérdezhet, de nem jár jobban. És egyik kérdés hívja elő a másikat, nem menekülhet a létezés és a nemlét titkainak jelentkezése elől. Oda tolakodnak elé a családi múltban hasonló végzetszerűséggel és félakarattal végrehajtott, napvilágra nem került gyilkosságok, a világ szeme előtt rejtve maradt halálos játszmák.

És talán még ő is látja, hogy amikor saját magát kereste, akkor is csak a múlt árnyainak titkos parancsát teljesítette be. Így lesz a regény olvasója egy több felvonásos rémdráma utolsó felvonásának tanúja. De valóban tudja, amit tud? Mert gyanús lehet, túlságosan is egyértelmű az a történet, amelybe az író bevonja. Mert ez az egyértelműség tele van kérdésekkel, amelyekre más történetekben kellene keresnie a válaszokat. A vég ugyanaz lehet, de az odáig vezető út nagyon sokféle. De a történet, a legvégzetesebben egyedi is, csak valamely ismeretlenségnek a burkolata. Amit ki lehet éppen nyitni, de akkor is csak újabb és újabb titkok kerülnek elő. Az egyik, amivel itt szembesülhettünk: valóság-e a szabad akarat? Vagy csak annyit jelent, hogy a keresztvízzel lemosott eredendő bűn vonzóbb lehet még az üdvösségnél is? Ez is csak egyike azoknak a kérdéseknek, amelyekre nem kapunk választ. Ezért keressük olyan ádáz reménytelenséggel.

(A Magyar Művészeti Akadémia 2024. október 8-i Szilágyi István emlékkonferenciáján elhangzott előadás szerkesztett szövege.)

⁷ Uo. 351.

⁸ Uo. 351.

HAJNAL GÉZA

„ÉS SZERTESZÓRJUK A VILÁGBAN...”

Benkő Zoltán szerepe Tollas Tibor lejárataiban

TOLLAS TIBOR lejáratainak történetéről tervezünk könyvet kiadni a Kortárs Kiadóval a közeljövőben. Be kívánom mutatni az 1956 utáni magyar emigráció belső ellentéteit, és azokat a módszereket, amelyekkel a szekértáborok egymás prominenseit igyekeztek lejártni, tönkretenni. Megismerhetjük, hogy a mai közéletben is gyakorta alkalmazott, karaktergyilkosságnak¹ nevezett módszerek hogyan alakították a pozícióharcokat, és hogyan hatnak a mai napig – például az emlékezetpolitikára. Az ilyenfajta lejárataknak két lényeges jellemzője van: 1) A sértettet csak évekkel később „kárpótolja” az igazságszolgáltatás, amikor már senkit nem érdekel az ügy vagy a megrágalmazott személy. 2) Bármilyen történet később a lejáratos személyével a nyilvánosságban, újra előhozzák a hamis vádakot, mint igazakat, hiába a korábbi tisztázás. Pontosan ez történt az 1956 utáni magyar emigráció egyik legjelentősebb alakjával, Tollas Tiborral is. Lejáratainak történetében találhatunk korábban hősnek kikiáltott személyeket esendő, gyarló emberként viselkedni, illetve a kollektív emlékezetben kevésbé megmaradt figurákat becsülettel helytállni. Az alábbi tanulmányban Benkő Zoltán ebbéli szerepét foglalom össze, röviden felvillantva néhány mozzanatot, és a készülő kötetben idézettekhez képest jelentősen lerövidítve a fontosabb szövegeket is.

Tollas Tibor módszeres diszkreditálása az 1950-es évektől a rendszerváltozásig, áttételesen egészen napjainkig tart.² A feldolgozott iratok alapján megkülönböztethetjük azokat az akciókat, melyeket a magyar állambiztonság szervezett, illetve támogatott, azoktól az esetektől, melyek az emigráció beharcaiból fakadtak. Benkő Zoltán néhány barátjával szerkesztette meg és terjesztette a *Fekete füzetet*, melyet több mint ezer címre küldtek szét – nem tizenötezerre, ahogy eredetileg Benkő kívánta – az egész nyugat-európai magyarság „tájékoztatására” Tollas Tibor vélt bűneiről, végrehajtva ezzel a korszak egyik legdurvább karaktergyilkosságát. Ugyanakkor Benkő nem működött együtt közvetlenül a magyar szervekkel, maga is célszemély volt Tollas mellett. Ám míg Benkő megítélése minden gyarlósága dacára egyértelműen pozitív a hazai emlékezet-

¹ Már 1967-ben is említik a „karaktergyilkosság” szót egy P. Fekete Géza hagyatékában található iratban.

² Egy 2021-ben megrendezett történetész konferencián Tollas lejáratairól megtartott előadásom után is érkezett olyan hozzászólás, mely szerint az emigráció számos jeles képviselője rossz véleménnyel volt a költőről, így például Borbándi Gyula is. Ezzel szemben Borbándi nagyívű művében (*A magyar emigráció életrajza*) kilenc alkalommal említi Tollas Tibort – helyenként kifejezetten elismerően. A *Magyar Nemzet*ben megjelent nekrológjában pedig nagy tisztelettel ír róla.

politikában,³ addig Tollas Tiboré inkább negatív, az emigráció szellemi életében betöltött vitathatatlan érdemei ellenére is.

A sokéves munka során levéltári kutatásokat végeztem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL), a Fővárosi Levéltárban (BFL), a Magyar Nemzeti Levéltárban (MNL), valamint Tollas szülőházából kialakított nagybarcai emlékházban. Ezenkívül áttekintettem P. Fekete Géza hagyatékát a szombathelyi ferences levéltárban. A tervezett kötet lezárásához közeledve a közelmúltban jutott tudomásomra, hogy a Politikatörténeti Intézet (egykori Párttörténeti Intézet) levéltára (PIL) is rendelkezik Benkő Zoltántól származó iratokkal, melyeket maga Benkő bocsátott a levéltár rendelkezésére 1995-ben.⁴ Ennek okát nehéz feltárni, hiszen hagyatéka túlnyomó részét örököse, a Nemzeti Levéltár részére ajánlotta fel. A PIL-be került iratokból öt dosszié a Tollas elleni hadjáratával kapcsolatos. Nem világos, mi lehetett Benkő szándéka ezen iratok átadásával, hiszen többségükből személyére nézve terhelő információkhoz juthatunk az ügyel kapcsolatban.

Nézzük először történetünk főszereplőinek életútját. Kecskési Tibor (Kohlmann Tivadar) 1920-ban született Nagybarcán. Felnőtt korában vette fel a Tollas nevet, melyet már korábbi vezetékneve elhagyásával használt.⁵ A Ludovika Akadémia elvégzése után krónikus szívbetegsége miatt katonai szolgálat helyett a csendőrséghez helyezték. Csendőr főhadnagyként előbb Muraszombaton szolgált, majd Kárpátaljára, Beregszászra vezényelték. Állítása szerint – amikor észlelte a zsidó deportálások embertelenségét – áthelyezését kérte. 1945 tavaszán a honvédelmi miniszter megbízottjaként az ország keleti határterületein végzett felderítő munkát, az ő jelentései alapján sikerült közel két tucatnyi települést Magyarország része-

³ Lásd például: *Magyar Hősök. Elfeledett életutak a 20. századból*. Szerk. Czókos Gergely–Kiss Réka–Máthé Áron–Szalai Zoltán. Budapest, 2020, MCC–Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

⁴ A levéltár munkatársa, Horváth Julianna arról tájékoztatott, hogy az anyagot közvetítő részvételével intéztük költségén szállították Budapestre.

⁵ Az állambiztonsági iratokban hol Kecskésiként, hol Tollasként szerepel.

ként megtartani a szovjet invázió ellenében.⁶ A háború után a volt csendőrtisztekből az elsők között igazolták le, így előbb a Honvédelmi Minisztérium, majd a Belügyminisztérium megbízásából alkalmazták kiképzőtisztként.

1947 decemberében letartóztatták, majd 1949-ben tízévi fegyházra ítélték a beregszászi gettóban elkövetett kegyetlenkedésekért és a zsidók haláltáborba küldéséért. A váci börtönben alakult költőcsoport, a „füveskertiek” meghatározó tagja volt, ő írta a *Bebádogoztak minden ablakot* című, nagy hatású börtönkölteményt. 1956 júliusában szabadult, a forradalom leverése után előbb Bécsbe menekült, majd néhány év elteltével Münchenben telepedett le, s részt vett a magyar emigráció szervezésében. Eszköze volt ennek a *Nemzetőr* című folyóirat, melynek alapító főszerkesztője volt. 1991-ben a Magyar Köztársaság Legfelső Bírósága megsemmisítette az egykori koncepciós perének ítéletét. Tollas 1997-ben hunyt el Münchenben.

Életének meghatározó része volt emigrációs tevékenysége. Az általa szerkesztett lap hasábjain folyamatosan reflektáltak a hazai viszonyokra, nem engedtek a forradalom eszményeiből, a Kádár-hatalmat illegitimnek tekintették. Leglátványosabb megmozdulásuk a tízmillió aláírás összegyűjtése Magyarország szabadságáért, valamint a kiskorúak kivégzése elleni tiltakozás volt, megmentve így több politikai foglyot a haláltól. Tollas Tibor a világ minden tájára ellátogatott, ahol magyarok éltek, rendszeres kapcsolatot ápolt vezető nyugati politikusokkal, pártokkal és szervezetekkel. Fontos tevékenysége volt a könyvkiadás is, saját verseskötetein túl a *Füveskert*-köteteket és más hiánypótló könyveket is kiadott, melyek közül a legnagyobb sikert a több kiadást megélt *Gloria Victis* aratta. A számos neves író, költő műveit tartalmazó kiadvány előszavát Albert Camus írta. Tollas több emigráns szervezetnek volt vezetőségi tagja, s mint ilyen, szívügyének tekintette a formálódó magyar ellenzék támogatását is. Pártfogoltjai között Demszky Gábort éppúgy megtaláljuk, mint Lezsák Sándort.⁷

Benkő Zoltán (1923–2005) Budapesten született, egyetemi tanulmányait a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán végezte. Gondolkodására nagy hatással voltak a népi írók. Magyarország német megszállását követően csatlakozott az ellenálláshoz. A náciellenes Görgey-zászlóalj tagjaként fegyverszerzésben, az üldözöttek segítésében és robbantásos akciókban működött közre. A háború után előbb a szovjetek, majd 1947-ben parasztpárti tevékenysége miatt a magyar kommunisták is letartóztatták. 1948-ban Kistarcsára, később Recskre internálták, ahol a gúzsbakötés büntetésének „rekordere” lett. 1953-ban szabadult, tevékenyen

⁶ Tollas Tibor: Emlékezés egy húsz év előtti karácsonyra. In *Nemzetőr*. X évf. (1965) 160. sz. 5.

⁷ Tollas özvegyének közlése szerint a költő emlékére faragott milotai emlékmű avatásán mindkét politikus megjelent 2017-ben. Lezsák szónokként, Demszky egy szál virággal a kezében. Lezsák észrevéve az egykori főpolgármestert, külön köszöntötte. Kiemelte, hogy bár szinte semmiben sem értenek egyet, Tollas tiszteletében azonban igen.

részt vett az 1956-os forradalomban,⁸ majd leverése után emigrált és a Szabad Európa Rádió munkatársaként dolgozott,⁹ illetve számos emigrációs szervezet is a tagjává fogadta. Megélhetését autókereskedőként biztosította.

Nem áll rendelkezésünkre semmilyen információ arról, hogy Tollas Tibor és Benkő Zoltán mikor, milyen körülmények között ismerkedtek meg. Benkő hagyatékában csupán néhány levél található, amit Tollas Tibortól kapott. Az elsőt 1957 októberében írta számára a *Nemzetőr* szerkesztője, Benkő akkori feleségét is megszólítva.

„Drága Borika és Zolikám!

Mellékelten küldöm számotokra egy év munkájának gyümölcsét a Füveskert című vers antológiánkat. Ti első perctől kezdve mellettünk voltatok és ahányszor Münchenbe mentem, ha csak néhány órára is, otthonosan éreztem magamat társaságotokban. Egy kis darab magyar otthon voltatok és most fogadjátok tőlem csekély viszonzásként ezt a bizalmat és szeretetet, amit mindenkor éreztem.

Borikának a legbájosabb magyar asszonynak kézcsókomat, Tégged Zolikám ezerszer ölel, igaz barátod: Tibor”¹⁰

Meleg, baráti viszonyról árulkodnak az idézett sorok. Tollas Tiborra jellemző volt ez a szívélyes, ma esetleg túlságosan hízelgőnek tűnő hangnem. Borbála Benkő első felesége volt, aki korábban Pfeiffer Zoltán titkárnőjeként dolgozott, az is elképzelhető, hogy rajta keresztül ismerkedett meg a két férfi. Erre utalhat a következő részlet, melyben Tollas csak az asszonyt szólította meg, válaszként a tőle kapott levélre.

„Stein miniszter úrnál járva, szintén hallottam otromba pletykákat, hogy mi Titoisták lettünk. Kérem olvassa továbbra is a lapot és ha ilyen mondatot fel tud fedezni benne, külön jutalmat küldök. [...] Ne felejtse el Borika, hogy Zoli szintén amerikai csoportnál szerepel, de ezt nekem hiába mondanák, a mi barátságunkon csorba nem szenvedne emiatt. [...] Higgye el Borika, hogy egyoldalúan látja a dolgokat. Ami a legnagyobb baj, hogy valamennyien

⁸ „A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja és a Politikai Foglyok Szövetségének társelnöke volt. Ebben a minőségben két alkalommal is részt vett a Nagy Imrével folytatott tárgyalásokon. Közreműködött a Petőfi Kör újjáalakításában, de hamarosan már barikádot épített a bevonuló szovjet csapatok útjába.” <https://mandiner.hu/hirek/2022/04/benko-zoltan-elete> Lásd erről még: Benkő Zoltán: *Történelmi keresztutak*. Miskolc, 2000, Felsőmagyarországi Kiadó. Valamint: Marschal Adrienn: A POFOSZ szervezése a börtönökben 1956 után. In *Rendszerváltó Szemle*. VIII. évf. (2023) 1–2. sz. 55–63.

⁹ Benkő a SZER 1956-os szerepét erősen bírálta, hetekig tanulmányozta a forradalom idején elhangzott rádióadások szövegeit a SZER levéltárában, és erről külön anyagot készített.

¹⁰ Tollas Tibor levele Benkő Zoltánnak, 1957. október 14. Benkő-hagyaték (HU-MNL-OL P 2258).

agyon dolgozzuk magunkat és megviselt idegekkel, egymás fejébe vágunk jelzőket, melyet egyikünk sem gondol meg. Ez azonban csak időleges összecsapás. A nagy cél hiszem, hogy egy.”¹¹

Benkőné rossz híreket kaphatott a *Nemzetőrrel* kapcsolatban, ezekben az ügyekben igyekezett megnyugtatni őt Tollas, aki következő levelét már csak Benkő Zoltánnak írta, ekkor őt kellett nyugtatnia a lapjában megjelent cikk miatti felháborodása után.

„Nagyon sajnálom, hogy egy cikk miatt összetépted a *Nemzetőrt*, és megdőlt benned a bizalom irántunk. Az illető úrról későn tudtuk meg múltját és így valóban helytelen volt a cím fölé tenni nevé. [...] Vigyázunk, hogy a legkisebb hiba se csússzon be, mert itt valóban ellenséges légkörben dolgozik az ember, akár csak otthon. De míg ott tudjuk, hogy ki az ellenség, itt nem. [...] A továbbiakban ne indulj fel olyan gyorsan, mit szólnál akkor, ha Neked kellene napi 40 levelet a szerkesztés mellett megírni? Soraidból azonban főleg őszinte aggodalmat látok, és ezt köszönöm.”¹²

Az „illető úr”, ahogy később a szöveg is utal rá, Gogolák Lajos¹³ történész volt. A Benkő Zoltán haragját kiváltó cikk a *Szabó Lőrinc halálára*¹⁴ címet viselte. Csak vélelmezhető, hogy mi lehetett Benkő baja a nekrológgal; Gogolák végtelemül felmagasztalta Szabó Lőrincet, szinte szentként tekintett a költőre, emellett azt állította róla, hogy kerülte a politikát. Miközben tudható volt, hogy Szabót – minden cáfolat ellenére – antiszemitának tartották, főleg a *Hitler, a szónok* című 1939-es cikke alapján.¹⁵

Benkő Zoltán később elvált Borbálától, ez is közrejátszhatott a férfiak elhidegülésében. Úgy is magyarázhatjuk a dolgot, hogy amíg kitartott 1956 eufóriája, addig nem jöttek felszínre az ellentétek, ám utána gyorsan visszaállt az a társadalmi, szociális stb. törésvonal, ami a háború előtt is meghatározta ezeket az embereket. Tollas Tibor ősi katonacsalád sarjaként a Horthy-korszak vezető rétegéhez tartozott, úgy is mint ludovikás tiszt, majd mint csendőr főhadnagy, ehhez képest Benkő Zoltán baloldali kötődésű személy volt a szó hagyományos értelmében, a népi írók határozták meg gondolkodását. Később látni fogjuk Benkő Zoltán milyen elánnal dolgozott Tollas lejáratásán, ezekből a fent idézett

¹¹ Tollas Tibor levele Benkő Borbálának, 1957. november 20. Benkő-hagyaték (Uo.).

¹² Tollas Tibor levele Benkő Zoltánnak, 1957. november 28. Benkő-hagyaték (Uo.).

¹³ Gogolák Lajos (1910–1987) emigráns magyar történész, szlavista, újságíró volt.

¹⁴ Gogolák Lajos: Szabó Lőrinc halálára. In *Nemzetőr*. II. évf. (1957) 20. sz. 5.

¹⁵ Gyakran említették Szabó Lőrinc elmarasztalói a jóval korábbi, Hitler hatalomba lépése előtt, 1928-ban írt *Vezér* című versét is.

levelekből sajnos nem derül fény arra, hogy mi váltotta ki belőle az évtizedekig táplált ellenségeskedést.

Az ötvenes évek végétől egy ideig nem látunk olyan dokumentumot, melyben Benkő és Tollas együtt szerepelne, ám a hatvanas évek elejétől már több iratban olvasható mindkettőjük neve, különféle emigráns gyűlések egymással szembenálló résztvevőiként. Erről első kézből Juhász László¹⁶ Tollas védelmében írt hiánypótló tanulmányából tudhatunk.¹⁷ Szövege alapján nyilvánvaló, hogy olyan információk birtokában volt – legfőképpen Tollas Tibor levelezésének, feljegyzéseinek köszönhetően –, amelyek sok kérdésben a legteljesebb képet adják a történeletről. Benkő 1966 nyarán a Bad Godesbergben megtartott közgyűlésen átadta Széchenyi György¹⁸ elnöknek a Kecskési Tibor elleni népbíró-sági ítéletet. Ez nagy felháborodást keltett a többség körében, ráadásul Benkő hazudott arról, hogyan jutott az iratokhoz. Tollas szerint már 1963-ban is voltak előzményei a köztük kitört háborúskodásnak.

„Az 1963-ban megtartott washingtoni Szabadságharcos Világkongresszus leplezte le a Mikófalvy–Benkő-csoportot, akik olyan személyeket gyűjtöttek össze a washingtoni kongresszusra, kik képesek ott személyemet és a *Nemzetőr* tekintélyét tönkretenni. Előtte titokban egy müncheni nyomdában *Szabadságharcos* cím alatt egy kis lapot adtak ki, melyet közösen Mikófalvy¹⁹ és Benkő szerkesztett... Egy egész éjszakán folyt a vezetői megbeszélés, ahol Mikófalvy és társai a *Nemzetőrt* szélsőségesnek bélyegezték, mert az nem ismeri el a magyarországi enyhítéseket és nem hajlandó a »flexibilitás« útjára térni. A megbontási kísérlet csúfos kudarcot vallott. Mikófalvy megbukott, s a politikai fogoly társelnökségre általa javasolt Benkő Zoltán helyett a döntő többség engem választott.»

1965-ben Benkő a Szabadságharcos Világszövetség németországi vezetője lett, és nyíltan szembefordult az egész szervezet Dálnoki Veress Lajos²⁰ vezette szárnyával. Ennek az lett a következménye, hogy Benkőt 1966 augusztusában azonnali hatállyal kizárták a Szövetségből.

¹⁶ Juhász László 1933-ban született. Jogi egyetemet végzett, majd az 1956-os forradalom leverése után Ausztriába emigrált. Több mint három évtizedig a Szabad Európa Rádió munkatársa volt, emellett számos helyen publikált.

¹⁷ Juhász László: *Fehér füzet. Tollas Tibor igazsága*. Lakitelek, 2006, Antológia.

¹⁸ Széchenyi György (1910–1984) jogász, főispán, újságíró, a Politikai Foglyok Szövetségének elnöke, a *Politikai Fogoly* felelős szerkesztője volt.

¹⁹ Mikófalvy Lajos (1927–1993) ügyvéd, lapszerkesztő. Később a magyar hatóságokkal együttműködve hazatelepült és komolyabb retorzió nélkül folytathatta ügyvédi praxisát.

²⁰ Dálnoki Veress Lajos (1889–1976): vezérezredes, politikus, a Szabadságharcos Világszövetség elnöke.

Ilyen előzmények után foghattak hozzá Benkőék a *Fekete füzet* szerkesztéséhez, amit nagyban segített a Magyarországon megjelenő, Lévai Jenő által írt lejárato cikkek sora is. Az *Új Élet*ben két, a *Népszabadság*ban pedig egy hosszú cikk jelent meg a holokauszttal foglalkozó újságíró tollából.²¹ Egyértelműen megállapítható, hogy a cikkek a népbíróági ítélet alapján születtek, hozzájuk költött számos rágalom kíséretében. A megjelenések időzítése sem lehetett véletlen: az egész nyugati emigráció az ötvenhatos forradalom tízéves évfordulójának megemlékezésére készült. A kádári konszolidációnak nevezett folyamatnak nem tett jót, hogy Nyugat-Európában a forradalom véres leverésével, Nagy Imre kivégzésének emlékével foglalkoznak, szükségszerű volt a forradalom eszméjének legaktívabb zászlóvivőit elhallgattatni.

A *Fekete füzet* azonban csak egy évvel később, 1967-ben jelent meg. Szerzői nem vállalták a nevüket, a későbbiekben is mindvégig letagadták a szerkesztésben való szerepüket, valamint készakarva rossz postacímet adtak meg. Ugyanakkor levelezéseikből egyértelműen megállapítható, kik bábáskodtak a füzet születésénél. A Politikatörténeti Intézet Levéltárának Benkő által leadott iratok közül is több bizonyító erejű ebben a vonatkozásban. Az egyiket Gálfi Gézának²² írta nem sokkal a füzet megjelenése előtt.

„Itt vagyok éppen Fekete atyánál és mindjárt válaszolok is a leveledre röviden. [...] Nagyon fontos, hogy a javaslatomra elfogadott nyilatkozat Tollasról és társairól, bomlasztó munkájáról, tarhálása-iról, kétes múltjáról stb. minél előbb tető alá kerüljön és kinyomtassuk, ha lehet 15 ezer példányban és szerteszórjuk a világban. Csak a nyilvánosság előtt és tényekkel lehet ezt a csatát elintézni, aki mindennek a mérgezője.”²³

Így máris azonosíthatjuk Benkő két tettestársát: P. Fekete Géza²⁴ ferences szerzetest és Gálfi Gézát. Harmadik segítőjét, Csáky Aladárt az egész Tollas-ügy kapcsán sokat emlegették társai, azonban tőle származó iratot csupán egyetlen egyet leltem fel Benkő Zoltán hagyatékában.

„Ne haragudj a késedelemért, de nagyon el voltam foglalva és a körlevél tervezetét is alaposan áttanulmányoztam. Minél többször

²¹ Lévai Jenő: A beregszászi gettó parancsnokából – „magyar szabadsághős”. In *Új Élet*. 1965. május 15. Uő.: A beregszászi gettó parancsnokából – „magyar nemzeti hős”. In *Új Élet*. 1965. augusztus 1. Uő.: Tollas, aki védi Törököt. In *Népszabadság*. 1966. február 27.

²² Gálfi Géza (1918–1998): ügyvéd, minőségbiztosítási szakember. A volt politikai foglyok franciaországi és európai szervezeteinek egyik vezetője.

²³ Benkő Zoltán levele Gálfi Gézának, 1967. június 2. Benkő-hagyaték (Politikatörténeti Intézet Levéltára, 8–13. fond).

²⁴ Fekete Géza Bertalan OFM (1913–2006): ferences szerzetes, író, szerkesztő, a menekült magyarok papja.

olvastam át, annál többet javítottam rajta, úgy, hogy végül is újra kellett gépelnem. Egy ilyen nagy nyilvánosság elé kerülő iratot alaposan meg kell fésülni, mielőtt kimegy, nehogy visszafelé süljön el a fegyver. *Ezért a Te tervezetedet alapul véve* [kiemelés: H.G.], írtam át úgy, ahogy én tartanám helyesnek a kiadását, persze még így is van benne helyesírási, stilisztikai, sőt egyéb hiba is biztosan. Természetesen én nem vagyok a vizsgálóbizottság tagja és így az én tervezetem csak javaslat, úgy adjátok ki, ahogy jónak látjátok.”²⁵

Az eredeti, kézzel írott szöveg perdöntő bizonyítéka, hogy Csáky maga is véleményezte a készülő *Fekete füzetet*, melynek szerzője Benkő volt. Visszatérő elem, hogy mindenki, aki részt vett a szöveg megírásában, azt mindvégig tagadta még a magánlevelezésben is, hogy tagja lenne a vizsgálóbizottságnak.

A Magyar Politikai Foglyok Szövetségének Személyi Kérdések Bizottsága kapta meg a nem túl hálás feladatot, hogy megvizsgálja a *Fekete füzet* születésének körülményeit, és állításainak valóságtartalmát. A bizottság vezetője Rezsőfi Alajos²⁶ volt, aki először nem is közvetlenül Benkőtől, hanem a füzetet kiadó szervezet vezetőitől kért adatokat:

„Kedves Honfitársaim!

A Politikai Foglyok Szövetségének Személyi Vizsgálóbizottsága nevében a következő adatok közlésére kérlek Benneteket: a Magyar Szabadságharcos Parlament és a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetség Vizsgálóbizottságának tagjainak neve, felhatalmazásuk az említett két egyesület erre jogosult szerve részéről, címe (ez utóbbit csak abban az esetben, ha nem azonos a *Fekete füzet*ben feltüntetettel). Továbbá: 1. Honnan, kinek a közreműködésével s hogyan szerezte be a Vizsgálóbizottság a kommunista hatóságok birtokában levő iratok adatait [...]. Kérésünket a következőkkel indokoljuk: Elhangzottak állítások, hogy a *Fekete füzet* csak egy-két embernek Műve, bosszúból, pénzhajhászból stb., a magyarországi kommunista hatóságok teljes támogatásával jött létre, adatokat közvetlenül onnan juttatták az összeállítók kezeihez, a megadott cím Postfach 141 Franz Baumatagl nevű kereskedőé, aki német ember lévén nem tagja magyar egyesületnek. Végül pedig mert a *Fekete füzet* néhány adatát hiányosnak vagy nem kielégítőnek találtuk.”²⁷

²⁵ Csáky Aladár levele Benkő Zoltánnak, 1967. augusztus 11. Benkő-hagyaték (PIL, 8–13. fond).

²⁶ Rezsőfi Alajos (1918–1997): hadbíró, svédországi emigráns vezető.

²⁷ Rezsőfi Alajos levele a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Szövetség részére, 1968. január 29. Benkő-hagyaték (PIL, 8–13. fond).

Rezsőfiék minden részletet igyekeztek kivizsgálni, minden említett „tanútól” próbáltak információt gyűjteni. Benkő válaszolt Rezsőfinek a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Szövetség főtitkáráként. Taktikusan elbújt a szervezet és az abban betöltött tisztsége mögé, maguk mellé véve a Szabadságharcos Parlamentet is.

„Igen tisztelt kedves Honfitársunk!

1968. jan. 29-én írott levelét Tollas Tibor és a *Nemzetőr* ügyében köszönettel megkaptuk és továbbítottuk kérdéseit megválaszolás végett a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Szövetség és Szabadságharcos Parlament Vizsgálóbizottságának. Az így keletkezett kérésért elnézést kérünk. A Vizsgálóbizottság megbízásából a feltejt kérdésekre a következő válaszokat továbbítjuk:

ad 1. E levéllel egyidejűleg elküldtük a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Szöv. és Szabadságharcos Parlament legújabb hivatalos Értesítőjét, amelynek 13-ik oldalán lévő cikk választ ad kérdésekre. Ebben többek közt ez áll: »A Vizsgálóbizottság névsorát egyelőre nem hozza nyilvánosságra a Világszövetség éppen a Tollas Tibor körül történt 'furcsa véletlenek' miatt, mint Gyümölcsfalvy Imre²⁸ rejtélyes és tragikus halála, valamint dr. Mikófalvy Lajos ügynök hazatelepülése. Mindketten a *Nemzetőr* kiadóhivatali vezetői voltak. A jelentést a legközelebbi – 1968 tavaszán Montrealban megrendezésre kerülő – Magyar Szabadságharcos parlamenti ülés plénuma elé terjesztik a Vizsgálóbizottság tagjai.«

Úgy hisszük ezzel feleslegessé válik első kérdéseik és egyszer és mindenkorra elintézését nyert az a taktikai húzás, hogy a »*Fekete füzet* csak egy-két ember műve bosszúból, pénzhajhászásból stb., a magyarországi kommunista hatóságok teljes támogatásával jött létre, adatokat közvetlenül onnan juttatták az összeállítók kezéhez« stb. stb. Reméljük nem feltételezitek, hogy a fenti Szabadságharcos Világszövetség vezetői, a Pongrátz testvérek és a Hóka fivérek, a Korvin-köz védői magyarországi kommunista ügynökök?! [...]

ad 2. A Vizsgálóbizottság azokat az eredeti iratokat, ill. azok hiteles fotokópiáit használta fel, amelyeket 1956-ban magyar szabadságharcosok az ÁVO irattárából megszereztek és amelyeket a Magyar Történelmi Intézet, Neumarkt St. Veit tulajdonába kerültek. [...]

Politikai fogoly volt-e Tollas Tibor vagy nem? Ez a fő kérdés! Semmit sem tud felhozni Tollas arra vonatkozólag, hogy tényleg az

²⁸ 1961. december 12-én a müncheni Angol-kertben – a Szabad Európa Rádió közelében – holtan találták Gyümölcsfalvy Imrét. A hatóságok idegenkezűsége utaló nyomot nem találtak, szerintük a magyar férfi ügynök lett. Korábban a *Nemzetőr* kiadójában dolgozott.

volt. Emberek megkínzása nem politikai ügy! Más politikai ügye meg nem volt (pld. demokrácia ellenes izgatás, összeesküvés, kémkedés stb.), mert akkor ezt nyilván felhozta volna a kommunista népbíróság. De még ez sem tudott ellene politikai vádat emelni!

A Vizsgálóbizottság sajnálja, hogy levelében a kérdések zömmel a nem lényeges és oda nem tartozó jelenségekre vonatkoznak és reméli, hogy még ebben a vonatkozásban is sikerült a kétségeket eloszlatni.”²⁹

A levél bevezetésében Benkő Zoltán látszólag meggyőzően játszott el, mintha egy kollektív szervezet állt volna egyszemélyes akciója mögött, legalábbis a „továbbították a kérdéseit” fordulat ezt volt hivatott alátámasztani, s utána a „vizsgálóbizottság megbízásából” következtek a válaszok. Benkő az első pontban tett állításaival azt sugallta, hogy ha fény derült volna a füzet szerzőinek kilétére, akkor életveszélybe kerültek volna az érintettek. Ám a két eset – Gyümölcsfalvyé és Mikófalvyé – annyira eltérő volt, hogy így állításaival logikai bakugrást követett el, hiszen akkor az ellenfelek meggyilkolásától a Kádár-rendszer kegyeltjévé válásáig vezetett volna a Tollas által üldözöttek útja. Benkő érvek helyett pajzs-ként emelte maga elé Pongrátzékat és Hókáékat mint igazi forradalmárokat.³⁰

Sokszor cáfolt állítás, hogy az ÁVO anyagaiból szereztek iratokat a szabadsággharcosok,³¹ miközben Benkőék többször utalnak leveleikben arra, hogy a magyar állambiztonsági szervektől kapták meg a dokumentumokat valamelyik követségen keresztül. Benkőnek kellett volna bizonyítania, hogy Tollas nem volt politikai fogoly. Teljesen fals az érvelése, miszerint ha nem izgatás vagy összeesküvés szerepel az ítéletben, akkor nem politikai ügyben járnak el. Bizonyítani kellett volna, hogy Tollas Tibor valóban embereket kínzott, ám ez nem történt meg. Mindenesetre Benkő erősen provokatív stílusú válasza ingerültebb hangnemet váltott ki Rezsőfiből is, s igyekezett helyre tenni honfitársait.

„A Vizsgálóbizottság záró soraiban kifejezte sajnálkozását, hogy kérdéseink zömmel nem lényeges és oda nem tartozó jelenségekre vonatkoztak, ezzel kapcsolatban annyit, hogy kérdéseinket nem mások tetszése vagy nem tetszése szerint tesszük fel, hanem aszerint, hogy mit tartunk szükségesnek megvilágítani. Így például,

²⁹ Benkő Zoltán levele Rezsőfi Alajosnak 1968. február 20. Benkő-hagyaték (HU-MNL-OL P 2258).

³⁰ Évekkel később így írt Gálfi Benkőnek Hókáról: „Hóka Ernő, akiről odahaza sohasem hallottunk – az 56-os forradalomban sem.”

³¹ Visszatérő legenda volt az emigránsok közötti vitákban, hogy ki mit „vitt ki” magával Nyugatra. Miközben számos dokumentum és visszaemlékezés alapján tudható, hogy az 1956-os menekültek csak a legszükségesebb holmijukkal jutottak át a vasfüggönyön, kizárt, hogy verseskötetekkel, dossziékkal felmálházva vágtak volna neki a veszélyes, bizonytalanba vezető útnak.

ha valaki a mai magyar rendszer birtokában lévő, titkosan kezelt iratokra hivatkozik, azokat másolatban fel is mutatja, olyan ügyben, ami a kommunista rendszer tetszésével találkozni látszik, a saját érdekében fel kell, hogy készülve legyen az iratok megszerzésének megvilágítására, ellenkező esetben csak önmagát okolhatja, ha nem tudja megvédeni magát attól a gyanútól, hogy a szóban forgó adatokat a közös ügy sikere érdekében azoktól kapta meg.”³²

Rezsőfi levelének kulcsmondata az egész ügy szempontjából a következő: „mert remélhetőleg nem kívánja, hogy a vádlottak bizonyítsák be ártatlanságukat.” Ám Benkőék nem szolgálhattak bizonyítékokkal, mert nem volt ilyen a birtokukban. Helyette újabb vádakot küldtek Tollas és más emigráns vezetők ellen. Ezek után látta szükségét Rezsőfi, hogy személyesen, mint magánember szólítsa meg Benkőt.

„Amint levelem kezdetén említettem, Szigeti³³ ellen tett feljelentésed, az egyház német hatóságainál, helyesebben az ez adta teljes tehetetlenség tudata vett rá, hogy közvetlenül és csak a magam nevében forduljak Hozzád. Tudnod kell, hogy ezt sose tettem volna, ha nem lennék száz százalékgig meggyőződve róla, hogy az ellened – számos támadásod vélt, legegyszerűbb „megcáfolására” – terjesztett hírek „ávós kapcsolatokról” rágalmak csupán.

Nem tudom, elgondolkoztál e valaha nyugodt óráidban, hogy hadakozásaidnak van-e elérhető célja – a nyilvánvaló eredményen a romboláson túl? Mennyi energiát, pénzt ölsz bele s kinek lesz ebből valami haszna? A kölcsönös vádaskodók egyre dühödtebb ütemben élettartalommal fokozódnak mindkét vagy mindahány részről. Meddig tart ez még és hova vezet?

Tíz egynehány évvel ezelőtt jog nélküli, megrugdosott páriákká alacsonyítva tisztán láttuk ellenségeinket, most összekeverjük őket sok veszélyt és próbát kiállott sorstársainkkal s egymásra kiáltjuk a „feszítsd meg”-et. De a drótok és rácsok mögött otthon ma is ártatlan emberek vannak, akik – miként mi is egykor – elvárják a szabad világban levőktől, hogy azok kiáltsanak helyettük is. [...]

Nagyon kérek, ha van valami elképzelésed, javaslatod, feltételed, ami talán oda vezet, hogy ez az eszeveszett belső harc, amiből kizárólag csak hazánk elnyomóinak van haszna, megszűnjön, kö-

³² Rezsőfi Alajos levele a Magyar Szabadságharcos (*Nemzetőr*) Szövetség részére, 1968. március 1. Benkő-hagyaték (PIL, 8–13. fond).

³³ Szigeti István (1928–?), katolikus pap. Az emigrációban Aachenben volt lelkész, és más szervezetekben is aktívan részt vett.

zöld haladéktalanul velem, megpróbálok a másik féllel is kapcsolatba lépni ugyanebben a szellemben.”³⁴

Ahogy a mondás tartja: a stílus maga az ember! Higgadt, baráti hangvételi levél, érvekkel alátámasztva. Sajnos azonban, semmi foganatja nem lett.

Az egész Benkő–Tollas párharc iratanyagában számos utalás történt a csatázó felek közötti megegyezésre, melynek hivatalos változata német nyelvű volt, ám Benkő hagyatékában a magyar változat is megtalálható. Keltezése 1968. december 17-i.

„Megegyezés

A Kecskési–Tollas és Dr. Benkő közötti mindkét polgári per befejezése érdekében a felek a következőkben egyeztek meg:

1. Dr. Benkő kijelenti, hogy ő a »Fekete füzetet« sem nem állította elő, sem nem szerkesztette, sem nem terjesztette. Mégis közli, hogy mint a Németországi Magyar Szabadságharcos Szövetség főtitkára a Tollas Tibor ellen irányuló »Fekete füzet« akcióra postafiókját rendelkezésre bocsátotta és ennyiben vett részt a »Fekete füzet« terjesztésében és előállításában.

2. Dr. Benkő sajnálja, hogy a »Fekete füzetben« többek között olyan dokumentációs anyag került felhasználásra, melynek valódiságát és teljességét nem lehetett felülvizsgálni vagy nem lett felül vizsgálva. Ez vonatkozik különösen a budapesti Népbíróság 1948. június 18-án hozott ítéletére. Dr. Benkő tudatában van, hogy az akkori budapesti népbíróság nem jogállam szerű bíróság volt és általában nem jogállamszerű alanyi és perjogi alapon hozta döntéseit.

3. Tollas Tibor ezt a nyilatkozatot elfogadja.

4. Ezzel az u.n. »einstweilige Verfügung« eljárás (a Fekete füzet terjesztésének letiltására) Aktaszám: 21-0-279/68, I. sz. Müncheneri Bíróság, valamint 9-U-1912/68 Müncheneri Felsőbíróság, valamint a főügy (kártérítés) Aktaszám: 21 21-O-278/68, Müncheneri I. sz. Bíróság, elintézését nyert.

5. A perlekedő felek a magyar emigráción belüli ellentétek felretétele érdekében kötelezik magukat, hogy minden egymás elleni támadástól, akár nyílt vagy privát területen, tartózkodnak.

6. A Müncheneri Felsőbíróság előtt 1968. dec. 17-én a 9-U-1912/68 sz. alatti eljárás alkalmával bíróságilag jegyzőkönyvezett megegyezés tárgyá ennek a megállapodásnak.

³⁴ Rezsőfi Alajos levele Benkő Zoltánnak, 1968. május 1. Benkő-hagyaték (PIL, 8–13. fond).

7. Mindkét félnek jogában áll mindkét megegyezést kommentár nélkül nyilvánosságra hozni.”³⁵

Tollas Tibor nagyvonalúságát mutatja a 3. pont, melyben elfogadja az első két pont szövegét, különösen az első pont első felét, pedig ekkor már biztosan tudhatta, hogy Benkő állt a lejárata mögött. Vélhetően úgy állt hozzá, jobb a békesség, ezzel a megegyezéssel lezárulnak az ellene folyó támadások, s egy ilyen megállapodás után Benkő is óvatosabb lesz, ha a háttérben agitál is ellene, a nyilvánosságban nem teheti ezt többet büntetlenül.

Ahogy a bevezetőben már említettem, Benkő maga is célszemély volt a magyar elhárítás számára, ezért küldték a nyakára a „Nógrádi” fedőnevű ügynököket. Noha a következő jelentésből Benkő indulatainak pontos okát továbbra sem ismerhetjük meg Tollas Tiborral szemben, mégis kicsit közelebb kerülhetünk az egykori recski rab világlátásához, felfogásához az emigrációs csatározásokat illetően.

„Benkő elmondotta, hogy szinte üdülés számára, hogy Tollással – mind írásban, mind szóban, mind bíróság előtt – valahogy meg tud küzdeni. Tollast sötét egyénnek tartja, és minden hobbija abban nyilvánul meg, hogy Tollasnak borsot törjön az orra alá és bosszantsa, bántsa és vele szemben harcoljon. [...]

Benkő büszkén mutatta, hogy ez neki mennyi energiájába került, ezt összegyűjteni, a népbírói ítéletének indokolását és egyebeket, amelynek segítségével igyekezett Tollasnak a kinti tevékenységét gátolni, annak súlyát és hitelét rontani.

Elmondta Benkő még azt is ezzel az alakkal kapcsolatban, hogy mint csendőrtiszt ő az egyetlen olyan nyugati emigrált szervezetnek egyik prominens tagja, akiben a régi értelemben vett fegyelem, vak fegyelem fennáll. Ezek a csendőrök, a Nyugaton élő csendőrök, akik ma is hallatlan drillben élnek. Mindenki mindenkiért exponálja magát, és a régi rangok, a régi beosztások élő valóságok, és Tollas ezek közül egy elég súllyal rendelkező valaki.”³⁶

„Nógrádi Antal” fedőnéven Baranyai Vince³⁷ adta a jelentést. Tollas egyáltalán nem exponálta magát emigráns csendőrszervezetekben, éppen ellenkezőleg, inkább igyekezett elfelejteni és elfeledtetni a múltjának ezt a szakaszát.

³⁵ Megegyezés Benkő Zoltán és Tollas Tibor között, 1968. december 17. Benkő hagyaték (PIL, 8–13. fond).

³⁶ ÁBTL O-14520/4 „Kastély”. „Nógrádi”. Pécs, 1969. október 25.

³⁷ „Barna Viktor” fedőnéven is foglalkoztatták. A BM Magas és Mélyépítő Vállalatánál dolgozott Pécsen, korábban tagja volt az FKGP-nek, majd politikai elítélt volt. 1961-ben szervezték be anyagi érdekeltségre hivatkozva.

Hiába kötötték meg a Benkő–Tollas megállapodást, a *Fekete füzet* terjesztésével továbbra sem álltak le a következő években. Éltető J. Lajos³⁸ az *ITT-OTT* címet viselő, Amerikában megjelenő folyóirat szerkesztőjeként 1972 februárjában írt lényeglátó cikket a füzet rejtélyes szerkesztőiről és tartalmáról:

„A napokban többször átolvastam. Először félig-meddig meggyőzően hatott rám, első látásra alapos munkának tűnt. Túl alaposnak. Akkora gazember, mint a Jelentés Tollasa, nemigen akad a földtekén. Tollas a rózsaszínű, Tollas a komitácsi, Tollas az árpád-sávós, Tollas az ávós, Tollas az álhős, Tollas a sikkasztó – és Tollas a gyilkos. Jellemábrázolásban nem marad egyetlen mentő vonás sem, akármilyen szempontból akarná az ember megítélni. Nekem éppen ez tűnt fel, ez a totalitása a kollektív j'accusének. Elvégre csak ragadt az emberre idekint valami az angolszász közjog szelleméből, ami az ilyen eljárást nem csak hogy nem tűri meg, de egyenesen felháborítónak tartja. Mert itt már nem meghatározható vádakról van szó, hanem utalásokról, célzásokról, implikációkról, melyek célja nem a nyilvánosság előtt való kérdőre vonás (ezen túl amúgy sem léphetnének magánszemélyek), hanem egy embernek az erkölcsi megsemmisítéséről. A „dokumentum” nem más, mint *reductio ad nullam* Tollas Tiborra nézve – illetve annak szánták valakik.”³⁹

A jó tollal és könnyed stílusban megírt szöveg talán még nem hozta volna meg Benkő Zoltán harci kedvét, ám Tollas következő számban megjelent rövid, a főszerkesztőnek írt levele kiverte nála a biztosítékot. Tollas ugyanis valóban tett olyan állítást, aminek alapja – legalábbis egyelőre – nem igazolható.

„Nemrég kaptam meg hajópostával az *ITT-OTT* legutóbbi számát, amelyben a Fekete könyvvel kapcsolatban oly egyértelműen állást foglalasz. Ez az állásfoglalásod kétszeresen jólesik, mert az ellenbizonyítékok ismerete nélkül álltál mellém. Azóta úgy tudom a Politikai Foglyok vezetősége elküldte az ezzel kapcsolatos kivizsgáló jelentését, amelyhez én csak annyit szeretnék hozzátenni, hogy a német bíróságnál is elégtételt kaptam és a Fekete könyv terjesztését hat hónapi börtön vagy pénzbüntetés terhe mellett megtiltották.”⁴⁰

³⁸ Éltető Lajos (1938–2019): egyetemi tanár, szerkesztő.

³⁹ Éltető J. Lajos: Fekete könyv. In *ITT-OTT*. V. évf. (1972). 2. sz. 4–6.

⁴⁰ Tollas Tibor levele Éltető J. Lajosnak. In *ITT-OTT*. V. évf. (1972) 5. sz. 29.

Tollas Tibor tehát úgy nyilatkozott, hogy pénzbírság vagy börtön járhat a *Fekete füzet* terjesztéséért. Benkő ezzel szemben azt állította leveleiben, hogy csak az elsőfokú bírósági döntésben szerepelt ilyen kitétel, ám szerinte ez a döntés a felsőbb bíróság előtt megkötött megállapodással érvényét veszítette. Ezt a vitát dokumentumok hiányában nem tudom eldönteni. Jogászok véleménye szerint, ez akkor lett volna így, ha folytatódik a per másodfokon, és annak részeként jött volna létre a megállapodás. Mivel Tollas fenti állításán túl a szerkesztőségi levelekben is jobbra Tollas pártját fogó megnyilatkozások jelentek meg, egy helyütt Benkőt név szerint is említve,⁴¹ ezért Benkő egy barátságos, a nyomdaköltségekre plusz forrást is felajánló levelet küldött a szerkesztőségnek. Ám hiábavaló volt minden próbálkozása, az *ITT-OTT* főszerkesztője elutasította kérését. Ezt Benkő már nem tudta higgadtan kezelni, és előző levelétől igen eltérő, indulatos hangvételű, vagdalkozó levelet küldött a szerkesztőségnek:

„Úgy látszik, az emigrációs sajtó nehézségeit ilyen aknamunkával kívánják Budapestről általuk megnyert vagy félrevezetett személyek támogatásával kihasználni. Mi ez, ha nem alattomos gyanúsítás és a bíróság előtti megegyezés megszegése, mikor mindenki tudja, hogy a másik oldalon a perben és Tollással kapcsolatban én voltam exponálva! Ezzel szemben Éltető szokásához híven mellébeszélve nekem azt írja, hogy bírósági megegyezést »azok szegték meg, akik a Fekete Könyvet a megegyezés dacára (szép magyar szó!) továbbra is terjesztették«. Önök állítólag újságot írnak, de úgy látom olvasni nem tudnak! Senki nem egyezett meg abban, hogy a fekete könyvet nem terjesztik! De ilyenben megegyezni nem is lehet, mert ez a felek hatalmán kívül áll, ugyanis hogyan tilthatom én meg Pityi Palkónak, hogy ne küldje el a birtokában lévő Fekete Könyvet a barátjának vagy ismerősének! Nekem sajnos csak egy példányom van, mígnem valamelyik jó barátom nem tisztel meg egy példánnyal.”⁴²

Ahogy olvashattuk, valóban nem szerepel olyan kitétel a felek közötti megegyezésben, hogy a füzetet nem terjesztik, csak hogy minden egymás elleni támadástól tartózkodnak. Tollas nem állította, hogy Benkő terjeszti a füzetet, Helcz Tibor pedig „ismeretlen kezek”-et említ olvasói levelében. A terjedelmi korlátok

⁴¹ „Meg kell jegyeznünk: igen sajnálatosnak tartjuk, hogy az 1967 augusztusában kelt gyalázkodó iratot ismeretlen kezek még napjainkban is terjesztik, Dr. Benkő Zoltán német bíróság előtt tett ígéretet arra, hogy a terjesztést beszüntetik.” Helcz Tibor olvasói levele. In *ITT-OTT*. V. évf. (1972) 4. sz. 31–32.

⁴² Benkő Zoltán levele az *ITT-OTT* szerkesztőségének, 1972. október 12. Benkő-hagyaték (PIL, 8–13. fond).

miatt a jelen tanulmányban nem közölt levelek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a *Fekete füzetet* Benkő tudtával és beleegyezésével továbbra is terjesztették, ám egy ideig a nyilvánosságban nem szólalt fel Tollas ellen. Azonban, ha megjelent volna a cikke az *ITT-OTT*-ban, akkor már megszegte volna a megállapodást. Ugyanis szövegében megismételte, hogy Tollas mindkét diktatúrát kiszolgálta, előbb csendőrként, majd rendőrként.

Benkő az *ITT-OTT* szerkesztőivel vívott harca után a német írószövetség magyar írói munkacsoportjába kérte a felvételét; erős meggyőződéssel a maga alkalmasságáról, és legalább ugyanolyan erős kételyekkel a már régóta felvett tagokkal kapcsolatosan.

„Ami Tollas Tibor ügyét illeti, engem is nagyon megdöbbenett, hogy jó nevű, demokratikus gondolkozású írók hogyan engedték meg, hogy ezzel a személlyel együtt emlegessék neveiket, és hogy főleg hogyan vehették fel Tollast egy magyar írói munkaközösségbe.”⁴³

Az 1975-ös keltezésű levél is azt reprezentálja, hogy Benkő Zoltán továbbra sem tudta elviselni Tollas Tibor jelenlétét a nyugati magyarság szervezeteiben. Élete végéi gyűjtötte az anyagokat, számos embernek írt például arról, hogyan emlékeznek Tollas börtönbéli viselkedéséről, tudnak-e bármilyen kompromittáló mozzanatról a költővel kapcsolatban. Ám hiábavaló volt a több évtizednyi gyűjtőmunka, semmilyen bizonyítható konkrétumot nem tudott felmutatni Tollas ellen. Ha megfogadta volna Rezsői Alajos tanácsait, könnyebben tekinthetnénk rá igazi hősként a Recsken elszenvedett szenvedései okán, s Tollas Tibort pedig végre a maga érdemei szerint ítélné meg az utókor.

*A Tollas Tibor-kopjafa Lakiteleken
(Szabó Imrefia Béla fotója).*

⁴³ Benkő Zoltán levele Arbeitsgemeinschaft Ungarischer Schriftsteller in d. BRD. (Ujlaky Charlotte kezéihez) 1975. jan. 19. Benkő-hagyaték (PIL, 8–13. fond).

JOGURALOM ÉS DEMOKRÁCIA HORVÁTH BARNA JOGSZEMLÉLETÉBEN¹

HORVÁTH BARNA a magyar jogbölcseleti gondolkodásban sajátos új szint képviselt az 1920-as évek végétől kezdődően a korabeli neokantiánus szemléletmód dominanciájának időszakában.² 1929-ben – félévnyi londoni tartózkodása során – közvetlenül ismerkedhetett meg a joguralom (rule of law) eszme szülőhazájában az állami, jogi és politikai életet alapvetően meghatározó teória kialakulásával és aktuális kérdéseivel.³ Angliából hazatérve több nagyobb lélegzetű tanulmányban adott számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről.⁴ *A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája* című terjedelmes tanulmányában az

¹ A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti és Jogelméleti Intézete által szervezett *Demokrácia – historikus és teoretikus aspektusok* című konferencián 2024. május 28-án elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott változata.

² Horváth Barna (Budapest, 1896. augusztus 25. – Hingham /Massachusetts, USA/, 1973. március 3.) egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. 1920-ban szerzett jogi doktorátust, majd a közigazgatásban helyezkedett el. 1925-ben Moór Gyula közreműködésével folyt le magántanári habilitációs eljárása a szegedi egyetemen. 1927 és 1929 között Bécsben, majd Londonban töltött hosszabb ösztöndíjas tanulmányutakat. 1929-től 1949-ig – Moór utódként – a jogfilozófia professzora volt a szegedi, illetve (1941 és 1944 között) a kolozsvári egyetemen. 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választották. A háború után aktívan részt vett a politikai közéletben. A „fordulat évét” követően helyzete szakmai és politikai értelemben lehetetlenné vált, így 1949-ben családjával együtt az Egyesült Államokba emigrált. 1950 és 1956 között a New York-i New School for Social Research professzoraként politikatudományt, nemzetközi jogot és jogfilozófiát adott elő. Tanított Zürichben, Bécsben, Berlinben, Freiburgban, Koppenhágában és Genfben. Nehéz anyagi körülményei arra készítették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahonnan 1964-ben vonult nyugdíjba. Külföldre távozását követően sohasem tért haza. Életről és munkásságáról lásd a teljesség igénye nélkül: H. Szilágyi István: *Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*. In Loss Sándor–Szabadfalvi József–Szabó Miklós–H. Szilágyi István–Zsödi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 1995, Bíbor. 211–266; Cs. Kiss Lajos: *Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája*. In Uő.: *Angol jogelmélet*. Budapest, 2001, Pallas Stúdió–Attraktor, 569–611; Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete*. Budapest, 2008, Szent István Társulat; Szabadfalvi József: *Kíséret az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*. Budapest, 2014, Gondolat. 147–175; *A szegedi jogbölcseleti iskola alapítója. Horváth Barna emlékkönyv*. Szerk. Révész Béla. Szeged, 2017, Iurisperitus; Nagy Zsolt: *Horváth Barna (1896–1973)*. A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. In *FORVM. Acta Juridica et Politica*. X. évf. (2020) 1. sz. 301–317.

³ Horváth Barna demokrácia- és joguralom felfogásáról szóló szakirodalomból említésre érdemes: Nagy Endre: *Bevezetés Horváth Barna Demokrácia és jog című tanulmányához*. In *Medvetánc*. V. évf. (1985) 2–3. sz. 295–303; Szabadfalvi József: *Demokrácia és jog. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez (1945–46)*. In *Magyar Közjgazgatás*. XL. évf. (1990) 7. sz. 605–613; „*A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény*”. *Jogállam-konceptiók Magyarországon a 20. század közepéig*. Budapest, 2023, Gondolat, 129–136.

⁴ Horváth Barna: *A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. In *Társadalomtudomány*. X. évf. (1931) 1–3. sz. 87–115; Uő.: *A jog racionalizálása*. In *Társadalomtudomány*. XIII. évf. (1933) 1–4. sz. 23–36; Uő.: *Az utópia értelme*. In *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest, 1939, Grill Károly Könyviadóvállalata, 211–223.

angolszász jogi gondolkodás jellemző vonásairól, a common law „építményének” meghatározó pilléereiről ír. Az 1931-ben megjelent munkájában ezek közül kiemeli a precedens-doktrínát, a jury intézményét és a jog szupremáciáját. Utóbbiról megállapítja, hogy az a „jogbölcseleti racionalizmus” kifejeződése a common law „filozófiájában”. A joguralom szempontjából meghatározó teória Horváth szerint az imperatív jogszemlélettel szemben „a jog minden hatalom felett áll, tehát a hatalomból nem eredhet” tézisét hirdeti.⁵

Két évvel később *A jog racionalizálása* című írásában a közigazgatási bírói jogvédelmet, a közigazgatás gyorsaságára, illetve eredményességére való törekvéshez hasonlóan, sajátos racionalizálásnak tekinti. Míg a közigazgatási bírói jogvédelem a jogállam, addig a közigazgatás eredményessége („közigazgatási nagyüzem”) az állami gondoskodás ideájából indul ki. A jogállam doktrínájaként megállapítja, hogy az nem más, mint „a jog szupremáciájának, általános szabályok uralmának, csakis vitás esetek utólagos orvoslásának [...] az eszköze”.⁶ A jog racionalizálásának elemzése kapcsán szembeállítja egymással a bírói jogvédelem kiszélesítésével jellemzett jogállamot a jogorvoslati fórumok és eljárási biztosítékok csökkentésével, a jogalkotás és parlamenti eljárás „szakszerűsítésével” leírt, a tervgazdaság mintájára működő „terv-állam” perspektívájával.⁷

Nem sokkal később, az 1934-ben megjelent *Rechtssoziologie* című könyvében külön alfejezetben foglalkozik a jog szupremáciája (Suprematie des Rechts) és az állam viszonyának kérdésével.⁸ Élete fő művének tekinthető monográfiájában ezzel kapcsolatosan megjegyzi: „A jog szupremáciája voltaképpen az a doktrína, mely lényegében az általános rendes bíróságok által alkalmazandó szabályok uralmáról szóló tant fejt ki.” E helyen is az angolszász jogi gondolkodás paradigmatis tételére utalva, illetve Albert V. Dicey vonatkozó nézeteire hivatkozva megállapítja: „Nyilvánvaló, hogy a doktrínának ebben a történeti formájában a bíróságok uralmát az általános szabályok uralmának garanciája gyanánt, a törvényuralom eszközeként posztulálják.”⁹ Horváth szerint a jogi kultúra talán „legérettebb gyümölcséről” van szó, amit összekapcsol az egyik legfontosabb jogelméleti tételével, amely szerint a jog a társadalmi normák közül a „legfejlettebb eljárási apparátussal” és legtagoltabb eljárás szerkezettel rendelkezik. Ennek kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a jog uralma, azaz a jog szupremáciája nem más, mint a legalkalmasabb apparátusok közvetítésével érvényre juttatott általános szabályok uralma.¹⁰

⁵ Horváth Barna: *A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája*, 101.

⁶ Horváth Barna: *A jog racionalizálása*. 28.

⁷ Uo. 31.

⁸ Horváth Barna: *Rechtssoziologie. Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*. Berlin–Grunewald, 1934, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte, 303–304.

⁹ Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Budapest, 1995, Osiris, 358.

¹⁰ Lényegében ugyanezt a gondolatot ismétli meg *A jogelmélet vázlat*a című, 1937-ben megjelent könyvében. A tankönyvként is használt munkájában a hatalom eljárási szerkezetté alakításának végpontjára a joguralom kialakulását teszi: „Ahol joguralom van, ott a hatalom a legfejlettebb eljárás szerkezeten keresztül az elvont

Újabb két évvel később a joguralom kérdését más kontextusba helyezve vizsgálja. Az 1936-ban megjelent *Joguralom és parancsuralom* című tanulmányát,¹¹ a következő gondolattal kezdi: „Ahol törvények uralkodnak, nem pedig emberek, ott joguralom van. Ez a magva annak a sokféle változatban ismert és különböző intézményes keretekben testet öltött tannak, amely uralkodó nézetként vonult végig az ókor és középkor jog- és államelméleti irodalmán s uralkodó nézet maradt a természetjogi iskola hanyatlásáig.”¹² Utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy a joguralom elve a „természetjog minimális követelménye”. Horváth szerint az érvényesülő szabályok „általánossága” már önmagában biztosítéka a helyességüknek, hiszen Arisztotelészről tudjuk, hogy tartósan csakis helyes tételek érvényesülhetnek: „A törvények uralma ily feltevés mellett biztosítéka a változatlan, helyes, minden emberi jog forrását képező, annak derogáló és azt még helytelensége esetén is jogerőre emelni (ratihabeálni) képes természetjog uralmának. [...] Az ilyen feltétlenül érvényes jog eszméjének úgyszólván félúton elébemelegy s ezzel a természetjog és a tételes jog viszonyát magyarázza a joguralom eszméje. A joguralom eszméje szerint ugyanis tételes jogról csak akkor lehet beszélni, amikor a törvények általánosságán keresztül a természetjog uralkodik.”¹³

A joguralom elve intézményes történeti alakváltozásai közül kiemeli a magyar Szent Korona-tant, az angol joguralmi doktrínát és végül a jogállam tanát. Míg a Szent Korona-tan a jog uralmát a király és a nép egyetértéséből alkotmányosan keletkezett intézményekben, addig az angol rule of law-teória a joguralom elvét a bírói szupremácia érvényesülésében látja.¹⁴ E lényeges különbség ellenére – véleménye szerint – mindkét elméletben a joguralom doktrínája intézményes és a történeti kontextushoz alkalmazkodó módon jut érvényre. Nem kevés patetikusággal jelenti ki: „A magyar géniusz azért helyezi a Szent Koronát király és nép, azaz minden emberi hatalom fölé s az angol azért követeli a közönséges független bíróság szupremáciáját, mert azt a követelményt, hogy ne emberek önkénye, hanem törvények uralkodjanak, az adott helyzetben így véli leginkább megvalósíthatni.”¹⁵

szabályok, általános elvek, az elemi erkölcs és igazságosság, a közszabadság uralmává finomodott, és lényegült át” – majd hozzáteszi: „A hatalom és a jog közötti funkcionális összefüggés [...] dialektikus.” (Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. Szeged, 1937, 27.)

¹¹ Horváth Barna: Joguralom és parancsuralom. In *Katolikus Szemle*. L. évf. (1936) 10. sz. 609–617. Horváth joguralom-értelmezéséről lásd: Paczolay Péter: Jogállam és diktatúra. A demokrácia nem valódi néphatalom. In *Magyar Nemzet*. 1994. március 17. 6; A jogállam káprázatától az angol jogelmélet valóságáig Horváth Barna írásaiban. In *Jog–Állam–Politika*. III. évf. (2011) 4. sz. 9–10.

¹² Horváth Barna: Joguralom és parancsuralom. 609.

¹³ Uo. 610.

¹⁴ „Az angol tant még általánosabban úgy fejezhetjük ki, hogy annak lényege a bírói és parlamenti szupremácia egyensúlya a végrehajtóhatalom számlájára. Az amerikai doktrína lényege ezzel szemben már a bírói szupremáciának érvényesítése a törvényhozással szemben is.” (Uo. 611.)

¹⁵ Uo.

Horváth szerint a jogállam fogalma, amely alapvetően a joguralom doktrínáján nyugszik nem tekinthető a joguralom szinonim fogalmának. A joguralom nem csupán az állam, hanem a nemzetközi közösségben is érvényesülő jelenség. A joguralom és jogállam eltérő jelentéstartalmát a jogállam történeti típusának – melyet a rendőrállammal, a jóléti állammal, a hatalmi állammal és a totális állammal szokás szembeállítani – sajátos intézményes „szerkezete” bemutatásakor vizsgálja meg. Ezzel kapcsolatosan megállapítja, hogy a szakirodalomban különbséget szoktak tenni a jogállam tágabb és szűkebb, alaki és anyagi, illetve egyszerű és technikus fogalma között: „Minden állam jogállam, ha az állam jogi közösség és ha jog uralma nélkül nincs jogközösség. De nem minden állam jogállam abban a technikus értelemben, hogy a jog uralmát különleges történeti intézményekkel tartja csupán vagy leginkább biztosítottnak. Nem minden állam jogállam abban az értelemben, hogy a népképviselői törvényhozást, a miniszteri ellenjegyzést, a bírói függetlenséget, az állampolgári szabadságjogokat, a vallás- és sajtószabadságot, gondolat- és tanszabadságot és egyéb alapjogokat, a közigazgatási vagy éppen az alkotmánybíráskodás intézményét ismerné” – majd később így folytatja: „Nézetünk szerint a jogállamnak mint történeti típusnak szerkezetében a főhangsúly a végrehajtásnak egyrészt bírói ellenőrzés, másrészt a kormányzat parlamenti felelőssége által biztosított törvényszerűségén nyugszik, de a szabadságjogok független bírói jogvédelme és a népképviselői törvényhozás sem elhanyagolható szerkezeti elemei. Mindezekkel együttvéve kívánja a technikus jogállam a joguralmat, azaz általános törvények tartós uralmát – emberek önkényes uralma helyett – intézményesen biztosítani.”¹⁶

Ugyanakkor felveti, hogy a történelmi viszonyok változásával a joguralom elvének érvényesülése szempontjából nem válnak-e közömbössé a jogállam említett intézményes megoldásai: „Vajjon a jogállam maradandó, szükségképpen intézményes formája-e a joguralomnak vagy pedig csak mulandó sablon-e, amely talán egy ideig feltétele volt, de idővel egyenesen akadályává válik a jog uralmának? Nemcsak hatalmas eszmeáramlatok, hanem hatalmas birodalmak intézményei hirdetik már ma azt a tételt, hogy a jogállam halott szervezet, amelynek helyébe a parancsuralom elvére épített totális állam lépett” – majd hozzáteszi: „Kérdés, hogy parancsuralom és totális állam csakugyan elavulttá tesz-e a jogállamot s vele a joguralom elvét vagy pedig csak az elsőt küszöbölven ki, új és életképes tartalmat adnak az utóbbinak?”¹⁷

A parancsuralom kapcsán kijelenti, hogy a történelem során számos alakban öltött testet, így többek között autokrácia, abszolutizmus, diktatúra, vagy éppen zsarnokság formájában. Ugyanakkor ahol a joguralom „kétségtelen”, ott nem lehet parancsuralomról beszélni, mivel az általános törvények uralmának

¹⁶ Uo. 612.

¹⁷ Uo.

az érvényességi alapja – szemben az emberek uralmával – nem az önkényes akarat, hanem az észszerűség (ratio). A joguralmi tan szempontjából épp ezért kritizálható a korlátlan szuverenitás, illetve az imperatív jogelmélet, mert utóbbiak nem tudják megkülönböztetni a jogot a zsarnoki hatalomtól. Jogfilozófusi énjé kerekedik felül, amikor a jogelméleti pozitívizmus szélsőséges megnyilvánulásáról, az imperatív szemléletről a következőket írja: „Az imperatív jogszemlélet naiv realizmusa szerint épp abban van a jog ereje, hogy félelemre támaszkodik, de maga nem fél és nem engedelmeskedik felsőbb hatalomnak. A jog azért érvényes, mert hatalmas. A joguralmi tan megfordítva vallja: a jog azért hatalmas, mert érvényes, helyes. Az imperatív szemlélet szerint a jog lényege végsősorban, a félelmen és az önkényen keresztül, anyagi, fizikai erő. A joguralmi tan szerint spirituális, eszmei tényező.”¹⁸

A parancsuralomtól megkülönbözteti a beavatkozás minden formájával élő „tervszerű irányítás” rendszerén alapuló totális államot. A gazdasági, társadalmi, állami, de a nemzetközi viszonyokban is ekkoriban tapasztalható tervszerűség eszméje Horváth szerint éppen, hogy nem ellentéte, hanem inkább „fokozása” a joguralom gondolatának, sőt – miként megállapítja – „a totális állam [...] eszméjét és lényegét tekintve, nem tagadása, hanem inkább túlfeszítése a joguralom eszméjének”.¹⁹ A legmeglepőbb dolognak tartja, hogy a totális állam mint a joguralom „hatványozott alakja” a parancsuralom, a pártdiktatúra, a vezéri elv segítségével és a jogállam intézményeinek lebontásával igyekszik kiépíteni rendszerét. A „történeti végszükségben” keletkezett totális államok – álláspontja szerint – a jogállamnál alkalmasabbakká váltak a kollektívizmus és magánkezdeményezés közötti kompromisszum kialakítására: „A »közvetlen akció« elve a tervszerű beavatkozás szinte korlátlan lehetőségeit nyújtja és szinte maguktól értetődő megoldásokat nyit meg a totális állam számára ott, ahol a jogállamnak a jog uralmát túlmereven, túlságos alakszerűséggel biztosító gépezete a »fiat justitia, pereat mundus« és a »summum ius summa injuria« paradoxonjaihoz vezet.”²⁰ A jogállami formalizmussal szemben a tervszerű és közvetlen beavatkozás előnyei ez idő tájt vonzó perspektívának tűntek sokak számára. Horváth számos kortársa őszintén lelkesedett ekkoriban a jogállamot felváltó új államtípus megjelenéséért, amelyet különböző módon igyekeztek definiálni, így találkozunk a „cselekvő állam” kategóriájával (Magyary Zoltán), vagy a „tekintélyállam” fogalmával (Csekey István).

Tanulmánya végén némiképp visszakozik a modern állam ekkor formálódó sajátos típusának tulajdonított idealizált előnyök hangsúlyozásától, sőt kritikus megjegyzést tesz a totális állam eszméjének kortárs képviselői – elsősorban Carl

¹⁸ Uo. 613–614.

¹⁹ Uo. 615.

²⁰ Uo. 616.

Schmitt – által vallott felfogásra: „[A] totális állam hívei még sohasem bizonyították, hogy ennek a nagy lehetőségnek a megvalósítását a totális állam szerkezete intézményesen csakugyan biztosítja is. A »mythos«, a terror, a vezéregyéniségek hőskultusza széles utat nyit a parancsuralomnak. A kritikával, a vallás, a gondolat, a sajtó szabadságával szemben tanúsított türelmetlenség ugyancsak súlyosan kockáztatja a joguralmat. Amíg a totális állam építői az ellenkezőt nem bizonyítják, azt kell mondanunk tehát, hogy a nagyobb közvetlenség, akcióképesség, esetleg népszerűség a totális államban csupán lehetőséget nyújt, de éppen nem biztosítékot a joguralom megvalósítására. Súlyos hiba, hogy [...] a totális állam elveti a jogállam intézményes biztosítékait anélkül, hogy helyükbe jobbakat állítana.”²¹ Végső konklúzióként kijelenti, hogy a totális „tervállam” puszta eszméje „túlterhelése a joguralom gondolatának”. Túlterhelés abban az értelemben, hogy nem számol az ember erkölcsi szabadságával, holott „[a]z egyén erkölcsi szabadsága a magja az alanyi jogok azon minimumának, amelyet a természetjog nem enged büntetlenül érinteni.”²² A joguralom ezeknek az alapjogoknak az „intézményes szerkezete”, amely határt szab az ezeket tagadó totális „államtervnek”.

Horváth az egykori angliai élmények és benyomások ösztönzéseképp írta meg az 1930-as évek folyamán az angol jogbölcseleti gondolkodás történetét bemutató monográfiáját. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1943-ban megjelent *Angol jogelmélet*²³ című művének az első fejezetében a korábbiakhoz hasonlóan megállapítja, hogy az angolszász jogi gondolkodásnak – azaz a „Common Law szellemének” – az egyik centrális fogalma a jog szupremáciája: „A jog szupremáciájáról szóló tétel, minden joguralmi elmélet alapja és az összes imperatív elméletek botrányköve, a középkori jogi műveltségnek az isteni és természeti jog eszméjéből is táplálkozó közkincse és legbecesebb kultúröröksége, az angol jogászai szellemnek legsajátosabban továbbfejlesztett alkotása és a jogi kultúrájának valóságos csúcspontja.”²⁴ Monográfiájában az angol jogi kultúra és jogelmélet fejlődéstörténetét lényegében a joguralom és a szuverenitás ellentétes elméleteinek egymáshoz feszüléséből fakadó dinamikáján és dialektikáján keresztül mutatja be.

A második világháború vége sok szempontból egy új korszak nyitányát jelentette. A történelmi tapasztalatok Horváthot korábbi meggyőződésének újragondolására sarkalták. Magyarország demokratikus politikai, állami és jogi rendszerének kialakítása a háború utáni hónapokban pezsgő viták tárgyává vált. A hazai politikai és tudományos elit aktív részvétele mellett zajló folyamatban

²¹ Uo.

²² Uo. 617.

²³ Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, 1943, MTA.

²⁴ Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. 17.

fontos szerepe volt az 1945 nyarán a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán rendezett, később „demokrácia-vitának” elkeresztelt konferenciának.²⁵ A rendezvénysorozaton Horváth meghívott előadóként vett részt, ahol *Demokrácia és jog* címen fejtette ki gondolatait.²⁶ Az itt summázott politikaelméleti felfogását át- meg átszövik a jogrendszer, mint komplex képződmény eszközként való felhasználásának teóriája, mely az ideális hatalomgyakorlás kialakításához elengedhetetlenül fontos.

A később nyomtatásban is megjelent előadásának elején a következő kérdéseket fogalmazza meg: „Milyen következményekkel lép fel a demokrácia a joggal szemben? Milyen különös jogtechnikai módszerekkel biztosítható a demokrácia életképessége? Miként érvényesül a demokrácia eszméje jogintézményeinkben?... Mennyi lehet a hozzájárulása jogszolgáltatásnak, jogalkotásnak és jogtudománynak a demokrácia megvalósításához?”²⁷ Feleletként Jeremy Bentham „legnagyobb szám legnagyobb boldogsága” utilitarista elvére hivatkozik, melynek megvalósítását a jog egész területén intézményesen kell biztosítani.

A demokráciát gyakorta és okkal nevezik Horváth szerint „vitatkozás útján való kormányzásnak” (government by discussion), mert helyes döntést „a vélemények összemérésétől és mérkőzésétől várja”. Más összefüggésben nem kevés iróniával említi: „[A] demokrácia épp azért oly nehéz politikai eszmény, mert az értelmi meggyőződést és belátást kívánja diadalra juttatni.”²⁸ Vallja, hogy a demokrácia kimeríthetetlen tartalékát a szabad emberek közösségei, az „egész nép felszabaduló energiái” jelentik. Felfogása szerint a jogtudománynak és a jog művelőinek nagy kihívást jelent a demokrácia új technikáinak feltárása, a demokrácia és jog harmonikus viszonyának folyamatos biztosítása.

Hogy a jog mire használható, illetve mire nem, arra Horváth a „jog teljesítő képességének” fogalmát használja. Meghatározása szerint „a jog a társadalmi technikának egy különleges módszere, amely magatartási minták (patterns of behavior) és tényleges magatartások különös felhalmozódásából és kapcsolódásából áll”.²⁹ E szociológiai szemlélet elvezet oda, hogy a jog eszközként hasznosulhat a társadalmi cselekvés megtervezéséhez. A jog teljesítőkétségének véleménye szerint megvannak a maga határai: „[A] demokrácia megvalósulását sem lehet egyedül csak a jortól várni. A jog mindig csak keretet, mintákat, utakat, módokat adhat, medret vág csupán, amelyet tartalommal kitölteni csak

²⁵ A konferenciáról lásd bővebben: Standeisky Éva: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János–Standeisky Éva. Budapest, 2006, 1956-os Intézet /Évkönyv 13/. 54–91.

²⁶ Horváth Barna: Demokrácia és jog. In: *Demokrácia*. Budapest, 1945, [PPTÉ Bölcsészettudományi Kar]. 43–67.

²⁷ Uo. 43.

²⁸ Uo. 47.

²⁹ Uo. 49.

Szabó Ervin tér (Baross utca), Magyar Igazságkútja, alternatív elnevezés: Justitia-kút (Szentgyörgyi István, 1929. – Fortepan / FSZEK Budapest Gyűjtemény / Sándor György)

a demokratikus ember lelkesége tud.”³⁰ Horváth szerint ezt a lelkeséget „a politikai műveltségnek és fegyelemnek legnemesebb tradíciói töltik ki”. E tradíciók rendkívül fontosak, még abban az ideális állapotban is, ahol a jog a szabadság megvalósítása érdekében sajátos módon beavatkozik, hogy „beavatkozástól mentes köröket teremtsen”.

Horváth ezt követően a jogrendszer egyes elemeivel (jogalkotás, jogalkalmazás), illetve a jelentős jogágakkal és végül általában a jogtudománnyal szemben támasztott követelményeket foglalja össze, melyek lényeges elemei egy valódi demokratikus berendezkedésű társadalomnak. A „demokratikus jogszolgáltatás” alapvető intézményeként említi a bíráskodásban és a közigazgatásban működő néprésztvételt. Ebben a kérdésben a szakszerűség és a laikus elem helyes kombinációjának kialakítása a meghatározó. Horváth szerint a bíráskodás esetében a szakszerűség szempontjának a „tényállás tudományosan pontos megállapításá-

³⁰ Uo. 50.

nál” és a „jog logikai és technikai szempontjainak érvényesítésénél” kell meghatározónak lenni. A laikus ítélkezésnek az erkölcsi és politikai kérdésekben kell állást foglalni. A közigazgatás esetében – az általa nagyra becsült politikatudós – Harold Laski gondolatát a magáévá téve homályos értelmű és funkciójú testületet („polgárok választmánya”) képzel el az állampolgár és a hivatal közé, amely az eltérő érdekek feloldásában és az egymás iránti bizalom növelésében venne részt. Nézete szerint a jogszolgáltatás legfőbb szempontja minden esetben a szabadságjogok védelme és értelmezése: „Ma már alig kétséges, hogy ezen a téren a szabadságot nem a laissez faire, hanem a tervszerű irányítás és beavatkozás biztosítja. [...] Ha mindenkit fel akarunk szabadítani a nélkülözés és a szolgaság alól, akkor nyilvánvalóan inkább beavatkozni és tervezni kell, mint a beavatkozástól és a tervezéstől óvakodni.”³¹ Ez alól kivételként említi a gondolatszabadságot, ahol „az egyéni szabadságot kell kiterjesztőleg, a közösségi beavatkozás szabadságát ellenben megszorítólag értelmezni”. Úgy véli, hogy „a demokrácia további egészséges fejlődésének kulcsa a kollektív beavatkozás szédületes iramában megtalálni a módját annak, hogy azzal az egyén szellemi energiáinak felszabadítása és kibontakozása lépést tarthasson”.³² Horváth felfogásában az állami beavatkozás és az egyén autonómiájának viszonyában a kölcsönösség a meghatározó, azonban „a közösség szabadsága – a beavatkozás szabadsága – végső sorban mindig az ember szabadságát van hivatva előmozdítani”. Az egyéni autonómia tisztelete ilyenformán a beavatkozás értelme és korlátja egyben.

A jogrendszer másik lényeges elemeként beszél a „demokratikus jogalkotásról”. Horváth szerint a modern tudományos jogalkotás típusa az írott jog, annak ellenére, hogy az angol jogi kultúra a szokásjog és a történelmi alkotmány tradícióinak alapján is kétségtelenül biztosítani képes a demokráciát. Az írott jog mint a modern jogalkotás terméke bizonyos esetekben a „jogszabály-infláció” veszélyével is járhat. Így jöhet létre a Horváth által használt terminus szerint a „papírosjog”, az írott jogforrásba vetett túlzott bizalom büntetéseként. Felhívja a figyelmet a törvényi és az alacsonyabb rendű, végrehajtási jellegű jogalkotás összhangjára, mivel az esetek többségében az alárendelt jogforrások konkretizálják a törvények előírásait az individuális jogesetekben.

Előadásában Horváth a jog fogalmának meghatározása kapcsán tesz explicit módon említést a joguralomról mint meghatározott eszmék jogban érvényesülő uralmáról. Jellemző példaként említi – a korábbi írásaiban már részletesen elemzett – angol joguralmi felfogást, ahol az alkotmány rendelkezéseit is konkrét bírói ítéletekkel eldöntött jogesetekből állapítják meg. A második világháború után Horváth az elsők között szorgalmazta kartális alkotmány hazai elfogadását és az azt védő alkotmánybíróság felállítását. Lényegében szembefordulva a korábban

³¹ Uo. 53.

³² Uo. 54.

sok szempontból példának tekintett angol, illetve magyar történelmi alkotmány eszméjével, az írott alkotmány megkonstruálásában látta a demokratikus berendezkedés hazai kialakításának útját. Mindehhez pedig szervesen illeszkedik a jogállamiság szempontjából alapvető intézményként az alkotmánybíróság megteremtése, amelynek tevékenysége „logikusan folyik az alaki értelemben vett alkotmány fennállásából, mert a törvények alkotmányszerűségét csak bírói felülvizsgálat döntheti el, e nélkül pedig az alkotmány érvényesülése nincs biztosítva”.³³ Említésre érdemes, hogy a második világháború után a Polgári Demokrata Párt programjában, melynek egyik megfogalmazója volt, explicit követelésként jelenik meg az alkotmánybíráskodás intézményes kialakítása.³⁴

Végkövetkezésként állapítja meg, hogy „a demokrácia csakis a jog módszereivel valósulhat meg, mert a joguralom követelményeit nem lehet büntetlenül elhanyagolni”.³⁵ 1945 nyarán a társadalom többsége számára még reális alternatívának tűnt Magyarországon a jogállami elveken nyugvó polgári demokrácia kiépítése. Alig több mint három év múltán a politikai helyzet hazánkban oly mértékben megváltozott, hogy a korábban joguralomról, jogállamról, demokráciáról gondolkodó és vitatkozó Horváth hazáját elhagyva élete végéig tartó emigrációba kényszerült.

³³ Uo. 56.

³⁴ „A Polgári Demokrata Párt követeli az alkotmánybíráskodás bevezetését, vagyis a törvény alkotmányszerűségének, meghatározott vitás esetekben és feltételek mellett, bírói felülvizsgálat alá bocsátását.” (*A Polgári Demokrata Párt Programja*. In Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon. 1944–1956*. Pécs, 1994, Pannónia Könyvek, 291; illetve a pártprogram: 217–223.) Ebben számos, a *Demokrácia és jog* című tanulmányában tézisszerűen megfogalmazott gondolattal találkozunk. Így például a program *Alkotmány* című alfejezetében írott alkotmány kodifikálását sürgeti, illetve a parlamentarizmus, a többpártrendszer és a népképviselői kormányzat mellett foglal állást, melynek működését az államhatalmak megosztásának intézményes biztosításával kívánja megvalósítani. A közvetlen és közvetett demokrácia összekapcsolásának eszközeként határozza meg a referendum intézményét, illetve a modern közvélemény-kutatást. (A program egy „Közvéleménykutató Intézet” mielőbbi felállítását is szorgalmazza.) A *Bíráskodás* című alfejezetben az alkotmánybíráskodás kialakítását, az esküdtbíráskodás visszaállítását és új tartalommal való megtöltését, „a jogi oktatás gyökeres reformját, a jogász beható lélektani, szociológiai, statisztikai, gazdasági és elméleti képzését” tartja feltétlenül megvalósítandónak. A program eme részei – ideértve még a *közgazgatás* című alfejezetben foglaltakat is – kétségtelenül Horváth előadásában megfogalmazott nézete szerves átültetését jelentik. Ezt nemcsak a tartalmi egyezések, hanem bizonyos esetekben szövegszerű azonosságok is igazolják.

³⁵ Horváth Barna: *Demokrácia és jog*. 63.

GECSE GÉZA

AZ OROSZ–UKRÁN HÁBORÚ A NOVO-ROSSZIJA TERV TÜKRÉBEN 2024 NYARÁIG

Előzmények

A PERESZTROJKA GORBACSOVI külpolitikája a konvergenciát valószínűsítette meg az amerikai és a szovjet törekvések között, ami a világon a hidegháború és a bipoláris rendszer végét jelentette.¹ Az 1990-es években, különösen 1992 decemberét, a Szovjetunió felbomlását követően az Oroszországi Föderáció nemzeti jövedelme egészen az évtized végéig évente 8%-kal csökkent.² A hadsereg létszáma majdnem a felére zsugorodott³, és a hivatásos tiszti állomány fizetése, miként a bérből- és fizetésből élőké másutt is az országban, esetlegessé, olykor bizonytalanná vált. Ennek egyik következményeként a hadsereg tisztjeinek jelentős része a civil szférában igyekezett megtalálni a boldogulását.

A Szovjetunió megszűntét követően Oroszország szuperhatalmi státusza egyetlen tekintetben őrződött meg, és azóta is csupán ebben a tekintetben mondható változatlan: a nukleáris rakétaállomány tekintetében. Kétségtelen, hogy e csapásmérő eszközök mennyiségének drasztikus csökkentéséről az oroszok az amerikaiakkal megállapodtak, de az, hogy rakétaállományuknak továbbra sem lép senki a nyomába a világon, változatlan maradt.

A Szovjetunió felbomlása 20–25 millió etnikai orosz megjelenését jelentette – főként az ún. Közel-Külföldön, vagyis a volt Szovjetunió Oroszországi Föderáció határain túli területein –, akiknek döntő többsége koncentráltan, mintegy 9 millió létszámban Ukrajna keleti és déli területein, illetve Ukrajna nagyvárosaiban éltek, illetve élnek.

Érdekes módon Jelcin elnök hosszú elnöksége során 1992–1999 között mégsem az ukrainai, vagy a Kazahsztán északi területein tömbben elhelyezkedő orosz lakosság védelme jelentett az orosz elit számára problémát, hanem a baltikumi oroszoké, akik száma orosz léptékekkel mérve szinte elenyésző. Nem sza-

¹ E tanulmány a Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpontjával kötött megállapodásnak köszönhetően tudott megszületni. (G.G.)

² 1991 és 1996 között az orosz GDP éves átlagban 8%-kal mérséklődött. (Az évtized végére az olasz vagy a spanyol össztermékkel lehetett összemérni.) *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Szerk. Kiss J. László. Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány, 111. Másként számolva: 1990 és 1995 között az orosz gazdaság összesen 50%-kal esett vissza. Lásd Emmanuel Todd: *A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. Budapest, 2003, Allprint, 152.

³ 2,75 millió főről 1,6 millió főre! 1991-ben a szovjet GDP 10,2%-át emésztette fel a hadi költségvetés, míg 1992-ben az orosz költségvetésnek már immár a 17%-át! Ld. Jójárt Krisztián: Az orosz haderőreform értékelése I. – Megkésetttség, átfogó reform. In *Nemzet és Biztonság*. X. évf. (2017) 2. sz. 44–45.

bad figyelmen kívül hagynunk, hogy az Ukrajna déli részén elhelyezkedő, orosz etnikai többségű Krím-félsziget és az azon található szevasztopoli flotta-bázis ügyét az orosz–ukrán államközi kapcsolatokban egészen 2013-ig sikeresen rendezni tudták. Nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy Ukrajna lakosságának körülbelül 16%-a a szurzsikot, ezt az 1920-as években főként az Ukrajna városaiban elterjedt ukrán–orosz keveréknyelvet beszéli, és az ukránok jelentős részének – bár nemzettudatát tekintve a népszámlálások alkalmával ukránnak vallja magát – az anyanyelve orosz. Ezért alakította ki az orosz elit az ún. „russzkij mir”⁴ fogalmát, ezzel téve észrevétlenné az orosz anyanyelvű, de ukrán nemzetiségű népességet. Ilyen ukrán tudatú, de oroszul beszélő, ukrán lakja a Krím-félszigetet – a 60%-ban orosz etnikai tudatú oroszok mellett. A két szláv népesség egybekovácslásához amúgy jelentős mértékben hozzájárul a folyamatosan a félszigetre visszaszivárgó – és mindkét szláv nemzettől eltérően – és szaporodó, onnan 1944-ben elűzött és mindmáig nem rehabilitált, szintén 20% körüli arányú ottani tatár népesség.

Az amerikai egyesült államokbeli száműzetéséből – előbb munkái által, majd 1994-ben a maga fizikai valóságában hazatért Alekszandr Szolzsenyicin állampolgársága helyreállításának évében, 1990-ben publikálta *Hogyan mentsük meg Oroszországot?* című tanulmányát, amely megrázta az egész orosz szellemi életet. Ekkor ugyanis még fennállt a Szovjetunió, és Szolzsenyicin a Szovjetunió felbomlásának a lehetőségéről írt, amelynek során a kaukázusi, a közép-ázsiai köztársaságokat és a balti államokat „elengedte”, viszont a szláv köztársaságokat, így Ukrainát és Belaruszt nem. Mindemellett Kazahsztán északi, főként oroszok lakta részének Oroszországhoz csatolását ésszerű megoldásként tárgyalta. A jelentős példányszámban közreadott írásmű⁵ elképesztő visszhangot váltott ki – nemcsak a Szovjetunióban, hanem az ország határain túl is. A hozzászólók többsége irracionális és abszurd forgatókönyvként jellemezte az emigráns orosz másként-gondolkodó eszmefuttatását, hiszen ekkor a moszkvai elit nagyobbik része a Szovjetunió határainak sérthetetlenségéből indult ki. Ám Gennagyij Janajevék 1991-es augusztusi puccsát követően pont Jelcin orosz elnök volt az, aki ukrán és belarusz kollégájával aláírta a Szovjetunió halálos ítéletét, ami félig a szolzsenyicini koncepció beteljesítése volt – félig azonban nem. A szolzsenyicini koncepciót ugyanis Kazahsztánnal kapcsolatosan lehet etnonacionalistaként jellemezni, ám főként Ukrajna tekintetében nem volt benne szó az oroszlakta területek Oroszországhoz csatolásáról, a két szláv ország közötti határ megváltoztatásáról.

⁴ Értsd: „orosz világ”. (G.G.)

⁵ Nálunk a következő címmel jelent meg: Alekszandr Szolzsenyicin: *Hogyan mentsük meg Oroszországot?* Töprengések. Budapest, 1991, Magvető. Soproni András fordítása a Párizsban az YMCA Pressnél 1990-ben megjelent első kiadás alapján készült.

Az 1992. január 1-jével kezdődő időszakban azonban Moszkva nem volt abban a helyzetben, hogy a nemzetközi politikában expanzív módon lépjen fel, hiszen ehhez hiányoztak a feltételek.

Bár az orosz elit ekkor is megfogalmazta különleges érdekelttségét a Szovjetunió nem-orosz területein is, sőt utalt is az orosz nemzeti közösségek problémái rendezésének a szükségességére, de a valóságban ezt a KRO, az Orosz Nemzeti Községek Kongresszusa, tehát egy (csak később párttá szerveződő) társadalmi szervezet tűzte ki célként! A „terület” vagy „téma” mostoha jellegére mi sem utal jobban, minthogy az e problémával kapcsolatos kutatásokat – hivatalos állami támogatás hiányában – a Moszkvai Városi Tanács Jurij Luzskov polgármestersége idején kezdte el finanszírozni.

Putyin elnöki periódusának első szakaszában, 2000-től kezdődően az ország – főként a szénhidrogének világgpiaci árának kedvező alakulása következtében – jelentős, évi közel 7%-os GDP növekedést tudott elérni⁶ és a 2000-es években az állami költségvetés javára befolyt extra-bevétel jelentős részét a Kreml az energetikai szektorral összekapcsolódó iparágak, illetve banktársaságok részvényeibe fektette nemcsak odahaza, hanem külföldön is. Az évtized közepén Oroszország és Ukrajna között kibontakozó orosz–ukrán gázvita megmutatta, hogy Moszkva továbbra is lényegesen olcsóbban biztosítja ugyan Ukrajna számára a szénhidrogéneket, ám azok árát egyrészt emelni szándékozik, másrészt pedig a nyugati exportból befolyó többletexportból becsatornázható bevételt ő maga szeretné lefölözni.⁷ Hozzá kell mindehhez tenni, hogy a hadsereg technológiai korszerűsítésére Oroszország egészen az évtized végéig keveset költött – leszámítva a stratégiai rakétaállomány szinten tartásához szükséges eszközöket.

Ilyen körülmények között Putyin 2007-es, az Egyesült Államok politikáját elítélő megnyilatkozását nem lehetett igazán komolyan venni, hiszen a konvencionális orosz haderő ekkor elképesztően leromlott állapotban volt. Éppen ezért került gazdasági szakember Anatolij Szergyukov személyében az orosz védelmi tárca élére, aki annak átalakításába fogott.⁸ A potenciális NATO-bővítéssel kapcsolatos orosz rosszallás mindenestre elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a következő 2008-as esztendőben a tavaszi bukaresti NATO-csúcson Ukrajna és Grúzia csatlakozása lekerüljön a napirendről.⁹

Az év késő nyarán kirobbant orosz-grúz háború ugyan gyors orosz győzelemmel fejeződött be, de látványosan rámutatott az orosz hadsereg állapotának hiányosságaira, hiszen a konvencionális orosz haderő modern fegyverekkel

⁶ 1998 és 2008 között évi 6,9%-kal nőtt. Lásd *The Future of the Russian Military. Russia's Ground Combat Capabilities and Implications for U.S. – Russia Competition*. Szerk. Andrew Radin. Santa Monica, California, 2019, RAND Corporation, 21.

⁷ Ld. https://hu.wikipedia.org/wiki/Orosz-ukrán_gázvita

⁸ Ld. <https://index.hu/kulfold/putoro070210/>

⁹ Ld. <https://index.hu/kulfold/nat080403/>

való ellátottsága, vagyis átfegyverzettsége a NATO 70%-os mutatójához képest mindössze 20-30%-os volt. Az aránytalanság megszüntetésére elindított, Szergyukov-féle katonai reform felgyorsításához viszont az ötnapos háború jelentős mértékben hozzájárult. A cél egy NATO-közeli átfegyverzettség megteremtése lett, amit egy évtized alatt kívántak elérni.¹⁰ A feladaton nem változtatott Szergyukov 2012-es novemberi leváltása és Szergej Sojgu kinevezése sem.

Az ukrán–orosz gázvitából Oroszország annyit vont le, hogy alternatív gázvezeték építésére van szükség. Moszkva főként az északi, a Balti-tenger alatti gázvezeték(ek) megépítésével igyekezett csökkenteni az Ukrajnán keresztül Európába irányuló gáz mennyiségét és ily módon – a vezetékhez kötöttségből adódó kiszolgáltatottságát Ukrajnától csökkenteni. Másrészt a 2000-es években fokozottabb mértékben lehettünk tanúi az orosz szellemi életben, illetve a tömegkommunikációs médiában az ukrán-ellenes cikkek, könyvek és filmek elszaporodásának. Az első orosz államot a Kijevi Ruszban mind az ukránok, mind pedig az oroszok saját államalakulatuknak tekintették és tekintik ma is. Mindemellett az ukrainai városok egészen az 1920-as évek végéig az etnikai orosz, valamint a zsidó lakosság jelenlétének köszönhetően orosz nyelvűek voltak. A birodalom többi, nemzetiségi területen lévő nagyvárosában is hasonló volt a helyzet. Ukrajnában ez – a korenizacija, vagyis az ún. „gyökeresítés” politikájának köszönhetően – csupán az 1930-as évek elejére változott meg. Ekkorára sikerült Ukrajna nagyobb városaiban az ukrán nyelvet uralkodóvá tenni! Az ukrán nyelvűségnek a háttérbe szorítása majd csak a Brezsnyev-korszak végére következik be.

A gorbacsovi peresztrojka viszont Ukrajnában is kiszabadította a nemzeti szellemet a palackból! Jóllehet, pont a brezsnyevi politika egyik következményeként – Ukrajna, mint probléma – továbbra sem létezett. Hiába élt a szovjet utódállamok közül a legtöbb, mintegy 9 millió etnikai orosz Ukrajnában – részben az orosz nyelv elterjedtsége következtében – ez továbbra sem jelent meg, mint probléma. Az ukrán és orosz nacionalizmus között – pont pánszláv alapon – némi átfedettséget lehetett és lehet talán ma is felfedezni. Az oroszoknál az ún. Novo-Rosszija koncepció is a 2000-es évtized végére lett népszerű, melynek értelmében nem csupán Malo-Rosszija, magyarul Kis-Oroszország, vagyis Ukrajna és annak részeként Novo-Rosszija, vagy Új-Oroszország létezik, hanem Novo-Rosszija egy olyan entitás, amely az Orosz Világ, a Russzkij Mir része! Ez egy fontos különbségtétel az orosz szóhasználatban, amelynek során nem az etnikai oroszásra, hanem az oroszul beszélő világra hivatkoznak, hiszen Novo-Rosszija területén a 9 millió etnikai orosz mellett helyezkedik el a nyilvánvalóan ukrán tudatú, javarészt az ukrán–orosz keveréknyelvet,

¹⁰ A cél egy állandó készenléttben lévő, professzionális, gyorsan bevethető, kisebb létszámú hadsereg létrehozása volt. Lásd Jójárt Krisztián: I.m. 47.

A Malakov erőd ostrom alatt (részlet Franz Roubaud festményéből).

az ún. szurzsikot beszélő legalább 6-7 milliós szláv népesség, valamint azok az ukránok is, akiknek a tudata ugyan ukrán, annak is vallják magukat, azonban oroszul beszélnek.

A Novo-Rosszija fogalom és földrajzi határai

A mai Novo-Rosszija területén az Azovi-tenger partvidékét – miként északon a Baltikum jelentős részét is¹¹ – Nagy Péter cárnak sikerült meghódítania a 18. század legelején. Ezen a területen helyezkedett el az Aranyhorda örökösei közül a Krími Tatór Kánság, amely az Oszmán Birodalom közvetlen szomszédjaként, annak szövetségeseiként ellenőrzést gyakorolt a Fekete-tenger északi partvidéke

¹¹ Észtországot, Livóniát és Karéliát. Kurlandia a 18. század végén lett az Orosz Birodalom része. (G.G.)

felett. Az elkövetkező száz év során az orosz uralkodóknak először a kánság függetlenségét sikerült 1774-ben szavatoltatniuk az Oszmán Birodalommal a kücsük-kajnárdzsi békében, majd 1792-ben a jasi (vagy jászvásári) békében az Orosz Birodalom részévé tették a Krími Tatár Kánságot. A Krím-félszigeten kívül a többi, korábban a kánság ellenőrzése alatt álló területet 1764 és 1802 között önálló kormányzóságként, *Novo-rosszijszkaja gubernyijaként*, guberniumként, vagyis Új-oroszországi Kormányzóságként szervezték különálló területté. A kormányzóság ekkor még igen ritkán lakott volt. Az elkövetkező száz év során e mezőgazdasági területek benépesítőiként – az oroszok mellett – inkább az ukránok bizonyultak meghatározónak, míg a városokban, a közigazgatás központjaiban – az oroszok. A Krím-félsziget a 19. század közepéig ebből a szempontból kivételnek számított, hiszen itt a tatár népesség homogén tömböt alkotott. A 19. század közepétől viszont megindult az oroszok betelepülése és – egyes források szerint a század végére, míg megint más kútfők szerint – az 1920-as polgárháborús időszakra érte el a félsziget lakosságán belül az itteni oroszok aránya a helyi tatárokéét. Szevasztopol 1855–1856 közötti szerepéről középiskolai tanulmányaink során is hallhattunk. A város ostroma után az orosz jelenlét mind hangsúlyosabb lett a félszigeten.

A világháborús frontharcokat és a polgárháborút követően a szovjet időszakban a krími tatár népesség számára 1944 volt a megpróbáltatás következő állomása. Ebben az esztendőben – a krími tatárokat kollektív felelőssé téve a német megszállókkal való együttműködésért – Joszif Sztálin a Szovjetunió többi területére deportáltatta őket. Az ún. „bűnös nemzetek” közül viszont a krími tatárokat – Sztálin halálát követően sem – kártalanította Moszkva.¹²

A gorbacsovi peresztrojka idején így a krími tatárok rehabilitálása ún. szovjet polgárjogi követelés maradt, de jogsérelmük orvoslásának elmaradása ellenére a tatárok már ezt megelőzően elkezdtek a Krím-félszigetre visszaszivárogni. Ma a félsziget lakosságának 20%-át alkotják. Hozzá kell tennünk, hogy az ukrán állam sem orvosolta a krími tatár kérdést mind a mai napig.

A mai Ukrajna területei közül a Krím-félszigeten kívül Novo-Rosszija-hoz soroljuk a Donbaszt, vagyis a Donyeci szénmedencét Luganszk és Donyeck központtal, Harkovot, Zaporozsjét, Herszont, Nyikolajevet, Odesszát és a Budzsákot. Odessza és Nyikolajev¹³ környékének azért van igen komoly jelentősége, mivel a Moldvai Köztársasággal, vagy ha úgy tetszik a Besszarábiához

¹² Lásd erről Gecse Géza: Az ukrán államiság – az orosz, a szovjet és az ukrán államnemzeti törekvések tükrében 1917–1991. In *Titkos cikkek az örök békéhez. Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére*. Budapest, 2023, Ludovika Egyetemi Kiadó, 101–102. és 110–111. Például az ingusok, karacsájkok, volgai németek vagy a csecsenek tartoztak ebbe a kategóriába. Utóbbiak üldöztetésüket követően az autonómiájukat is visszakapták, míg a volgai németek vagy a krími tatárok nem.

¹³ Az egyszerűség kedvéért e városok nevének orosz változatát használom, de Luhanszk, Harkiv, Zaporozsija, Mikolaiv elnevezést is használhatnám. (G.G.)

tartozó szakadár Dnyeszter-menti Köztársasággal¹⁴ szomszédosak, ami e terület háborúba sodrásának a lehetőségével is járhat.

A Novo-Rosszija Terv megjelenése

A Krím-félszigeten, azon belül Szevasztopolban már 1993-ban felmerült, hogy a helyi népesség Oroszországhoz tartozva jobban járna, mint az ukrán állami keretek között. Ebben az időszakban Oroszországban évről évre jelentősen visszaesett ugyan a nemzeti jövedelem, de mégsem oly mértékben, mint Ukrajnában. Amikor a szevasztopoli városi vezetés jelezte Kijevnek, hogy a város működőképességének a fenntartásához mekkora összegre lenne szüksége, az ukrán központ visszaüzentek nekik, hogy ennek az összegnek a tizede sincs meg az ország költségvetésében.¹⁵ Ennél komolyabb gondok is voltak ekkor az ország életében. Ukrajna területén ekkor ugyanis ott volt még a szovjet nukleáris fegyverkészlet jelentős része! Az 1994-es budapesti egyezmény értelmében ezekről Ukrajna – cserébe határai szavatolásáért – lemondott.¹⁶

Az ország 1997-re szabadult meg atomarzenáljától, amikor Oroszországot a csecsen válság, majd egy év múlva egy komoly pénzügyi válság kínozta. Mindez Jelcin elnököt arra készítette, hogy 1999 őszén Vlagyimir Putyinnak mint miniszterelnöknek, majd 2000. január 1-től mint ügyvezető elnöknek átadja a hatalmat.

Putyin, aki a csecsen válság felszámolásának a jegyében fogott hozzá tevékenységéhez, a törvényes rend, a status quo helyreállításának az ígéretével indult és a 2000-es évek orosz hivatalos álláspontját, benne a külpolitikát is végig ez a szellem jellemezte. A 2000 tavaszi elnökválasztás során immár többségi demokratikus felhatalmazást szerzett új orosz elnök nem győzte hangsúlyozni, hogy a határok megváltoztatása Európában beláthatatlan következményekkel járna. A hivatalos orosz állami propaganda, s a Vlagyimir Szolovjovhoz hasonló propagandisták is nyíltan elítélték azokat a szirénhangokat, amelyek ekkor az 1990-es éveknél jóval gyakrabban jelentkeztek. Immár nem is annyira a balti országok, hanem leginkább Ukrajna államiságának a létjogosultságát kérdőjelezték meg, de kritika tárgyává tették Szevasztopol és a Krím-félsziget Ukrajnához tartozásának jogszerűségét is.

¹⁴ A Dnyeszter-menti Köztársaság korábban nem volt Besszarábia része, hanem a Dnyeszter bal partja a Herszoni Kormányzósághoz, tehát Novo-Rosszijaéhoz tartozott. Ez a terület ma tartozik a Moldvai Köztársasághoz. (G.G.)

¹⁵ Oroszország vagy a halál! Riportműsor a kisebbségbe került oroszokról. Gecse Géza műsora. Kossuth rádió, 1993. december 10. 22.30–23.00.

¹⁶ Lásd Jegor Gajdar: *Gibel imperiji. Uroki dlja szovremennoj Rossziji*. Moszkva, 2007, ROSSZPEN, 421, 423–426.

Ám Oroszország ekkor olyan ún. puha eszközökkel – mint például a szénhidrogének jóval világpiaci áron aluli biztosítása, valamint az ukrán vállalatokkal, illetve az ukrán titkosszolgálatokkal való együttműködés – továbbra is komoly befolyással bírt Ukrajna mindennapi életére. Ráadásul főként a Breznyev-korszak oroszosító politikájának a következtében az ország nagyobbik fele még ekkor is jobban értett oroszul, mint ukránul. Ezért nemcsak az internetes orgánumok, hanem a színvonalas, nyugati divatlapok is egészen a 2010-es évekig oroszul jelentek meg Ukrajnában.

A sok hasonlóság ellenére Ukrajna társadalmi szerkezetét és szokásait tekintve már az 1667-es andruszovói béke óta – amióta az ország keleti része, az ún. balparti Ukrajna az Orosz Birodalom része lett – jelentősen különbözött is Oroszországtól. Annak ellenére, hogy a holodomor idején, az 1930-as évtized elején a moszkvai központ milliósámmra kergette éhhalálba az ukrán lakosságot,¹⁷ ez a másfajta jelleg még a szovjet időszakban sem tűnt el. Klimatikus viszonyai, kiváló gabonatermő területei következtében a 19. században Ukrajna számított az Orosz Birodalom éléskamrájának. Ezért aztán a szovjet időszak egyfajta modern kori tatárjárással ért fel Ukrajna életében, hiszen tönkretette a mezőgazdaságát. Az 1980-as években például a lényegesen rosszabb klimatikus viszonyok közötti baltikumi gabona termésátlagai magasabbak voltak, mint az ukrainaiak, pedig a balti államok is a Szovjetunió részei voltak! Ez a helyzet viszont a 2000-es évekre mind Ukrajnában, mind pedig Oroszországban gyökeresen megváltozott, a szovjet időszakkal ellentétben ugyanis mind Ukrajna, mind pedig Oroszország, nemhogy gabonabehozatalra szorult volna, miként a Szovjetunió idején még az 1980-as években is, hanem a 2000-es években mindkét állam a világ vezető gabonaexportőrévé vált. A 2003-as aszályos esztendőt és átmeneti megtorpanást követően az ukrán gabonatermelés ismét jelentős méreteket öltött¹⁸ és Oroszország is ezekben az években vált a nemzetközi gabonatermelés és gabonaexport – egyébként Ukrajnánál is jelentősebb szereplőjévé.¹⁹

Ami az ipar szerkezetének átalakítását jelenti, talán a világgazdaságba való intenzívebb integráltságnak köszönhetően az orosz ipar nem tudta azokat a paramétereket sem produkálni, amelyekre a Szovjetunió fennállásának az idején képes volt. Oroszországban ugyanis Jelcin elnökségét követően a vezetés nem erőlködött, hogy előállítsák odahaza mindazt – egyébként rosszabb minőségben –, amit importálni tudtak. Liberalizálták a külkereskedelmet és importál-

¹⁷ Nem csak az ukrán lakosságot (oroszek és kazahok is belehaltak), bár a legsúlyosabban az ukrán lakosságot érintette. Ezért használom az orosz „golodomor” helyett az ukrán „holodomor”-t, vagyis az éhhalál kifejezést. (G.G.)

¹⁸ Ld. Karácsonyi Dávid: Az ukrán agrárszektor és a világgazdasági válság. In *MTA Világgazdasági Kutatóintézet – Műhelytanulmányok*. (2010. november) 86. sz. 4–8. Ld. <https://vgi.krtk.hu/files/mh-86.pdf>

¹⁹ Míg a cári Oroszországban 1914 előtt az orosz gabonakivitel alapvetően Ukrajna gabonafeleslegét jelentette, a 2000-es években Oroszország gabonakivitele az ukrainai háromszorosa volt! Részadatokat ld. https://www.ksh.hu/stadat_files/mez/hu/mez0096.html

ták, amire szükségük volt. Ennek eredményeként Oroszországban a különböző iparcikkek gyakran olcsóbbak voltak, mint ott, ahol előállították őket.

A Szovjetunió belüli szláv nemzetek: az oroszok, a belaruszok és az ukránok, valamint a többi európai szláv nemzet együttműködését fontosnak tartó, végül is az 1990-es évek végére újjászülető oroszországi pánszláv mozgalom a 2000-es évtized végére viszont Ukrajnában egyre hűvösebb fogadtatásban részesült.²⁰ Így az orosz külkereskedelmi- és iparpolitika mellett a szénhidrogének 2000-es évekbeli jelentős konjunktúrája hozzájárult az orosz ipar szerkezeti átalakulásának elmaradásához, aminek következtében Oroszország – a többi ipari államhoz képest – viszonylagos elmaradottsága – a hadiiparhoz kapcsolódó rakétatechnikát leszámítva – a 2010-es években konzerválódott és a szénhidrogének korábbinál mérsékeltebb árszínvonala következtében a nemzeti jövedelem is szerényebb mértékben emelkedett, mint a korábbi évtizedben.

A csecsen válságot 2009-re Vlagyimir Putyinéknak sikerült úgy megoldaniuk, hogy az egyik helyi oligarchával, Ramzan Kadirovval kiegyezve a csecseneken keresztül gyakorolnak – tulajdonképpen közvetett – fennhatóságot a teljes köztársaság fölött. Ennek az ára az, hogy napjainkban Csecsenföld – a többi régiótól eltérően – nem befizetője, hanem haszonélvezője az orosz költségvetésnek. Ennek az ára az is, hogy a köztársaság területén más szabályok érvényesek, mint az Oroszországi Föderáció összes többi területén. Például az egészségügyi intézményekben sztk-alapon, vagyis az állami költségvetés terhére – többek között – dzsinnűzéssel is foglalkoznak és a sariát ismerik el autentikus jogforrásnak. A homoszexuálisokat pedig Csecsenföldön üldözik.²¹

Az orosz vezetés ellenezte az amerikaiak 2003-as iraki beavatkozását, illetve a szerintük amerikaiak által bátorított színes forradalmakat 2003-tól, Grúziában Ukrajnában és Kirgizisztánban, illetve ahol kisebb népszerűségnek örvendtek, mint Moldvában és Belaruszban úgyszintén. A színes forradalmak mindegyikét a szabad választások kikényszerítésének az igényével szervezték – több-kevesebb sikerrel.²² De ugyanígy volt az orosz vezetés a 2011-től erőteljesen kibontakozó arab tavasz eseményeivel kapcsolatban is, amelyek a Magreb és a Közel-Kelet arab államaiban kormányellenes megmozdulásokhoz vezettek.²³ Ezek közül kü-

²⁰ Míg a küldöttek Belaruszban és Oroszországban magas szintű fogadtatásban részesültek, addig az ukrán fővárosban ilyesmiről nem beszélhetünk. Ld. Lásd Tretyij szlavjanszkij „tyisajsi” szobor „uszpesno” zaverseno? *Pravoszlavnoje Bratsztvo Antonyija i Feodoszija Pecerszkib*, 2009. május 5. Lásd: www.webcitation.org/65Qrz1-VQA?url=http://bratsztvo.ucoz.ua/news/2009-05-05-135

²¹ Ráadásul előlött a központi orosz kormányzat szemét hunyt. A Szovjetunióban a homoszexualitás bűncselekménynek számított. Oroszországban Jelcin elnökségének az elején kivették a büntetendő cselekmények közül. Ld. <https://168.hu/kulfold/uldozik-kinozzak-es-kivegzik-a-melegeket-de-senki-nem-tesz-semmit-165978>

²² Ld. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=KJGWVJ>

²³ Afrika Marokkótól Egyiptomig terjedő északi sávjában ennek során Tunéziában, Líbiában és Egyiptomban kormányváltás következett be. Líbiában megölték az ország vezetőjét Kadhaft és belügyminiszterét is.

lönösen a szíriai események érintették érzékenyen Moszkvát, hiszen Aszad elnökben nem csupán Oroszország egyik jelentős fegyverimportőrét látta, hanem az Oroszország ellenségeivel harcoló vezetőt is, míg a Szíria területén Aszad ellen harcoló kormányellenes erőkben az iszlám újjászületést hirdető, tehát Moszkva ellenségeivel szövetségre lépő csoportokat.

A 2004 óta létező oroszországi Valdaj Klub mellett, amely Oroszországban immár egy nagy tekintélyű, bejáratos vitaklubnak számított, s amelynek állandó vendége volt Vlagyimir Putyin, 2012 szeptemberében Pszkovtól délnyugatra, Izborszk városában megalakult az Izborszkij Klub, amely magát konzervatív avantgárdként jellemezte. Prohanov, Dugin és Rogozin mellett további 17 befolyásos orosz személyiség készült arra, hogy az orosz hatóságokat ettől kezdve ideológiailag befolyásolják. 2014 tavaszán Luganszkban és Donyeckben személyesen is megjelentek és forradalomra szólították fel a helyieket. Olyan területként ábrázolták Novo-Rossziját, amely elszántságból példát fog mutatni az oroszországi oroszoknak is!

A Novo-Rosszija koncepció megvalósulásának alapjai

A 2000-es években rendszeresen jelentek meg az Ukrajna történetével foglalkozó kiadványok Oroszországban. A geopolitikai gondolkodás egyik legnagyobb hatású újrakonosítója és népszerűsítője Alekszandr Dugin volt, aki az 1990-es évektől kezdve igen termékeny volt, hiszen majdnem évente jelentetett meg egy-egy új könyvet. Dugin az 1920-as években emigrációba kényszerült orosz eurázsiai iskola gondolkodóinak a nyomán az oroszok eurázsiai missziója alapjára helyezkedett, amiben kudarcként ábrázolta az első világháborús német–orosz szembenállást. Már 1997-ben megfogalmazta, hogy Ukrajna pravoszláv területeit közvetlenül Oroszországhoz kell csatolni. Eduard Limonovval megalapítója volt 1993-ban a Nemzeti Bolsevik Pártnak, majd 2002-ben az Eurázsia Pártot hozta létre. Komoly könyvkiadói és szervezői tevékenységet is kifejtett – mind a balkáni, mind pedig a kaukázusi térségben. 2009-ben jelentette meg *A negyedik politikai eszme* című könyvét.²⁴ 15 évvel ezelőtt Dugin eljutott oda, hogy Ukrajna állami függetlenségét is megkérdőjelezte. A Krím félsziget egyfajta független státuszt, a kelet-ukrán területek pedig széles körű autonómiát kaptak volna. Ráadásul a Krímnek a széles körű autonómia mellett különleges státuszt is biztosított volna. A központi ukrán területek – Kijev központtal – szerinte egyértelműen az orosz érdekszférához kell, hogy tartozzanak. Ugyanakkor nem világos e területek jogállása. A nyugat-ukrán területek még jelentősebb

²⁴ Ez 2017-ben magyar fordításban is megjelent. Ld. Alexander Dugin: *A negyedik politikai eszme*. Ford. Baranyi Tibor Imre. Debrecen, 2017, Kvintesszencia.

autonóm jogokat kaptak volna, hiszen ezek görögkatolikus vallásúak voltak és ma is azok.²⁵

Ám Dugin mellett, az orosz törvényhozásban és médiában talán nála is nagyobb babérokat arató Vlagyimir Zsirinovszkij volt az, aki folyamatosan bírálta az ukrajnai politikai gyakorlatot és tette kérdéssé Ukrajna önállóságának létjogosultságát.

Az Izborszkij Klub tagjai tehát nem voltak egyedül Ukrajna-elképzeléseikkel. Maguk a moszkvai kormánykörök is az amerikaiak kezét vélték felfedezni a 2013. őszi Majdan-tüntetések után, amikor 2014-ben Janukovics ukrán elnök menekülésre kényszerül. Igaz, kezdetben úgy tűnt, hogy a konfliktus nem fog kiéleződni, hiszen Janukovics volt az, akivel Putyinéknak sikerült megállapodniuk a szevasztopoli flottabázis hosszabb távú orosz használatáról. Nem titok, hogy ennek ellenére Moszkvában tartottak attól, hogy a kijevi események következtében veszélybe kerül a Fekete-tengeri orosz flottabázis jövője. Janukovics 2014 elején Ukrajnából Oroszországba menekült, aminek szintén jelentős szerepe volt abban, hogy az oroszok a Krím-félsziget annexiója mellett döntöttek. Nemcsak odahaza és Ukrajnában, hanem világszerte meglepetést okozott, hogy minderre puskalövés nélkül, pillanatok alatt került sor és az akció megrázkódtatás nélkül zajlott le.²⁶ A területet napokon belül – még 2014. márciusában – az Oroszországi Föderációhoz csatolták. Ez a lépés teljes ellentmondásban volt az addig hirdetett putyini status quo-politikával.²⁷ Egy objektívnek tűnő angol nyelvű összefoglaló riport a Novo-Rosszija terv orosz kormánykörök általi elfogadását és megvalósításának kezdetét Vlagyimir Putyin Krím-félszigeti, 2014. márciusi annexiójához köti.²⁸

Az akció konkrét lebonyolításában fontos szerepet játszott az 1990-es években a boszniai hadszínteret önkéntesként megjáró Sztrelkov-Girkin, aki 2013-ban az (orosz) Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) állományából – annak ezredesként – szerelt le, és a krími sikerben játszott kiemelkedő szerepéért kiüntetését is kapott.²⁹

²⁵ Kiss Csaba: Putyin titkos ideológusa, aki már évtizedekkel ezelőtt eltervezte az ukrajnai háborút. In Portfólió, 2022. július 19. Ld. <https://www.portfolio.hu/global/20220719/putyin-titkos-ideologusa-aki-mar-evtizedekekkel-ezelott-eltervezte-az-ukrajnai-haborut-556345>

²⁶ Összesen két halálos áldozata volt. Tömösváry Zsigmond szíves közlése alapján az erőviszonyok a következők voltak: 20–25000 ukrán katona tartózkodott a krími helyőrségekben, 14–15000 orosz katona volt főként Szevasztopolban, illetve a Krímbe, és csak 2–3000 „zöld ember” érkezett.

²⁷ Egy évvel korábban, 2013-ban az orosz állami televízióban az egyik fő propagandista Vlagyimir Szolovjov Szevasztopol Ukrajnához tartozása mellett érvelt és elítélte a háborús uszítókat. Ld. <https://www.facebook.com/102715472706673/videos/573210221299864>

²⁸ Az összefoglalóban megjelenik a feltételezett terv „állomásai” közül a konkrétumok szintjén a Krím mellett a Donbasz is. Ld. https://www.youtube.com/watch?v=v_FRc6XOfiE

²⁹ Igor Ivanovics Sztrelkov-Girkin 1970. december 17-én született. Részt vett a Dnyeszter-menti, majd a boszniai harcokban, de neve a Krím-félsziget, valamint a donbaszi köztársaságokban vívott harci tevékenysége, illetve a maláj gép 2014-es lelővése során vált ismertté. A „sztrelkov” (lövész) ragadványnév, melyet szívesebben

Nem közismert viszont, hogy a moszkvai vezetés már jóval az akció előtt felmérte, hogy milyen fogadtatásra számíthat a helyi lakosság részéről a Krím-félszigeten. A válasz egyöntetű volt. Ugyanezt a közvéleménykutatást elvégezték a másik, főként etnikai oroszok által dominált területen, a Donyeck-i-medencében: Luganszkban és Donyeckben is. Itt viszont – Krímmel ellentétben – a helyieknek csupán a harmada volt az Oroszországhoz csatlakozás, másik harmaduk az Ukrajnánál maradás híve, míg harmadik harmaduk tanácstalan volt.³⁰

A Novo-Rosszija Terv „felmelegítése”

Ennek ellenére a krími „sikeren” felbuzdulva 2014 májusában Alekszandr Borodaj, a Donyeck-i Népköztársaság miniszterelnöke és Alekszij Karjakin, a Luganszki Népköztársaság köztársasági gyűlésének elnöke Donyeckben aláírt egy olyan dokumentumot, amelyben a két megye egyesítésével közös, független államot hoznak létre, és amelynek a neve Novo-Rosszija.³¹ Előzetesen a donyecki Sahtar Plaza szállodában nyikolajevi, odesszai, herszoni, dnyepropetrovszki, zaporozsjei, donyecki és luganszki oroszbarát szakadárok szerveztek kongresszust – azt követően, hogy 2014. május 11-én Luganszkban és Donyeckben népszavazásra is sor került. Másnap kihirdették azt is, hogy függetlenné válnak Ukrajnától. Ezért – hangsúlyozták – az ukrán elnökválasztásokon sem vesznek részt.

A Krím-félsziget után Sztrelkov-Girkin immár „az orosz tavasz” hírnökeként a donbaszi Szlovjanszk városában feltűnve segítette a helyi fegyveres csoportokat az ukrán hatalommal szembeni ellenállásukban. Közben a Donyeck-i Népköztársaságban védelmi miniszterré is kinevezték a helyiek. Csak akkor bocsátották el állásából, miután 2014 júliusában – mint az utólag kiderült – valószínűleg tévedésből, de szerepe volt a Malaysia Airlines járatának az elpusztításában. Egy rakétatalálat következtében ugyanis 298 ártatlan ember halt szörnyet a Kuala-Lumpurba tartó utasszállító gépen. A katasztrófát 2022 során Hollandiában kivizsgálták. Az év őszére megállapították az orosz állam felelősségét is, és Sztrelkov-Girkint Hágában – távollétében – életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték.³²

használt, de kombinálva is előfordul.

³⁰ Donyeck esetében 27,5%, Luganszk esetében 30,3% támogatta az Oroszországhoz való csatlakozást, vagy másként nevezve: a „szeparatizmust”. Lásd Jójárt Krisztián: Az orosz haderőreform értékelése III. – Műveleti tapasztalatok. In *Nemzet és Biztonság*. X. évf. (2017) 5. sz. 98–100.

³¹ Nálunk röviden a HVG tudósított róla. Ld. https://hvg.hu/vilag/20140524_Novorosszija_uj_fantomallam_Europaban

³² Sztrelkov-Girkin mindvégig tagadta a saját közvetlen felelősségét. Ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Malaysia_Airlines_Flight_17

A Donbasz Ukrajna egyik legiparosodottabb, leggazdagabb részének számított, még akkor is, ha a területén folyó bányászat ma már nemcsak európai, hanem oroszországi paraméterek szerint sem annyira kifizetődő, hogy rentábilis lehessen. A 2014 és 2022 közötti időszakban a területén harcoló helyi szeparatisták, akiket „szabadságon lévő” oroszországi katonák is támogattak, folyamatos hadiállapotban éltek, melynek során összesen 13300 embert veszítettek.³³

2014 szeptemberében és 2015 januárjában a Donbasz térségében a moszkvai és kijevi vezetés közötti konfliktust a Minszkben szervezett tárgyalások voltak hivatva keretek közé terelni, de ezek az erőfeszítések nem jártak sikerrel. A hosszú időn keresztül a Kreml fő ideológusának számító Vlagyiszlav Szurkov a donbaszi konfliktus „elmocsarasítása” mellett tette le a voksát. A miniszterelnök-helyettesként és Putyin főtanácsadójaként is tevékenykedő politikus ez alatt azt értette, hogy a szeparatisták legradikálisabbjait háttérbe kell szorítani. A moszkvai vezetés 2014 második felében ezt az „útmutatót” követte, ám sajátos módon ez sem vezetett eredményre, 2015 januárjában ugyanis a minszki tárgyalások második fordulója ugyanúgy megfeneklett, mint az első, pedig a helyi önkormányzatiság kiterjesztése, a regionális érdekek ukrán központi hatalom általi elismertetése a többi nemzetiség részéről, magyar szempontból is kívánatos megoldás lett volna. Ehelyett befagyott konfliktus keletkezett, amelynek során például az Izborszkij Klub elnökhelyettese, Vitalij Averjanov kijelentette, hogy csak akkor tudnak az orosz nemzetiek közös platformjává válni, amennyiben Vlagyiszlav Szurkov befolyását teljesen sikerül kiküszöbölni. Az Izborszkij Klub teljes mellszélességgel állt ki Igor Girkin mellett, aki Oroszországba ekkor visszatérve vitatkozott a két szakadár köztársaság vezetői mellett a hivatalos moszkvai vezetéssel is, hangsúlyozva, hogy a helyi konfliktus előbbutóbb Oroszország és Ukrajna háborújához fog vezetni.

Élesen ellenezte az ukrainai beavatkozást a korábban Jelcin elnök egyik kedvencének számító, volt nyizsnyij-novgorodi polgármester, Borisz Nyemcov, aki Putyin elnök potenciális kihívója lehetett volna a 2018-as oroszországi választásokon. Őt azonban Moszkvában 2015 februárjában a Kreml tőzsomszédságában a nyílt utcán agyonlőtték.³⁴ Barátjának, és politikustársának, a nála jóval fiatalabb Ilja Jasinnak 2021-ben módja volt a nyomozási eljárás valamennyi ellentmondására felhívni a figyelmet, mivel választott önkormányzati vezetőként bizonyos védettséggel rendelkezett. Ezek legfontosabbika, hogy az elkövetők megvannak ugyan, de felbujtóikról a mai napig nem tudunk semmit.³⁵

³³ A Kárpáti Igaz Szó információi. Ld. <https://kiszo.net/2021/02/19/donbasz-13-300-aldozat/>

³⁴ Az elkövetőket hosszú börtönbüntetéssel sújtották, ám a felbujtókat a mai napig nem sikerült előkeríteni. Ld. <https://index.hu/kulfold/2022/03/28/nyemcov-gyilkosság-fszb-kreml/>

³⁵ Hosszas bírósági eljárást követően az öt csecsen nemzetiségű férfit 20 és 10 év közötti börtönbüntetésre ítélték, de a felbujtókról a mai napig nem lehet tudni semmit. Ld. <https://www.youtube.com/watch?v=ILjls-kQZRgM>

Viszont vannak információink például arról, hogy Moszkva továbbra is élénken érdeklődött a kelet-ukrajnai térség problémái iránt. 2016 folyamán például a két donbaszi köztársaság vezetői Vlagyiszlav Szurkovval, Putyin korábban már említett szürke eminenciásával egyeztették lépéseiket.³⁶

2021 nyarán a Krím-félsziget közelében tartott ukrán–brit–amerikai hadgyakorlat során az orosz parti őrség figyelmeztette az ott gyakorlatozó hadihajókat, hogy amennyiben közelebb merészkednének a szokásosnál, tüzet nyitnak rájuk. Ezzel szinte egyidőben jelentette meg Vlagyimir Putyin azt a tanulmányát³⁷, amelyben azt fejtegette, hogy az orosz és az ukrán tulajdonképpen egy nemzet.³⁸ Kijelentette továbbá, hogy Ukrajna mint állam Vlagyimir Iljics Lenin és a bolsevikok találmánya, amely 1922 előtt nem létezett.³⁹

Szergej Sojgu védelmi miniszterként 2021 decemberében beszámolt arról, hogy az orosz hadsereg modernizálása megközelítette azt a szintet, amellyel a NATO-országok is rendelkeznek, tehát átfegyverzettsége, vagyis modern eszközökkel való ellátottsága 67% körüli. A hadászati rakétacsapatoknál ez az arány ráadásul valamivel még kedvezőbb. A beszéd üzenete azt volt, hogy az orosz hadsereg olyan állapotú, amely sikerrel tudja felvenni a küzdelmet bármely ország hadseregével.⁴⁰

A moszkvai vezetés és az ukrán kormány közötti, a belarusz fővárosban, Minszkben a donbaszi köztársaságok ügyében kezdeményezett, többoldalú tárgyalások végül nem jártak eredménnyel. Oroszország arról is tett, hogy a gázexport mind kisebb arányban jusson Ukrajnán keresztül Európába. Szűkülttek tehát a két ország és a vállalatok közötti kapcsolatok is. Az oroszok Ukrajnát – Belaruszhoz és Csecsenföldhöz hasonlóan – szorosabb szálakkal kívánták Oroszországhoz fűzni. Zavarták őket a közös lenini, bolsevik múlttal kapcsolatos ukrajnai megnyilvánulások, így a Lenin-szobrok ledöntése is. Irritálta őket az ukrán nacionalista Azov-ezred jelenléte és a második világháború során Ukrajnában népszerűvé vált ukrán nacionalista pártvezér, Sztepan Bandera, valamint az ukrán Galícia SS-hadosztály szerepének újraértékelése. A többi kelet-közép- és kelet-európai országtól eltérően az orosz nemzeti hagyománynak a bolsevik múlt is a részévé vált. Ráadásul a Donbaszban állandósult egy olyan konfliktus, amelynek etnikai oroszok is áldozatul estek, de ide sorolható az Odesszában, a szakszervezetek házában 2014-ben bent égett orosz aktivisták

³⁶ Ukrán hackerek 2016 őszén feltörték a Szurkov és a szakadárok közötti levelezést. Ld. <https://444.hu/2016/10/26/putyin-fotanacsadojanak-jelentettek-az-ukrajnai-lazadok>

³⁷ A tanulmány az orosz elnök honlapján olvasható. Ld. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

³⁸ Mikola Msziszovics összefoglalja az ukrán álláspontot Putyin tanulmányáról. Ld. <https://petition.president.gov.ua/petition/119782>

³⁹ Az orosz elnök Oroszország katonai doktrínája címmel összefoglalta a katonai teendőket is. Ld. Prezigiyent Rosszjszkoj Fegyveraciji V. Putyin: Vojennaja doktrina Rosszjszkoj Fegyveraciji. *Znaniium.com*, (2021). Online: <https://znaniium.com/catalog/document?id=362115>

⁴⁰ Ld. <http://www.en.kremlin.ru/events/president/transcripts/67402>

sorsa feletti keserűség is. Ukrajna NATO-csatlakozásának a lehetősége pedig Moszkvában a régi főbiákat élesztette fel.

Az ukrajnai orosz katonai szerepvállalás formai szempontból az orosz elnök részéről a minszki tárgyalások kudarcának bejelentésével kezdődött 2022. február 20-án. Ezt követően a két donbaszi köztársaság vezetői arra kérték az orosz kormányt és a törvényhozást, hogy ismerjék el a Luganszk és Donyeck függetlenségét, amire az Orosz Nemzetbiztonsági Tanács élő, egyenes adásban támogatta kérésüket, majd a Szövetségi Tanács ülésén döntöttek Oroszországhoz való csatlakozásukról. Hivatkoztak a helyi állampolgárok emberi jogainak biztosítására, a humanitárius katasztrófa elhárításának szükségességére.

E tényezők, továbbá a saját katonai erejüknek a nem kellő ismerete együttesen vezethetett oda, hogy a moszkvai vezetés 2022. február 24-én „speciális katonai művelet”-et kezdeményezett a két donyecki köztársaság területén. Sőt, rövidesen Ukrajna majd valamennyi komoly repülőterét légitámadások érték és nemcsak nyugatról, hanem északról, Belarusz irányából, valamint délről is támadást mértek Ukrajnára. A hadműveletek tehát nem korlátozódtak Novo-Rosszija területére.⁴¹

A különleges katonai művelet

Az elnevezés arra utalt, hogy ugyan katonai erőt vetnek be, de e katonai erő bevetésének a célja a helyi orosz nyelvű lakosság védelme, hiszen – szólt az orosz érvelés – 2014 óta a kijevi vezetés Donbaszban folyamatosan háborút visel a saját lakossága ellen. Az orosz hivatalos narratíva szerint tehát az orosz katonák csupán a helyiek védelmére siettek. A hadművelet célja, hogy a kijevi – tulajdonképpen fasiszta, vagy faszizmusnak teret biztosító – rezsimet leváltásuk és nácizmustól mentes új vezetést állítsanak az ország élére, amely akár orosz segítséggel megtisztítja Ukrajnát a neonácizmus mótelyétől. A különleges műveletnek jogi szempontból az a haszna is megvolt, hogy Oroszországban nem kellett kihirdetni a hadállapotot és elrendelni a mozgósítást. Továbbá az Azov-ezred ukrán nacionalista katonáit, akiknél sok esetben a neonáci rokonszenvet nehéz lett volna tagadni, terroristaként kezelhették. Amennyiben viszont a két ország közötti háborúról lehetne beszélni, és hadállapotról lenne szó, akkor a hadifogoly státuszról következően a nemzetközi egyezmények alapján ellátásukról, egészségügyi állapotuk sértetlenségéről is gondoskodniuk kellene!

⁴¹ A több mint 40 perces összeállítás szépen összefoglalja az orosz támadás közvetlen előzményein kívül magát az orosz támadást, illetve az érvrendszert is, aminek az alapján a különleges katonai műveletet elkezdték. Ld. <https://www.youtube.com/watch?v=p08XfhfwRAo>

A háború első éve, 2022 képekben.

A Novo-Rosszija koncepció tehát csupán egy része volt a speciális katonai műveletnek, hiszen a támadás célja eredetileg Ukrajna egészének az áthangolása, vezetésének a leváltása, esetleg menekülésre kényszerítése volt. 2022 februárja és szeptembere között, miként azt Szergej Lavrov külügyminiszter nem győzte hangsúlyozni, és miként annak a közösségi médián keresztül mi is számtalanszor a szemtanúi lehettünk, elsődlegesen Ukrajna lakosságának a kijevi központ ellen fordítása volt a fő célja.⁴² Jóllehet szórványosan előfordult, hogy a helyi önkormányzatok vezető tisztségviselői átálltak az eredetileg „felszabadítóként”

⁴² Az ENSZ-ben tartott beszédében az orosz külügyminiszter arról próbálta meggyőzni közönségét, hogy Oroszországnak szükségszerűen kellett a különleges katonai művelet mellett döntenie, nem volt más választása. Lavrov arra is felhívta a figyelmet, hogy ekkor még a laktanyákat sem támadták. Ld. <https://news.un.org/en/story/2022/09/1127881>

érkezni kívánó orosz csapatok oldalára, de túlnyomó többségük nem hódolt be. Sőt, még az orosz nyelvű lakosság jelentős része is megszállókként fogadta a bevonuló csapatokat, gyakran távozásra szólítva fel őket!

Elhibázottnak bizonyult tehát a koncepció, melynek alapján a hadműveletet megindították. A moszkvai vezetés részben le is vonta az ebből adódó következtetéseket, viszont közben kényszerpályára került.⁴³

Érdekes módon a Donbaszban korábban aktív felforgató munkát végző Igor Sztrelkov-Girkin a különleges katonai műveletet annak kezdete óta nyíltan bírálta, és kritizálta magát Vlagyimir Putyin orosz elnököt ennek megindításáért.⁴⁴ A bírálat röviden arról szólt, hogy ekkora erővel támadva – az ukránok készültségére miatt – 2014-ben lehetett volna sikerre számítani, de 2022-ben nem. A Donbasz térségében, ahol a szakadárok 8 év alatt komoly lövészárokkendzert építettek ki, jelentős tüzert bevetve, nagy áldozatokkal viszonylag jelentéktelen területi nyereséget tudtak elérni az orosz csapatok. Az igen széles fronton indított támadás a széleken mindenhol dugába dőlt. A Belarusz felől Ukrajnába törő orosz páncélos erők elakadtak, amiben az időjárásnak is szerepe volt, de a délről, Odessza–Nyikolajev irányába indított támadás is kudarcba fulladt. Egyébként főként az utánpótlás elégtelensége és a légi támogatás hiánya miatt. (Ugyanis a vállról indítható precíziós nyugati rakéták, a Javelinek nem csupán az orosz tankokat, hanem – amennyiben alacsonyan repültek – az orosz harci helikoptereket és a vadászgépeket is képesek voltak megsemmisíteni. A HIMARS rakétarendszerek pedig mindaddig, amíg az oroszok rá nem jöttek, hogy a lőszertartalékaikat és az utánpótlásukat álcázva és szétterítve kell harcoló alakulataikhoz eljuttatni, rendkívül érzékeny veszteségeket okoztak.)⁴⁵ A frontvonalba küldött orosz alakulatok számára biztosított élelmiszer-csomagok emberi fogyasztásra gyakran alkalmatlanok voltak, sok esetben a szavatosságuk lejárt. Az ukrán médiában például érzékletesen szemléltették, hogy kutyákkal próbálták megetetni, amit az orosz katonák kaptak, de a kutyák is menekültek attól az ételtől, amit az orosz hadvezetés a katonáinak kiosztott.⁴⁶ Ezért aztán az orosz katonák a hadműveleti területen többször zöldséges boltokat fosztottak ki.

⁴³ Az FSZB két magas rangú vezetőjét 2022 márciusában például Moszkvában házi őrizetbe helyezték, mivel nem a valóságnak megfelelő információval szolgáltak az ukránjai állapotokról. Ld. https://hvg.hu/vilag/20220312_Sajat_kemei_ellen_fordulhatott_Putyin_hazi_orizetbe_helyezettette_az_FSZB_egy_magas_rangu_hirszerzojet.

⁴⁴ 2022. március 29-én például Igor Girkin szerint hiba volt a Szumi térségében indított orosz támadás. Ahogy fogalmazott: „megismétlődhet az 1940-ben a szovjet–finn háborúban indított támadás kudarcá”. Ld. <https://www.facebook.com/100005066058353/videos/1018451505753512>

⁴⁵ A Javelinek és a HIMARS mellett az ukránok a drónokat is sikerrel vetették be tömegesen az oroszok ellen – utóbbiakat a háború későbbi szakaszában. Ld. <https://index.hu/kulfold/2023/02/27/haboru-orosz-ukran-konfliktus-himars-javelin-dron-vlagyimir-putyin-legvedelem-nyugat-ukrajna-oroszorszag/>

⁴⁶ Feltételezhetően propagandisztikus céllal készült felvételek voltak ezek. (G.G.)

Putyinék nem voltak megelégedve az elért eredményekkel, ezért 2022 áprilisában Alekszandr Dvornyikov vezérezredes vezetése alatt egyesítették az Ukrajnában harcoló orosz csapatokat. Abból indultak ki, hogy egységes irányítás alatt jobb eredményt tudnak majd elérni.⁴⁷ Mivel Szíriában a tűzerő tömeges bevetése eredményesnek bizonyult, Dvornyikov Ukrajnában is ezzel próbálkozott. Kinevezésekor Putyinékat a mielőbbi döntés kicsikarásának a reménye vezette. Viszont a keményebb fellépés a helyieknél még nagyobb népszerűségvesztéshez vezetett, ezért a katonai eredményesség növekedése ellenére a támadóknak még inkább csalódnuk kellett! Igyekeztek lépéseket tenni annak érdekében, hogy megnyerjék a helyiek rokonszenvét is. Miként a „különleges katonai művelet” megindulását követő napon még februárban Luganszkban és Donyeckben, úgy 2022 májusában Herszonban is meghirdették, hogy népszavazást fognak tartani az Oroszországhoz való csatlakozásról.⁴⁸

2022 júniusára kiderült, hogy Dvornyikov nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért leváltották,⁴⁹ és helyébe Szergej Szurovikin hadseregtábornok került.⁵⁰ 2022. augusztusában pedig Zaporozsjében hirdették ki, hogy népszavazásra kerül sor szeptemberben. Ukrajna területének mintegy 15%-a került ily módon a következő hónapban Oroszországhoz.⁵¹

Minden úgy is történt, ahogy előre megjósolták: a két donbaszi megyéhez hasonlóan Herszonban és Zaporozsjében is döntő többséggel az Oroszországhoz való csatlakozás mellett döntött a helyi lakosság.⁵²

⁴⁷ Alekszandr Dvornyikov végig járta a katonai ranglétrát. Szíriában a mészáros jelzót kapta, mivel az ottani, egyébként sikeres hadműveletek során majdnem annyi civilt semmisített meg, mint amennyi katonát. Szíriai eredményeiért kitüntették és a Donbasztól délre található területen harcolva, joggal lehetett arra számítani, hogy tudni fogja, miként lehet a leghatékonyabban felvenni a harcokat az ellenséggel. Ld. <https://index.hu/kulfold/2022/04/13/alexander-dvornyikov-tabornok-sziria-ukrajna-haboru-orosz-ukran-konfliktus-parancsnok/>

⁴⁸ Erről lásd: <https://mandiner.hu/kulfold/2022/05/kulfold-ukrajna-herszon-oroszorszag-nepszavazas>

⁴⁹ Tudomásunk szerint az ODVKB, vagyis a Független Államok Közössége Egyesített Fegyveres Erőinek törzsfőnöke lett. 2023 óta pedig a Szíriában tevékenykedő orosz erők parancsnoka. A nyilvános fórumokon igen szűkszavú az információ róla. (G.G.)

⁵⁰ Az orosz hadseregben Putyinék tisztogatásokat kezdeményeztek. Dvornyikov mellett Andrej Szergyukov vezérezredest, az Ejtőernyős Erők főparancsnokát is menesztették. Ld. <https://hirklikk.hu/kozelet/lecse-relik-az-orosz-katonai-vezetest/399955>

⁵¹ Ld. Mindkét megyében vagy területen 90% feletti volt a népszavazási igenek aránya, amin a szavazás körülményeinek ismeretében nem lehet csodálkozni! Ld. https://nepszava.hu/3170572_ukrajnai-nepszavazas-reszeredmenyek-megszallt-regiok-oroszorszag

⁵² Nem szabad persze elfelejteni, hogy az elcsatolt megyék közül csak a Krím-félsziget teljes területe tartozik a valóságban is Oroszországhoz. Az összes többi – igaz nagyobb részben, de nem teljesen. Ld. <https://g7.hu/vilag/20220930/az-orosz-nepszavazasi-bloff-utan-johet-a-haboru-meg-durvabb-szakasza/>

Hangsúlyváltás a „különleges katonai művelet”-ben 2022 októberében

Szurovikin kinevezését követően az orosz hadsereg nem nyitott újabb frontot Ukrajnában, ahol az ukránok ekkor főként drónok segítségével irritálták az oroszok által frissen elcsatolt területeken az ellenséget. Ráadásul főként a Donbasz területén harcoló orosz csapatok mellett az ukránok a Krím-félszigeten a Szevasztopolban elhelyezkedő flottabázis ellen nemcsak szokásos, hanem tenger alatti drónokkal, illetve rakétákkal is sikeres támadásokat intéztek.

A dolog azért érdekes, mert Sztrelkov-Girkint – bíráló megjegyzései ellenére – nem érte bántódás. Sőt, 2022. október közepén Girkin a hadműveletek helyszínére sietett, hogy a harcokban részt vegyen. Csupán 2022. december elején tért a frontról vissza Moszkvába.

Az orosz hadsereg a számukra váratlanul élénk ukrán védekezés következtében több területen kényszerült haditechnikai eszközeinek jelentős részét hátrahagyni. 2022 őszére tehát az oroszoknak le kellett mondaniuk a gyors győzelemről és ettől kezdve nemhogy Novo-Rosszija déli területein nem kezdeményeztek támadó hadműveleteket, hanem „beérték” Novo-Rosszija keleti területeinek a „kiteljesítésével”.⁵³

Szurovikin oroszok által megszállt területekről való visszavonulásának köszönhetően tehát tartósan az oroszok ellenőrzése alatt tudott stabilizálódni a Novo-Rosszijának mondott terület nagyobbik, a Dnyepertől keletre lévő része.⁵⁴ Nyelvi szempontból ugyan orosz, de nemzetiségi szempontból vegyes: orosz–ukrán etnikai területről beszélhetünk. A moszkvai szóhasználat, a ruszskij mir kategória elfedi ezt a különbséget, hiszen a nyelvhasználatból indul ki, ahol valóban az orosz a meghatározó. Politikai szempontból persze más a helyzet. Miként azt a 2014 óta eltelt 8 év alatt megfigyelhettük, számít az is, hogy mi történt az adott területen. Ki, mikor és kinek okozott veszteséget? A helyiek közül a harci tevékenységben való részvétel mekkora mértékben okozott vízváltást és vadította el az adott környéken, a harcok által érintett mikroközösséget. Az biztos, hogy a Novo-Rosszijának nevezett térségből Odessza és Nyikolajev környéke mint harci cselekmények színhelye – legalábbis egyelőre – hiányzik. 2022 őszén Moszkva több támadást intézett immár az ukrajnai

⁵³ Kijevtől északra és északkeletre, illetve Harkov térségében komoly tankállományt hagyott hátra az orosz hadsereg, ugyanis a páncélos oszlopokban elég volt kilóni az üzemanyagot szállító járműve(ke)t, hogy akcióképtelenné tegyék az egész katonai egységet. Az Odessza-Nyikolajev térségében elindított támadó csapatokat vissza kellett, hogy vonják, mivel a légi támogatás és az utánpótlás hiánya miatt a támadók komoly veszteségeket szenvedtek. 2022 őszén Szurovikin a Dnyeper vonalán stabilizálta a frontot. Ld. <https://index.hu/kulfold/2022/10/15/szergej-szurovikin-orosz-ukran-konfliktus-haboru-kinevezes/>

⁵⁴ Azért kell ilyen óvatosan fogalmaznunk, mert nemcsak Herszon és Zaporozsje, hanem Luganszk és Donyeck megyék közigazgatási területének a teljessége sem került orosz ellenőrzés alá, hiszen a Dnyeper mentén alakították ki a frontvonalat. Viszont természetföldrajzi szempontból itt jobban lehet védekezni. (G.G.)

energetikai infrastruktúra ellen is, de ez – részben a sikeres ukrán légvédelem, részben az enyhe tél miatt – nem tudott az oroszok által megkívánt mértékben „eredményesnek” bizonyulni.

Alighanem a 2023 tavaszán indított, szintén kifejezetten az energetikai létesítmények elleni, célzott orosz támadások célja Ukrajna gazdasági erejének összeroppantása lehetett. Ez a fajta „hadviselés”, amely az ukrán politikai vezetés elleni népi elégedetlenség erősítését volt hivatott szolgálni, kétélű fegyvernek bizonyult, hiszen az orosz csapatokkal kapcsolatos ellenszenv növekedését is előidézte. Amúgy az eredetileg az amerikaiaknak tulajdonított hibrid háborút, amely szerepelt Geraszimov újfajta hadviseléséről még 2013-ban írt tanulmányában⁵⁵ is, még az orosz katonák között sem mindenki fogadta kitörő lelkesedéssel. Felerősödött például Igor Girkin kritikája is, aki az egész különleges katonai művelettel való elégedetlenségének nyilvánosan is hangot adott.⁵⁶ Az ember azon törhette a fejét, hogy a putyini vezetést sem kímélő, FSZB ezredes vajon miként tud szabad lábon maradni egy olyan országban, ahol, ha a „különleges katonai művelet”-et valaki háborúnak minősítette, akkor súlyos pénzbírságot kellett fizetnie, és ha ennek nyíltan hangot is adott, akkor még börtönbe is kerülhetett.⁵⁷

Igaz, 2023. márciusától kezdődően Girkin Prigozsinnal annak ellenére került folyamatos vitába, hogy a legfelsőbb orosz katonai vezetés alkalmatlanságáról – igaz más alapon, de – osztotta véleményét. Girkin Prigozsinnak azt róttta fel, hogy rosszul látja és eltúlozza a saját szerepét, akit egyébként nemcsak pszichopatanak, hanem háborús bűnösnek is tartott.⁵⁸ Májusban Girkin eljutott oda, hogy Prigozsint katonai puccs szervezésével vádolta meg. Az orosz Védelmi Minisztérium⁵⁹ ekkor elhatározta a Wagner Csoport felszámolását és a Wagner valamennyi tagjával 2023. július 1-i határidővel szerződés megkötését rendelte el. A gyakorlatban ez a Wagner-csoport felszámolását jelentette.

⁵⁵ Valerij Geraszimov: Cennoszty nauki v predvigyenyiji. Novije vizovi trebujut pereoszmiszlity formi i szposzobi vegeenyija bojevih gyejszviy. *Vojenno-promislennij kurjer – Oszrosszjszkaja jezenegyelnaja gazeta*. 2013. február 26. Online: <https://vpk-news.ru/articles/14632>

⁵⁶ Voltak persze olyan értékelések is az év elején, amelyek abból indultak ki, hogy Prigozsinn és Girkin konfliktusa Putyin pozícióit erősítette. Ezek keletkezése 2023.01.27-re tehető. Ld. <https://belsat.eu/ru/program-s/27-01-2023-isw-konflikt-girkina-i-prigozhina-mozhet-pomoch-putinu>

⁵⁷ 2023 áprilisában és májusában Girkin megfogalmazta, hogy amennyiben nem váltják le a hadügyminiszter Sojguval együtt az orosz katonai vezetést, az oroszok elveszítik a háborút. Még az ő letartóztatására sem képes ez az impotens társulat – fogalmazott. E bíráló videókat 2023. április 1-én, 10-én, és május 13-án a Facebook-oldalamon meg is osztottam, de e hivatkozások elérhetősége közben megváltozott. 2024 februárjában az emigrációba kényszerült Dozsgy közel 47 perces összeállítást közölt *Ki Igor Sztrelkov-Girkin és hogyan lett Putyin ellensége?* címmel, melyben idézték Girkint és megszólaltatták a híveit, az érte tüntetőket, köztük a feleségét is. Ld. <https://www.youtube.com/watch?v=e0bnoFBeoTY>

⁵⁸ Prigozsinn már 2023. március elején felvetette, hogy amennyiben nem kapnak elég löszert, visszavonulnak a front adott szakaszáról és akkor az összeomlik. Ld. <https://index.hu/kulfold/2023/03/06/haboru-orosz-ukran-konfliktus-vlagyimir-putyin-volodimir-zelenszkij-oroszorszag-ukrajna-kreml-moszkva-kijev-percrol-perce-re-hetfo/igor-girkin-jevgenyij-prigozsinn-egy-haborus-bunos-azonnal-el-kell-tavolitan/>

⁵⁹ Hivatalosan: az Orosz Föderáció Védelmi Minisztériuma. (G.G.)

A 2023. júniusi Prigozsин-puccs néhány sajátossága

2023. június 23-án Jevgenyij Prigozsин nem közvetlenül Putyin elnök ellen kezdeményezett felkelést, hanem az orosz katonai vezetés: Szergej Sojgu védelmi miniszter és Valerij Geraszimov vezérkari főnök ellen. Prigozsин elhatározta, hogy katonáival Moszkvában az orosz Védelmi Minisztérium ellen vonul, mivel az orosz katonai vezetés „nem az orosz nemzet, hanem bizonyos orosz oligarchacsoportok érdekében” tevékenykedik. A védelmi miniszter, Sojgu leváltását követelték, megindultak Moszkva felé és Rosztov-na-Donuig el is jutottak. A puccs sajátosságai közé tartozott, hogy az orosz lakosság hol közömbösen, hol pedig hősként fogadta, sőt ünnepelte is őket, miközben tizenhárom orosz katonára, és két wagneres vesztette életét. Másnap Putyin elnök bűncselekménynek minősítette a felkelést és a Wagner felszámolását helyezte kilátásba. Lukasenka belarusz elnök közbenjárásának köszönhetően azonban a Moszkva felé vonuló wagneresek támadása leállt. Végül tudtak tárgyalni a Kremlben és szabad elvonulást kaptak. Prigozsин 2023 tavaszától visszatérő vádja az volt Sojguékkal szemben, hogy elárulták őket, hiszen nem kapták meg tőlük a küzdelemhez szükséges lőszerkészleteket és katonáikat feláldozzák a fronton. Abban Prigozsinnak kétségtelenül igaza volt, hogy a Donbasz térségében a legnehezebb frontszakaszokon bevetett Wagner-egységek szenvedték a legjelentősebb embervesztéseket. Maga a lázadás is arról árulkodott, hogy a harcoló alakulatok sem érezték eredményesnek a saját küzdelmüket. Bár eredményeket értek el a térségben, ám korántsem lehetett ezt átütő sikerként értékelni. Túl nagynak érezték az árat, amit a szerény győzelemért fizetniük kellett. 2023. június 27-én Putyin elnök beismerte, amit korábban nem: nevezetesen, hogy a Wagner-csoport tevékenységét orosz állami pénzből finanszírozták.

Fontos adalék továbbá, hogy a moszkvai vezetés már 2022 novemberében moszkvai futballhuligánokból igyekezett létrehozni kifejezetten Moszkva védelmére a Csvk-Espanola-t,⁶⁰ amely szintén magánhadsereg-szerűségként működött volna, viszont ennek létszáma 2023 májusára még nem érte el a Wagnerét, harci tapasztalata pedig egyáltalán nem volt és kiképzettsége sem érte-érhette el az eredményességhez szükséges szintet.⁶¹

Az ukránok pedig közben vártak a Leopárd harckocsikra és az F–16-os repülőgépekre, amelyeknek hiányában védekezésre rendezkedtek be. Holott eredetileg az ukránok is arra számítottak, hogy 2023 az áttörés, a győzelem éve lesz.

⁶⁰ Cszasztnaja vojennaja kompánijija Eszpanyola, magyarul: Eszpanyola (Spanyolországi) Magánhadsereg, vagyis a jogállása hasonló a Wagneréhez – az oroszországi jogrendszeren belül nincs helye, de ennek ellenére alkalmazták volna! Nem tudni, hogy ez a kezdeményezés milyen véget ért, hiszen a Wagneret is integrálták az orosz hadseregbe. (G.G.)

⁶¹ Erről szintén a közösségi médiából 2024. január 8-án értesülhettünk. Ld. <https://www.facebook.com/100086226676658/videos/650353543978627>

2023 júliusában orosz duma-képviselők közül néhányan Bahmut ostromát Sztálingrádéhoz hasonlították, és a „különleges katonai művelet” kudarcáról beszéltek, miközben a hivatalos propagandában változatlanul azt állította a politikai vezetés, hogy „minden a tervek szerint” halad.⁶²

Valószínű, hogy e mérsékelt sikernek is szerepe van abban, hogy az orosz propagandisták az orosz közszolgálati televízióban megpendítették a megszállt területekkel kapcsolatban a rendezés lehetséges forgatókönyveként a referendum, illetve a pótreferendum gondolatát.⁶³ Igor Girkint Moszkvában csak 2023. július 21-én tartóztatták le és zárták a moszkvai Lefortovói Börtönbe. Tárgyalására 2024. január elején került sor, amelynek során szélsőséges tevékenységért 4 év javító-nevelő munkát szabtak ki rá.

2023 szeptemberében a Deutsche Welle összefoglalójában elemezték, hogy az ukrán dróntámadásokkal szemben az oroszok szinte védtelenek, hiszen elhárító légvédelmi rendszereiket rakétatámadások semlegesítésére tervezték, így a viszonylag olcsó és lassú drónokra felhasználni azokat rendkívül költséges lenne.⁶⁴

Oroszországban 2023-ban ismét rekord gabonatermés volt.⁶⁵ A német tudósítók beszámoltak az oroszországi önkormányzati választásokról, amelyek során főként a háború elleni megnyilvánulásokra figyeltek. Prigozsin augusztusi repülőgépbalesetének és halálesetének az oka Oroszországban mindmáig tisztázatlan. A vele jó kapcsolatban lévő Szurovikint szeptemberben ugyan nem

Vlagyimir Putyin miniszterelnök bejárja az új Concord gyárat, annak vezetőjével, Jevgenyij Prigozsinnal (2010. szeptember 20).

⁶² Májkl Nájki Grúziába kényszerült orosz ellenzéki blogger arról számolt be, hogy az ukránok nagyobb veszteségeket okoztak az oroszoknak, mint amekkorát ők elszenvedtek. Ld. <https://www.facebook.com/100083278581562/videos/1933752170323114>, illetve <https://www.facebook.com/Ryojoun/videos/1072518550792605>

⁶³ Margarita Szimonyan orosz főpropagandista megemlítette, hogy miért ne engedélyezhetnék az érintett területek lakóinak, hogy véleményüket kifejezésre juttassák. Ld. <https://www.facebook.com/ICTVchannel/videos/182512764777508>

⁶⁴ Ld. <https://www.facebook.com/dw.russian/videos/1389035751997753>

⁶⁵ Egy 2023. decemberi összefoglalóból is kiderül, hogy az orosz gabonakivitel lényegesen jelentősebb, mint az ukrán. Ld. <https://www.facebook.com/100086226676658/videos/342986138484376>

tartóztatták le, de ettől kezdve fokozatosan háttérbe szorították. A közösségi médiában készült anyagokból is kiderül, hogy már 1990-ben volt kísérlet a Krím elszakítására, és nem sokkal 2014 előtt csupán 100 000 embert találtak volna a kétmillió fészligeten, akik Ukrajna mellett álltak volna ki.

Szóba került ekkor, vagyis 2023 kora őszen Karabah kérdése, ahol Oroszország részben a Törökországgal való jó viszonyra törekvése folytán, és az azeriekkel fennálló kapcsolatai miatt sem állt igazán ki Örményország mellett. Ennek és a karabahiak katonai veresége következtében Karabah napjainkra kiürült, mivel a helyi örmény lakosság döntő többsége elmenekült az enklávéból.⁶⁶ A közösségi médiában 2023 novemberében foglalkoztak a Dnyeszter Menti Köztársaság történetével, a Hágai Nemzetközi Büntetőbíróság tavaszi Putyin-ellenes nemzetközi elfogató-parancsával, illetve a Szovjetunió „rendcsinálásaival”, köztük a magyar 56-tal is. De szóba kerül a finn NATO-csatlakozás, illetve elmondják azt is hogy Ukrajna eddig 100 milliárd dollárt kapott külföldről: felét az Amerikai Egyesült Államoktól, míg a másik felét az EU-tól.

2023 decemberére az Orosz Haditengerészet – főként a tengeralatti ukrán dróntámadások következtében – lényegében arra kényszerült, hogy kivonja flottáját és tengeralattjáróit is Szevasztopolból.⁶⁷ Girkin 2023. november végén elhatározta, hogy indul az oroszországi elnökválasztásokon és – börtönlakóként – a Krímben jelöltette magát,⁶⁸ 2024. január 25-én azonban szélsőséges nézetek terjesztéséért 4 év javító-nevelő munkára ítélték, illetve 3 évre eltiltották a honlapszerkesztéstől.⁶⁹

Fontos adalék, hogy – a háború ellenére – az Ukrajna területén működő pravoszláv egyházi közösségek kétharmada továbbra is a moszkvai pátriárkát tekinti szellemi vezetőjének.

Ekkor, vagyis 2023 őszen értesülhettünk arról is, hogy Dmitrij Rogozin immár egy éve nem a Roszkosmosz vezetője, hanem szeptember óta Zaporozsje szenátora. Szóba került már ekkor az F–16-osok érkezése, sőt, az egyik sikeres ukrán akciót pont két ilyen F–16-os megjelenésének tulajdonították, pedig ezek valódi megjelenésére 2024 márciusánál előbb Kijev nem számított.⁷⁰

⁶⁶ Szíria esetében orosz–török érdekellentétről beszélhettünk, hiszen Oroszország Aszadékat támogatta, míg Törökország a felkelőket. Karabah esetében az örmények az amerikaiakra igyekeztek támaszkodni és ez irritálta Moszkvát, viszont ennek az azeriek, illetve a velük együttműködő török kormány sem örült. Vagyis a hatalmi érdek felülírta az elveket. Az örmény-orosz viszonyról Ld. <https://www.facebook.com/velixan.mamedveliyev/videos/774762914454506>

⁶⁷ Ld. <https://www.wsj.com/world/russia-withdraws-black-sea-fleet-vessels-from-crimea-base-after-ukrainian-attacks-51d6d4f5>

⁶⁸ Anton Hardin beszámoló – ezen kívül – novemberben a Krím-félsziget viszonyairól is. Ld. <https://www.facebook.com/MaximKatzn/videos/357345726785543>

⁶⁹ Az Európai Unió államainak, valamint az Egyesült Államok, Kanada, Svájc és Japán szankciói 2014. április 29-e óta vannak vele kapcsolatban érvényben. Ld. <https://secretmag.ru/enciklopediya/igor-strelkov-girkin.htm>

⁷⁰ <https://www.facebook.com/ANCITULUKU/videos/198846126640033>

2024 februárjában az ukrán elnök leváltotta az addig méltán népszerű hadsereg főparancsnokot, Valerij Zaluzsnijt⁷¹ és új vezetőket nevezett ki a belbiztonság élére. Ugyanebben a hónapban halt meg sarkkörön túli börtönében Alekszej Navalnij.⁷²

2024 márciusa–áprilisa ukrán részről főként a sikeres rakéta- és dróntámadásokról⁷³, míg orosz részről Vlagyimir Putyin minden eddiginél nagyobb mértékű arányú újraválasztási sikeréről szólt. Áprilisban a Fekete-tengeri Flotta további egységei is elhagyták Szevasztopolt⁷⁴ és Putyin a kormány átalakításába fogott. Sojgu helyettesét már ekkor elmozdították, viszont magát a védelmi minisztert csak májusban. Helyére Andrej Belouszov közgazdász került, akinek a feladata a háború gazdasági hátterének a korábbinál hatékonyabb megszervezése, nem utolsósorban a hatékony dróngyártás megeremtése Oroszországban.⁷⁵

2024. június: béketárgyalások Oroszország nélkül – Putyin béketerve

2024. június 16-án Oroszország nélkül ért véget Svájcban az a kétnapos tanácskozás, amelyen a téma az orosz–ukrán háborút lezáró békeszerződés volt.⁷⁶ A békekonzferencián az Európai Unió tagállamai és Ukrajna voltak jelen, de nemcsak Oroszország és az Egyesült Államok, hanem Kína sem képviseltette magát.

Vlagyimir Putyin – konstruktív hozzáállását bizonyítandó – eljuttatta rendezési javaslatát a „békekonzferencia” számára, de annak joghatóságát nem ismerte el. Ez – a Krím-félsziget további orosz birtoklása mellett – az eddig elcsatolt négy további megye Oroszország keretei közötti megtartásán, és e megyék teljes területének az Ukrajna általi kiürítésén túl tartalmazza Ukrajna NATO-hoz való csatlakozásának a tilalmát is, amiről az ukrán fél hallani sem akar.⁷⁷ A két érdekelt fél: Ukrajna és Oroszország között tehát továbbra is a „süketek párbeszéde” zajlik.

⁷¹ Ld. https://hvg.hu/360/20240216_hvg_ukrajna_haboru_zelenszkij_zaluzsnij_szirszkij_vezeraldozat

⁷² Oroszországnak ebben a „Sarkkőri Bagolynak” nevezett börtönében a rabok átlagosan 7 évnél többet nem élnek. Ld. <https://www.facebook.com/100083572249586/videos/1067521251127905>

⁷³ Ld. <https://www.navalnews.com/naval-news/2024/03/ukraine-strikes-four-russian-ships-with-missile-attacks-in-sevastopol/>

⁷⁴ Oroszországban az is tudatosult, hogy törekedni kell a háború mind gazdaságosabb megszervezésére. Mindemellett a háború az IMF jelentése szerint hozzájárul az ország gazdasági stabilitásához. Ld. <https://hu.euro-news.com/2024/04/17/orosz-gazdasag-nemzetkozi-valutaalap>

⁷⁵ Ld. <https://ujaspektus.hu/orosz-aktualitasok-a-kolozsvari-tetoteraszban-2024-marciusaban-es-majusaban/>

⁷⁶ A találkozót Bírgerstockban tartották. Ukrajna sikerként könyvelte el, hogy a résztvevők kiálltak területi integritása és a nukleáris fenyegetés elutasítása mellett. Ld. <https://index.hu/kulfold/2024/06/16/ukrajna-beke-konzferencia-svajc-volodimir-zelenszkij-vlagyimir-putyin-oroszorszag-haboru-magyarorszag-szijsselto-peter/>

⁷⁷ A javaslatról 2024. június 14-én értesültünk. Ld. <https://www.portfolio.hu/global/20240614/putyin-negy-pontos-beketervet-vazolt-fel-az-ukran-valasz-is-megerkezett-haborus-hireink-penteken-692319>

Olekszij Aresztovics egykori ukrán elnöki tanácsadó szerint a Donbasz Ukrajnához tartozása távlatait tekintve nem reális célkitűzés. Ukrajna – ahogy ő fogalmaz – jelenlegi állapotában sodródik a 19. századi paraguayi forgatókönyv felé, amelynek során Paraguay férfilakosságának a 70%-a megsemmisült a háborúban, és az ország fejlődése megtorpant. Ez lehet az ára annak, ha a realitásokat nem fogadjuk el – fogalmaz az egykori ukrán elnöki tanácsadó.⁷⁸

A lehetséges megoldás felé

A kelet-ukrajnai területek nemzetiségi megoszlása és beszélt nyelve különböző. Számos nemzetiségi statisztika tanúskodik arról, hogy a – Krímet leszámítva – jelentős etnikai orosz népesség mellett az ukrán nemzetiségű lakosság van ezeken a területeken többségben. Viszont a hétköznapi életben az uralkodó, vagyis a használt nyelv az orosz. Ráadásul a térségből hozzátétőleg egymillióan menekültek keletre, az Oroszországi Föderáció területére, másfélmillióan pedig nyugatra: Ukrajna nyugati részére, Európa más országaiba, továbbá tengeren túli területekre.⁷⁹ A cél nem lehet más, mint a terület hosszabb távú stabilitásának a biztosítása.

Érdemes lenne ennek érdekében a helyben lévő, vagy itt élni kívánó lakosságot megkérdezni. Miként az orosz propagandisták elszólásaiból is kiderül, ettől még a háborúpárti orosz nacionalista, ha úgy tetszik orosz sovinizta propagandát szajkózó médiaszemélyiségek (vagy propagandisták) sem zárkoznának el. A hadifogságba esett, e területekről elmenekült etnikai oroszok esetében érzékelhető egyfajta kérlelhetetlenség: ők azok, akik egyáltalán nem kívánják az ukrán nyelvet megtanulni. Pedig egy szerkezetében hasonló szláv nyelvről van szó. Valószínű, hogy az orosz csapatok eddigi területfoglalásáig bezárólag, a front jelenlegi vonalán be lehetne fagyasztani az orosz területfoglalást és az öldöklést. Ez lehetne az első lépés, egy fegyverszünet kiindulópontja.

A harcok helyszínéről kivonni mindkét fél katonáit, és nemzetközi békefenntartók részvétele mellett népszavazást tartani. Annak eredményétől függően politikai megoldást találni a két ország, illetve Oroszország, Ukrajna és Európa, valamint az Egyesült Államok és Kína részvételével. A béketárgyalások eredményeként megszűnne mind az orosz, mind pedig az ukrán népesség pusztulása és megindulhatna a lerombolt területek újjáépítése.

⁷⁸ A 2023 szeptembere óta külföldön tartózkodó Aresztovics a legközelebbi ukrán elnökválasztáson indulni kíván, ami Zelenszkij csökkenő népszerűségének ismeretében nem okafogyott ötlet. Ld. <https://www.youtube.com/shorts/7hssEHws2NQ>

⁷⁹ E számok hozzátétőlegések és a közösségi médiából vettem őket. Kifejezetten a háború által érintett megyékre érvényes. Hivatalosan 2023 decemberében Oroszországban 1.227.555, az Ukrajnával szomszédos európai államokban több, mint 3 millió, a többi európai országban közel 3 millió, és a tengeren túli országokban több mint fél millió ukrán állampolgár tartózkodik menekültként, ami összességében 6.813.900 embert jelent – 2024. december 31-i adatok alapján. Ld. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

❧ 1% METAFIZIKA ❧

DIETRICH VON HILDEBRAND

AZ ÉBERSÉG SZELLEME A LITURGIÁBAN

(Részlet)

AZ IGAZI EGYÉNISÉG egyik legjobb ismertetőjele az éberség. Az igazi egyéniség éppen abban különbözik az átlagembertől, hogy nem alussza át bizonyos lelki lustasággal az életet, nem elszigetelten, önmagában lát mindent, ami elébe kerül, hanem belső éberséggel mindig mindent, az egész világrend fényében szemlél, in conspectu Dei, az Isten szemszögéből, és így az ember metafizikai helyzetének megfelelően él. De itt nem arról a külső éberségről van szó, amelyet a gyakorlati érzékkel megáldott embereknél megtalálhatunk, viszont a szellemileg tehetségeseknél gyakran hiányzik, nem a külső helyzetek gyors átlátásáról és megértéséről, nem is bizonyos talpraesettségről, szellemi fürgeségről. Ezek a gyakorlatias emberekre annyira jellemző tulajdonságok sokszor együtt járnak az igazi belső éberség hiányával. Léteznek viszont olyan emberek, akik gyakran szórakozottnak látszanak, és nehezen látják meg a gyakorlati dolgokban az összefüggéseket, mert hiányzik belőlük a friss, világos látás, pontosság és fürgeség, – e miatt megmosolyogják és „álmodozóknak” tartják őket a gyakorlati emberek, – mégis nagymértékben birtoklóik a belső éberségnek.

Ez a belső éberség, amelyről itt szó van, abban áll, hogy lelkünket odafordítjuk az értékek világához, önmagunkat kitérjük az értékek sugarai előtt, belső készséggel lelkileg együtt haladunk az értékekkel, behatolunk a „sursum corda”, a „fel a szívekkel” birodalmába, ahová az értékek, mintegy felénk kiáltva csalogatnak. És azután hagyjuk, hogy hadd vigyenek bennünket magukkal. Sok ember, bár látja az értékeket, mégis mintegy a véletlenre bízva, hogy egy érték megragadja-e őt, vagy sem, hányatni és vinni engedi magát, ahová az események folyama, ösztönei, vagy pillanatnyi hangulata úzi. Sokan ráhagyatkoznak természetes lustaságukra, életük állandó szellemi nemtörődömség, és ezért csak felületes élet. Szellemileg alusznak, még ha van is bennük jóindulat s jóakarát. Mindig egészen lefoglalja őket az, ami éppen időszerű, egyik nap múlik a másik után, a nélkül, hogy ráébrednének a világ és önmaguk mélyebb ismeretére, a nélkül, hogy a lét értelme után érdeklődnének. [...]

Az éberségnek két tényezője van. Az egyik a kitértség a világ mélységei számára, a belső készség minden lényeges befogadására, mely szellemi szemünk elé lép. A másik: kitartás a teljes világkép mellett, amennyiben minden dolgot eb-

ben a keretben, az Isten fényében látunk, és a mélyen fekvő, egyszer már megértett alapigazságokat, s mindenek előtt az ember metafizikai helyzetét mindig a szemünk előtt tartjuk. Az éberségnek ez a két fajtája egy töről sarjad, illetőleg ugyanazon éber magatartásnak ez a két hajtása van. Egyes embereknél az egyik, másoknál a másik lehet fejlettebb, az igazi egyéniséghez azonban mind a kettő hozzátartozik.

Az éberség keretein belül is különböző fokokban ébredünk rá a világ igazi mibenlétére. Az első fok: általános odafordulás az értékek világa, s annak értelmé felé. Ezen a fokon különbözik egymástól az „alvajáró” és az éber ember. Az alvajáró elmegy az élet mélységei mellett; közömbösen csak a kézenfekvőt, a szellemi erőfeszítés nélkül megérthetőt látja; az értékeket nem érti meg, vagy ha meg is érti, józan távolságban marad tőlük, s szíve nem kap lángot azok sugárától.

Az éberség első fokán álló ember már az élet sok területére behatol: észreveszi a természeti és művészi szépet, a megismerés komolyságát, méltóságát, az igazi értékvilág varázsát. Az élet hangosan szól hozzá a maga sokszínűségében. Ezért gazdag és teljes lesz élete, mert belsőleg kitárt és kész az értékek befogadására. Az adottságok foka szerint különböző lehet ez az éberség, egészen a nagy tehetségek éberségéig.

Az éberségnek második foka: az erkölcsi tudatosság. Ez azt jelenti, hogy megértjük az erkölcsi értékvilág követeléseinek kérlelhetetlen komolyságát, azt, hogy ezek beleegyezésünk nélkül is kötelezőek ránk. Ezen a fokon már látjuk az ember metafizikai helyzetét, és felfedezzük azt a képességünket, hogy szabadon igent vagy nemet mondhatunk mindenre, ami csak élénk kerül, vagy bennünk felmerül a szerint, hogy az objektív értéket jelent-e vagy sem. [...]

Ez az erkölcsi nagykorúság, magától értetődően szükséges alkotórésze az igazi egyéniségnek. E nélkül az ember mindig serdületlen marad, és sohasem jut el a lelki férfikorra. E nélkül az ember élete minden teljessége és élénksége ellenére is csak „alvás” marad.

Az éberségnek a harmadik foka a belső kitérttség Isten felé, figyelés Isten szavára és hívására: a vallásos éberség. – A vallásos éberség belső készség arra, hogy behatoljunk Isten titkaiba, megnyíljunk Isten természetfölötti világa befogadására, mely természetes ismereteink előtt mindig rejtve marad. Ezt az éberséget látjuk az ószövetség pátriárkáinál, ezt találjuk meg Keresztelő Szent Jánosban, az apostolokban és a Jézus hívását követő tanítványokban, s ma is mindenki-ben, akinek „füle van a hallásra”, ha Isten szól hozzá.

(Dietrich von Hildebrand: *Liturgia és egyéniség*. Budapest, 1941, Szociális Missziótársulat, 38–39.)

❧ KÖRKÉP ❧

TÓTH KLÁRA

ÍRÓ A MOZIBAN

Szilágyi István filmélményei

SZILÁGYI ISTVÁN többször nyilatkozta – például a Fekete Vince által készített életútinterjújában – hogy „én sokat kaptam a magyar filmtől, de semmit nem adtam vissza neki”.¹ Gondolhatott itt elsősorban arra, hogy sosem szeretne volna, hogy akár film, akár színdarab készüljön a *Kő hull apadó kútba* című, mára klasszikussá lett műből, már-már féltékenyen őrizve azt a film és színházi rendezők elől. „Azt, ami a regényben van, úgyse találod meg sehol – ott sem – még ha abból a ház típusból egy egész utcasornyit találsz is, mert az csak a regényben él. Én azért is ódzkodtam mindig a filmezéstől. Lehet ez egy furcsa önzés is, hogy abba ne nyúljanak bele, az úgy van egyszer s mindenkorra! De ha te megjeleníted, az úgyse lesz az én elképzelésem” – így fakad ki az író Kovács András *Film egy regényről* című, 2003-ban bemutatott dokumentumfilmjében. S ebben a különös, furcsa, az ortodox dokumentumfilm határait átlépő, de mégis hiteles, élvezetes filmben igenis sokat ad a filmnézőknek Szilágyi István, amikor a rendezővel együtt eljártsszák, hogy filmet akarnak forgatni a magyar irodalom klasszikus regényéből.

Főszereplőt válogatnak, helyszíneket, motívumokat keresnek, végigutazzák a Szilágyságot, falvakat, szőlőhegyeket, s a 8000 lélekszámú városkából 60000 lakosúra duzzasztott Zilahot. Keresik a választ: létezett, élt-e valaha egyáltalán Szendy Ilka, a rátarti tímárősök kisasszonyának maradt lánya, aki megölte szőlőkapás szeretőjét, hogy az ne futhasson Amerikáig sorsa, szenvedélye elől. Keresnek, de hiába, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy nincs már a Szilágyságban egyetlen helyszín sem, ahol a film leforgatható lenne. Az irodalom teremtő hatalmasságáról, az alkotó ember szenvedélyéről beszélgetnek, s arról, hogy az irodalomhoz képest a film bizony röghöz kötött.

A film forgatásának idején egy másik beszélgetést is rögzítettek az Országos Széchényi Könyvtár videótárában, ahol az író elmondja, hogy legalább fél tucat rendező kereste fel a megfilmesítés szándékával, de csak egyszer mondott igent. Maga Fábri Zoltán, a háromszoros Kossuth-díjas, közel hetvenéves rendező azt mondta Szilágyinak: „Fiam, segíts nekem, hogy az én eszközeimmel megközelítsem azt, amit Te ott leírtál.”² Megtárlták a hangot, együtt kerestek helyszíneket, szereplőket. Arról, hogy a Szilágyságban forgassanak, lebeszélték őket az akkoriban igencsak hektikus román–magyar viszony miatt. A film azonban mégsem valósulhatott meg, mert az akkortájt szokatlanul magas, közel harminc milliós költségvetés az infláció miatt a következő évben már negyven millió körül járt, s így már nem merete vállalni a filmgyár. Pedig már voltak főszereplők

¹ Fekete Vince: *Szilágyi István*. Szerk. Demeter Zsuzsa. Budapest, 2022, MMA, 76.

² Uo. 78.

is: Szendy Ilkát egy lengyel színésznő alakította volna, Gönczi Dénest pedig Koncz Gábor. Az író úgy emlékszik vissza, hogy tulajdonképpen megkönnyebbült, hogy így alakult a dolog.

Szilágyi regényvilágának filmszerűségéről maga az író egyébként cáfolhatóan nyilatkozik. Azt mondja Kovács Andrásnak 2003-ban, hogy ő látott 150-200 magyar filmet a kilencvenes években, hiszen 1992-től 2000-ig mint külföldi újságírórt rendre meghívták a filmszemlére, s az ott látott filmáradat hatott látásmódjára. A *Kő hull apadó kútba* viszont évtizedekkel korábban keletkezett, s már ez a műve is rendkívüli láttató erővel bírt. Kovács András szerint, ha filmet csinálnának belőle, nem lenne szükség olyan instrukciókra, hogy a szereplők merre forduljanak, vagy mit csináljanak a kezükkel, hiszen az írva van.

Szilágyi István több mint fél évszázadig volt újságíró, szerkesztő, főszerkesztő. Nem volt, nincs az újságírásnak olyan műfaja, amit ne művelt volna, ha a szükség úgy hozta. Ez a *Távolodó jégtáblákon* című, cikkeit, tanulmányait tartalmazó, Márkus Béla által szerkesztett kötetből kiderül. Így írt majdnem egy évtizedig, 1993-tól 2000-ig összesen hat alkalommal a magyar játékfilmszemlééről fesztiváltudósításokat. Újságírónak, kritikusnak elég hálátlan műfaj ez, hiszen állandó időzavarral kell megküzdeni, a bemutatott filmek száma sokszorosa a fizikailag befogadhatónak. Tapasztalatból tudom, hiszen sokáig jártam filmvásároakra, fesztiválokra, hogy úgynevezett nagyjátékfilmből legfeljebb ötöt lehet tisztességgel bevállalni egy nap. Értem tehát Szilágyi folytonos panaszát a filmek sokasága miatt. Mindig akkurátusan számolt, összevetette a mennyiséget az előző évivel. És tudta, hogy a művészi folyamatok a kilencvenes évek filmjeiben szétválaszthatatlanok voltak a gazdasági, politikai tényezőktől, sőt, éppen a tőke- és funkcióelvonási tünetek írják az évtized magyar filmjének történetét.

Nem igazán értettem, hogy miért zárkózott el következetesen a dokumentumfilmek megnézése elől, hiszen bár a rendszerváltó dokumentumfilmek nagy korszaka akkorra már lezárult, mégis még az 1991 után készült dokumentumfilmekből is többet lehetett megtudni az ország helyzetéről, mint a játékfilmekből. Ráadásul ekkor születtek a magánélet mélységeit feltáró dokumentumfilmek, mint Almási Tamás *Szívügyeink*, Dettre Gábor *A színésznő és a halál* című művei, vagy Jelenczki István *Haláljog I-II.* és *Elvesztünk* című filmjei – utóbbi különösen megrendítő, örökérvényű témát dolgoz fel, hiszen az öregségnek, betegségnek és magánynak kiszolgáltatottak sorsát mutatja be.

Mivel a jelzett időszakban készült filmek jelentős részének, amelyeken Szilágyi a nyelvét köszörülte, már a címére sem sokan emlékszünk, inkább azt próbálom felidézni, hogy melyek voltak azok a filmek, amelyek megfogták, elismerését váltották ki. Íróként elsősorban az érdekelt, miért hiányoznak a filmvászonról az irodalmi adaptációk, miért nem nyúlnak irodalmi témákhoz a rendezők, hiszen a magyar film egyik éltető eleme sokáig az irodalom volt, ezen nőtt nagy rendezővé Fabri, Kovács, Ranódy, Makk Károly nemzedéke. A XXIV. szemlén, 1995-ben aztán végre elégedett, mert a termés egyik jelentősebb filmje irodalmi mű alapján készült. Pacskovszky József *Esti Kornél csodálatos utazása* című filmjéről írja: „Sikerüket valószínű, annak köszönhetik majd, hogy olyan, mára kiveszőfélben lévő művészalázattal közelítenek a forgatókönyv alapjául szolgáló irodalmi műhöz, hogy annak nemcsak szellemét, de korhű »valóságát«

is sajátjukká vállalják a filmes újratemtésben.”³ Pacskovszky annyira elnyerte rokon-szenvét, hogy amikor portréfilm készült róla az MMA-ban, őt választotta rendezőnek. Természetesen rendkívüli örömmel fogadta Gothár Péter Bodor Ádám novellájából készült, *Részleg* című munkáját: „Teljes értékű adaptáció, mely nemcsak a novella látás-módját, filozófiáját vállalta; de minden sugallatát, üzenetét magáévá oldja, mi több, szó szerint veszi át annak eredeti dialógusait.”⁴

Tompa Gábor *A kínai védelem* című filmjét Csíki László novellájából költötte film-re. Szilágyi – vállalva esetleges elfogultságát is – így méltatja: „Filmélményt, melyet ennyire magunkénak érezhettem, eddig az évente megrendezett moziderbi számomra egyet sem kínált... Igaz, nekem a hadifogolytörténet külön is üzent, miután fölbolygatott bennem családi emlékeket, ám ettől még aligha magyarázhatnék bele a *Kínai védelembe* értéket, ha azok ott különben nem volnának jelen. Már csak a »való élet« kínálta alapötlet többszörös abszurditása is...”⁵ A hat kiadást megért *Jadвига párnája* megfilmesítését meglehetősen maliciózusan fogadja, egyenesen vakmerőségnek tartja. „Az adaptáció kísérlet, az irodalmi alkotások filmezhetésének szinte valamennyi buktatóját kitakarja. Amit tud redukál. Elöl, hátul leszabdál a regényidőből, ami ezek után a történetből megmarad, annak futását megpróbálja lineárisan kronológiába igazítani. ...Tetszett is mindenkinek, aki nem olvasta a regényt.”⁶

S valljuk be, hogy bőven él az író a kritikusok kényszermegoldásával, vagyis az-zal, hogy nem ír egy filmről. Egy mukkot sem. Ezt tapintatból szoktuk alkalmazni, ha nem akarunk megbántani valakit. Talán ezért nem említi a '93-as szemléről Sára Sándor *Vigyázók* című művét. A hangsúlyt azonban odateszi, ahová kell: a *Woyczek*, a *Vasisten gyermekei*, s a *Nyugatról keletre* című filmekre. A *Sátántangó*val nem igazán tud megbirkózni, amolyan csodabogárnak tartja, s természetesen nem nézi végig. Nagyon pontosan érti, érzi Grunwalsky Ferenc filmjeit, a *Kicsi, de nagyon erőset* és a *Visszatérést*. Tartalmukat, értéküket három szóban foglalja össze túpontosan: „a bűn komor realizmusa”. Lenyűgözi, hogy a rendező nem rácsodálkozik a bűnözők világára, életformájára, hanem úgy ábrázolja azt részletgazdagon, hitelesen, mint bármely más szakmáét.

S mint szerkesztőként is, mindig boldog, ha fiatal tehetséggel találkozik. Mundruczó Kornél, Dyga Zsombor, Tóth Tamás, Fésűs András, Szederkényi Juli bemutatkozó munkáiról ír elismeréssel, biztatással. S nem sejti még, hogy a kilencvenes években induló filmesek pályakezdésének legtöbbször nem lesz folytatása. Mundruczóén kívül a posztzocialista, prekapitalista viszonyok között vergődő filmgyártás nem tudja biztosítani a generációk kontinuitását.

Szabó István *A napfény íze* című filmjéről írott briliáns nagyesszéje alapján, amelyet terjedelme s jelentősége okán is önállóan közöl, megkérdőjelezhetetlen, hogy avatott ismerője nemcsak a filmművészetnek, de a magyar történelemnek is. S egészében látja a globális, multikulturális filmgyártás veszélyét a nemzeti kultúrára, pedig a produ-

³ Szilágyi István: *Távolodó jégtáblákon*. Budapest, 2023, MMA, 415.

⁴ Uo. 415.

⁵ Uo. 429–430.

⁶ Uo. 435–436.

cerek rémuralma nálunk csak tíz évvel később hatalmasodott el. Ha csak ezt az egy tanulmányt írta volna a magyar filmről, már akkor is sokat adott volna Szilágyi István a magyar filmnek, s a róla gondolkodóknak.

(A Magyar Művészeti Akadémia 2024. október 8-i Szilágyi István emlékkonferenciáján elhangzott előadás szerkesztett szövege.)

KORSÓS ZOLTÁN

SZÉKELYFÖLDTŐL AZ AMERIKAI HADIFOGSÁGIG

Korsós József vezérkari százados hadinaplója 1944–1945

KORSÓS JÓZSEF (1913–1998), ahogy az évszámok is mutatják, három különböző „rendszerben” élt. Szülei már gyermekkorában katonai pályára küldték, és végigjárva ennek fokozatait (soproni katonai alreál, pécsi főreál, Ludovika Akadémia) abszolválta a Hadiakadémiát. Katonatiszti karrierje csúcsára érve, 1942-ben léptették elő vezérkari századosná. Részes volt az 1938–1941 közötti országgyarapításnak, így kapta meg a Felvidéki, az Erdélyi és a Délvidéki Emlékérmet, a második világháború során pedig a keleti hadművelési területen és a magyarországi hadszíntéren nyújtott teljesítményéért kiérdemelte a Kormányzói Dicséret Elismerés látható jelét képező Magyar Koronás Bronz Érdeméremet (Signum Laudis), valamint a Tűzkereszt első fokozatát. 1945 februárjában felterjesztették a Magyar Érdemrend lovagkeresztje kardos-hadiszalagos fokozatára és a Német Sas Rend kardokkal díszített lovagkeresztjére is, ám ezek adományozását a háború vége elmosta.

Korsós József vezérkari százados számos elöljárói és seregtest-parancsnoki dicsérrel értékelve végezte munkáját a beosztásának megfelelő hadosztályok I.c. anyagi osztályvezetőjeként (szállásmestereként). A második világháború végén, folyamatos visszavonulás után, a német hadvezetőség által lefegyverezve, harc nélkül esett amerikai hadifogságba 1945. április 23-án a bajorországi Kleinwinklarn környéki erdőben. Három nagy hadifogolytábort (Bad Kreuznach, Romilly-sur-Seine, Mailly-le-Camp) megjárva, 1945. október 23-án tért vissza Magyarországra.

Az 1945. február 1-jétől október 27-éig tartó időszakról írt hadinaplóját, amelyet a hadifogságban kiegészített az 1944. augusztus 26. és 1945. január 31. között történt erdélyi hadművelésre való visszaemlékezéssel, a családban megőrzött három fényképalbummal és számos, forrásértékű dokumentummal együtt Korsós József, majd később felesége, Korsós Józsefné Tóth Piroska halála után 2023-ban kezdem el feldolgozni és sajtó alá előkészíteni. A kötetet Babucs Zoltán hadtörténész látta el több mint hétszáz jegyzettel, s ezzel szinte felbecsülhetetlen értékű, hiánypótló kordokumentummá emelte az objektív beszámolót, amely hű képet ad a székesfehérvári 2. gyalog tábori póthadosztály magyarországi harcairól, a Magyar Királyi Honvédség utolsó hónapjairól és az amerikai hadifogságról. A könyvet Dr. Ravasz István hadtör-

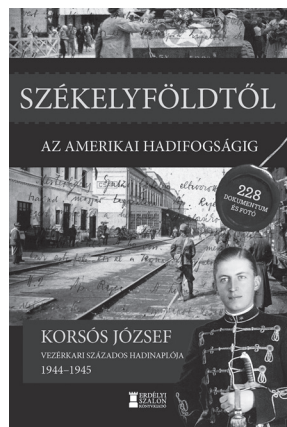
ténész-alezredes lektorálta, az előszót Prof. Dr. Kovács Árpád írta, akinek személyes kötődése volt Korsós Józsefhez.

A hadinaplót kiegészítettem édesapám háború utáni életével, újrakezdésével, számos dokumentummal és fényképpel. A fogságból a baracskai otthonba hazaérkezve az új néphadseregben szerepet vállalni nem akart, gazdálkodni próbált, de a faluban „horthysta” múltjára hamar fény derült. Tizenhárom évig úthengergépészként végzett fizikai munkát, miközben lassan próbálta magát a közlekedésmérnöki területen tovább képezni. Végül hatvanévesen, 1973-ban szerzett üzemmérnöki diplomát, és a Közúti Közlekedési Tudományos Kutatóintézet tudományos munkatársaként ment nyugdíjba 1977-ben. Katonai múltjáról, a megélt viszontagságokról a családban szinte sohasem beszélt, bár itthon maradt és külföldre szakadt volt katonatársaival egész életükre összekovacsolódva bajtársi kapcsolatot tartott. Sokszor vitatkoztak azon, vajon ki vállalt nehezebb sorsot: aki külföldre ment, hogy új életet kezdjen, vagy aki hazájában maradt, és itthon kellett szembenéznie a fizikai és ideológiai megpróbáltatásokkal.

Életében háromszor kellett új ideológiát tanulnia: felnőtt egy hazafias rendszerben, majd a háború után szinte minden tanult és becsült értéket eldobva alkalmazkodnia kellett a kommunista ideológiához, hogy túléljen és családját eltarthassa, végül a rendszerváltáskor megint el kellett hinnie, hogy mégiscsak a háború előttieknek volt igazuk. A második világháborúban szolgált katonák rehabilitációja keretében 1991-ben a honvédelmi miniszter tartalékos őrnaggyá léptette elő, majd 1994-ben (két év késéssel) a Hadiakadémia jogutódjától, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiától 50 éves arany díszoklevelet kapott. Korsós József utóljára 1995-ben tudott részt venni a Ludovika Akadémia akkori jogutódjától, a Kossuth Lajos Katonai Főiskola parancsnokától kapott 60 éves díszoklevél átadásán. Hosszú, küzdelmes, de teljesnek mondható élete az utolsó öt év nehéz betegsége után 1998. január 19-én, 85. születésnapja előtt egy nappal fejeződött be. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem 2011-es létrejöttét, mely a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia mint a magyar katonai képzés legmagasabb iskolája örökségét hivatott ápolni és továbbvinni, Korsós József nyugállományú vezérkari őrnagy már nem érthette meg. A farkasréti temetőben felravatalozott koporsójánál a tisztársak nevében vitéz Hajdu Lajos búcsúzott tőle: „Az 1935-ös, mindösszesen 271 létszámú Ludovikás évfolyam 234. tagjaként előre lovagolt Csaba királyfi csillagösvényén, hogy szállást csináljon mindannyiunknak.” A hamvait tartalmazó urna Baracskán, a családi kriptában került végső nyughelyére.

Hű felesége szavaival élve: három fő jellemvonása az akarat erő, a kötelességtudat és a hűség volt. Akaratereje abban nyilvánult meg, hogy mindig a legmagasabb mércét állította maga elé, s azt minden erejével meg is próbálta elérni. Kötelességtudata azt írta elő a számára, hogy mind a katonaságnál, mind pedig a későbbiekben soha ne lázadjon a számára kiszabott feladatok ellen. Végül pedig hűsége hazájához, családjához és hitéhez törhetetlen volt.

Naplójának és a hozzá kapcsolódó dokumentumoknak közreadásával mindazon katonatisztek felé törleszt-

hetünk, akik itthon maradva a 20. század többször változó társadalmi rendszerében megpróbáltak túlélni és az élet valódi értékeit továbbadni.

(*Székelyföldről az amerikai hadifogságig. Korsós József vezérkari százados hadinaplója 1944–1945.* Szentendre, 2024, Erdélyi Szalon Könyvkiadó. 420 oldal, 228 fénykép és dokumentum.)

LUDMANN MIHÁLY

IFJ. NAGY ISTVÁN ÉPÍTÉSRE EMLÉKEZVE

NAGY ISTVÁN építőmester fia 1875. február 14-én született Budapesten, Köbányán. Az itteni római katolikus egyházközség anyakönyvében bejegyzett keresztneve István Lajos.¹ 1894-ben érettségizett, utána a Királyi József Műegyetemen építészhallgatóként folytatta tanulmányait, azonban diplomát nem szerzett. A család szakmai tapasztalata és a hallgatóként szerzett építészeti rajzolói gyakorlata biztosította számára az 1899-ben megszerzett építőmesteri címet. „Az „Építőmesteri képzettség megvizsgálására szervezett Bizottság Ifj. Nagy Istvánnak, az 1899. évi május hó 26-án letett szakvizsgálat alapján, a képesítő bizonyítványt kiadta.”² Ez hivatalosan az Építő Ipar Műszaki Hetilapban jelent meg, amely „az Építőmesteri képzettség megvizsgálására szervezett Bizottság és a Budapesti építőmesterek, kőműves-, kőfaragó-, és ácsmesterek ipartestületének hivatalos lapja” volt.

Steindl Imre (1839–1902), Hauszmann Alajos (1847–1926), Pecz Samu (1854–1922) és Schulek Frigyes (1841–1919) 1903 és 1911 között voltak a Műegyetemi oktató. Amikor ifj. Nagy István a Műegyetem hallgatója volt, már magas szintű építészképzés folyt az intézményben. A tanszék tanárai döntően az 1840-es évek generációjához tartoztak. Ők képviselték az a két jellemző irányt, amely ekkor még meghatározta az európai építészeti gondolkodást. Az egyik a berlini neoreneszánsz irányzat volt, olyan mesterekkel, mint Hauszmann Alajos, Lechner Ödön vagy Pártos Gyula. A másik irányzat pedig a gótika bővületében született meg, melynek fontos célkitűzése volt a középkori építészeti emlékek feltáró leírása és helyreállítása. Így épült újjá nagyon sok középkori templomunk, amelyek közül a legismertebb a budai Mátyás-templom, de megemlíthetjük a bártfai Szent Egyed-bazilikát vagy a kassai Szent Erzsébet-főszékesegyházat. De olyan várak is megújultak az irányzatnak köszönhetően, mint a Hunyad vármegyei Vajdahunyad vára. Az iskola meghatározó mesterei a bécsi Friedrich von Schmidt tanítványai voltak, akik a Wiener Bauhütte tagjaiként számos középkori építészeti emléket felmértek, lerajzoltak, fotóztak és ezekről könyveket adtak ki. Ilyen oktató volt Foerk Ernő (1868–1934) is, aki von Schmidt tanítványa volt, majd 1892-

¹ Az ifj. Nagy Istvánra vonatkozó újabb információk Tóth Enikő kutatásának köszönhetőek.

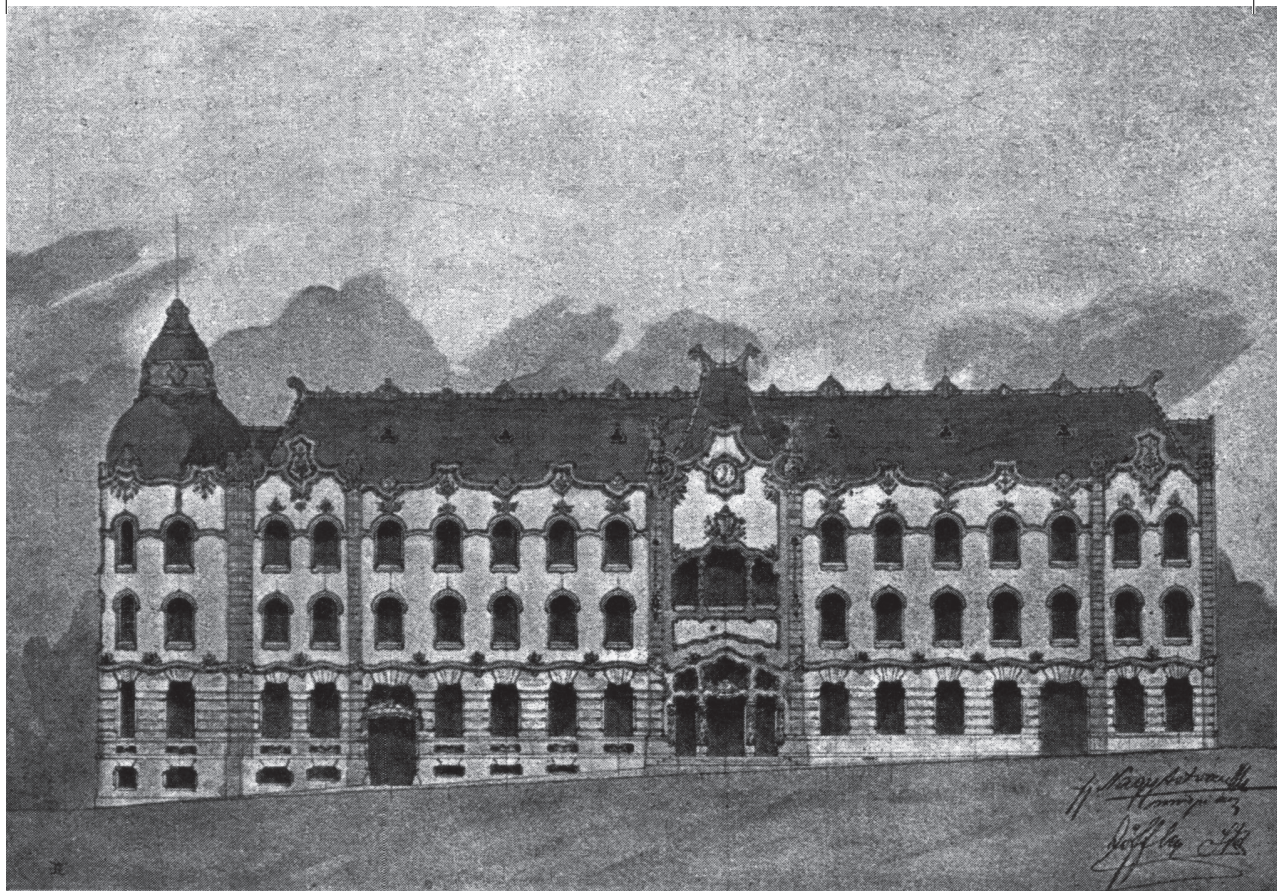
² *Építő Ipar.* 1899. június 1.

től Steindl Imre irodájában dolgozott, a következő évtől pedig a Műegyetem tanársegédje volt 1897-ig, tehát akkor, amikor ifj. Nagy is az egyetemen tanult. Azonban nem csak felmérték és rekonstruáltak, hanem újakat is terveztek, mint Steindl Imre a budapesti Rózsák terén az Árpád-házi Szent Erzsébet-templomot, vagy Pecz Samu a budai Szilágyi Dezső téri református templomot.

A kiegyezés utáni időszak a gyarapodás, gazdasági és kulturális fellendülés időszaka volt, a városiasodás kora, ahol ennek köszönhetően lakásokra, közintézményekre és kulturális feladatokat ellátó épületekre is szükség volt. Ezeknél a meghatározó stílus a neoreneszánsz volt. Hogy mennyire ezt tartották elsődlegesnek, jól mutatja a pesti Új Városháza (1870–1875), amit Steindl Imre neogótikus stílusban tervezett meg, azonban a megrendelő igénye miatt át kellett formálni reneszánsz stílusúra, így ez uralkodik az épület homlokzatán. A paloták esetében is jól láthatjuk a reneszánsz építészet formavilágát, elég csak az Ybl Miklós tervezte Képviselőház épületére és a körülötte felépült Palotanegyed épületeire gondolni, ekkor ez a stílus volt jellemző a bérpalotákra és bérházakra is. A reneszánsz strukturáltsága, viszonylag egyszerű homlokzatformálása költségtakarékos volt, ugyanakkor divatos is. Ennek az irányzatnak jelentős alkotója volt Lechner Ödön is, aki Pártos Gyulával több városi bérházat tervezett – így Mádl Béla bérházát vagy a Kecskemét város bérházát. Azonban a fiatal és sikeres Lechner pályáját felesége halála megtörte és 1874-ben Párizsba utazott, ahol szintén fontos építészeti feladat volt a középkori várkastélyok és templomok újjáépítése. Az itt szerzett tapasztalatok, majd a londoni utazás, valamint a Huszka József magyar díszítőművészetről írt tanulmányai vezettek odáig, hogy az 1890-es évek elejére beérett egy stílusváltó gondolat, amelynek az első eredménye az Iparművészeti Múzeum és Iskola épülete lett, amit a Földtani Intézet és a Postatakarékpénztár épülete követett. Ezzel Lechner a magyar építészet új irányzatát teremtette meg, megszületett a magyar szecesszió, amely magával ragadta azt az új generációt, akik a hetvenes években születtek és a századforduló körül szerezték meg a diplomájukat. Egy új és divatos építészeti irányzat jött létre a historizáló, tehát a történelmi építészeti hagyományokra támaszkodó építészet mellett.

Ezt az együttélést jól láthatjuk a pozsonyi Magyar Királyi Posta és Távírda épületére 1902. július 10-én kiírt pályázat benyújtott művein. Ekkor még együtt alkottak a negyvenes években született építészek és a hetvenes években született, már elég szakmai felkészültséggel rendelkező építészgeneráció tagjai is. A pályázat benyújtásának határideje 1902. augusztus 31-e volt, ameddig 24 pályamű érkezett be. A bíráló bizottság azonban úgy ítélte meg, hogy a pályázat nem volt eredményes. Bár a díjakat kiadták, de 1902. december 20-ai határidővel a kereskedelemügyi miniszter újabb pályázatot hirdetett. „E pályázat az előbbitől eltérően nehogy az eddigi pályázók a pályázatból kizárassanak, nyílt lesz, vagyis a beadandó terveket és azok mellékleteit a pályázóknak nevük aláírásával kell ellátniuk.”³ Ezen csak hazai építészek vehettek részt, a bizottság döntését pedig 1903. január 17-én tették nyilvánossá. Az első díjat Pártos Gyula (1845–1916) kapta. A terven látható épületének főhomlokzata reneszánsz faltagolású, a középrizalit és a saroktorony kupolája emlékeztethet némileg az Iparművészeti Múzeuméra. A II. díjazott Sándy Gyula Förc (Foerk) Ernővel közös munkája volt. Tervük

³ *Pesti Napló*. 1902. október 26.

A pozsonyi Magyar Királyi Posta- és Táviráda épületének terve.

alapvetően a reneszánszt idézte meg, a főbejárat fölötti magas torony pedig a gótika huszártornyaira hasonlított. A III. díjat Marton Ákos (1869–1945), Károlyi Lajos Emil (1873–1952) és Riemer Márkus nyerték el.⁴ A tervükön szereplő homlokzat higgadt és visszafogott, jól mutatja a reneszánsz iránti elkötelezettségüket, annak ellenére, hogy ők már a fiatalabb, mozgalmasabb formákkal dolgozó generációhoz tartoztak. A három építész közös terveként megvalósult kaposvári Igazságügyi palota tervei szintén 1902-ben készültek el. Ebben az épületükben a klasszicizáló formavilág dominál.

A pozsonyi Posta és Táviráda épületére kiírt pályázat eredménye némileg változott, de ezt a pályázatot is Pártos Gyula nyerte. A II. díjat azonban Pecz Samu tervének ítélték oda, aki a főpárkány fölötti díszítésekben szabadon megmutatta a gótika iránti rajongását. A harmadik díjat ekkor is a már említett három építész nyerte el. A pályázaton összesen 12 pályaművet értékelték. Ezek egyikét Lechner Ödön Leitersdorfer (Lajta) Bélával készítette, de részt vett benne Komor Marcell Jakab Dezsővel és ifj. Nagy István is, aki a nála öt évvel fiatalabb Löffler Bélával készített közös tervet.

Ifj. Nagy Istvánnak ez volt az első jelentősebb építészeti munkája, hiszen a beadáskor 27 éves volt, a nyertes Pártos Gyula 57 éves. Ifj. Nagy és Löffler pályaművének bírá-

⁴ *Építő Ipar.* 1902. szeptember 28.

lata megfogalmazta, hogy „Alakilag a munkálat megfelelő. Tervezők a kitűzött feladatra három alaprajzi vagylagos megoldással pályáznak. Az »A« jelű alaprajzok főelrendezése nem fogadható el, miután a rendelkezésre álló udvarterület még akkor sem volna elegendő a kocsiforgalom lebonyolítására, ha a Barát-utczai szárny előtt a folyosó fala alatt tervezett pillérek alkalmazására nem volna szükség, melyek azonban nem mellőzhetők. [...] A fentebbi három alaprajzhoz készített homlokzatok kiképzése nem tetszetős és felfogásában nem önálló.”⁵ A beadott pályaművek közül ez a terv volt az, amely a legközelebb állt Lechner Ödön 1901-ben átadott Postatakarékpénztár homlokzati kialakításához, amely Lechner utolsó jelentős nagyszabású budapesti épülete volt.

„Tervpályázatok korát éljük. [...] Minden érdemesebb építkezésre pályázatot hirdetnek, minden esztendő bőven termi a tervpályázatokat és ennek természetes következménye az a nagy érdeklődés, amely minden újabb pályázat alkalmával mind nagyobb és nagyobb mértékben nyilvánul meg a magyar építészek körében.”⁶ Ifj. Nagy István is részt vett több építészeti pályázaton. 1900-ban a piliscsabai Klotild-telep Kaszinó épületére írtak ki pályázatot. Ezt követte a pozsonyi, majd 1906-ban a nagybányai Vigadó épületének pályaterve, azonban ebben az esetben az első díjat két Lechner-követő, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos terve nyerte el. Ifj. Nagy István indult a herculesfürdői szálloda és vendéglő építészeti pályázatán is, amit 1907-ben írtak ki. Munkájával harmadik díjat nyert. Ebben az évben részt vett az újpesti MÁV internátus tervpályázatán is, tervét megvették, valamint a szentesi városháza tervpályázatán is, ahol tervét szintén megvételre javasolták. Ez utóbbin 38 pályázó indult, ami jól mutatja az építész szakma érdeklődését és munkai igényét. A szentesi városháza a győztes Bohn Alajos terve alapján készült el. Azonban 1907 sikert is hozott ifj. Nagy Istvánnak. Június 16-án a Hitelbank részvénytársaság a ceglédi Kossuth téren emelendő palotájának tervezésével ifj. Nagy István műépítészre bízta meg. „Ez a legújabb megbízás is fényes elismerése Nagy István tervező képességének és művészi ízlésének. Az építést még ez év folyamán megkezdik.”⁷ Ezzel egy időben megbízást kapott a Ceglédi Ipar és Kereskedelmi Bank épületének megtervezésére is. Az épület ma a városi Kossuth Múzeumnak ad helyet. A földszintje egyszerű, azonban az emeletet lezáró hullámváz párkánya, a fehér ablakkerevezések és a téglafal színét utánzó festés a lechneri stílus hatását mutatják. Cegléden más munkát is kapott, ő tervezte meg az Unghváry-házat is.

Azonban volt egy olyan területe a műépítészetnek, ahol nem volt szükség pályázatokra. Elég volt egy megrendelő, aki felkereste az építész, és ha sikerült a legfontosabb dolgokban megállapodniuk, akkor megbízta őt a tervezéssel. Jellemzően ilyen volt a paloták, bérpaloták és a bérházak tervezése. Azonban a bérházépítés kockázattal is járt, hiszen az olyan nemzeti, települési, egyházi közösség számára épített mű, mint egy múzeum, templom vagy színház mindig nagyobb figyelmet kap, a maradandóságukat nagyobb közösség támogatása alakítja ki, mint egy bérház esetében. Budapest gyorsan növekvő népessége igényelte a lakhatási lehetőségek bővítését, ezért a bérház építése biztos és nagyszámú megbízást eredményezett. A főváros magánépítési bizottsága rendszeresen ülést tartott és ezeken hirdették ki, hogy ki, milyen épületre, mely területre

⁵ *Magyar Építőművészet/Magyar pályázatok*. I. évf. (1903) 1. sz.

⁶ Uo. (Előszó)

⁷ *Cegléd*. 1907. június 16.

igényelte az engedélyt és az is, hogy ki a tervezője. Az engedély birtokában az építkezést elkezdhetnék. A budapesti építész ennek az igénynek megfelelően számos bérházat tervezett. Lakóháza és irodája a VII. kerületi Sajó utca 5/a szám alatt volt, ide jelentette be az ügyvéd öccsével 1913-ban megalapított ifj. Nagy István és Társa nevű céget.⁸ Kora miatt besorozott katonaként harcolt a Nagy Háborúban. A háború után 1921-től a társa Schöntheil Richárd építész volt, majd 1924-től önállóan dolgozott.

Ifj. Nagy István első jelentős megbízatása Schwarz Mór Dob utcai bérháza volt, melynek terveit önállóan készítette el. Az 1904-ben tervezett háromemeletes épület utcai földszintjén üzletek állnak a kor szokásának megfelelően. A zárt soros beépítésben az utcai homlokzat kiemelkedő szereppel bír, mert itt kaptak helyet a nagyobb, drágább lakások, melyen keresztül az építész megmutathatja egyéni világát. A Schwarz-ház három emeletén mindegyik szinten hat ablak van, az alsók és felsők íves záródásúak, a középső egyenes, a széleken lévő ablakok szélesebbek. Független, színes pilasztereket utánzó sávok húzódnak végig a homlokzaton, melyek öt részre osztják azt, legfelül rövid oszlopokban végződve. A sávok nem egyforma szélességűek, ezért középen két ablaksort fognak közre. Itt a legmagasabb az ívekből összeszerkesztett zárópárkány, amelynek formavilágában könnyű felismerni az érett lechneri szecesszió világát – ahogyan az ablakkávák golyós díszítésében is. Minden szintje erkélyes, de ezek mérete és formája szintenként különbözik. A homlokzaton megjelenő virágmotívumok a kapualj stukkóiban és a belső díszítésekben is megfigyelhetők. A bérház a kor jellemző megoldását követve belső udvaros, a szárnyakon függőfolyosókon megközelíthető lakásokkal. Az udvari szárnyak lakásai kisebbek, mint az utcai lakások, ez ekkor a bentlakók társadalmi rangjára is utalt. A főlépcsőház kissé balra tolódva kapott helyet, a jobb oldali szárnyban pedig hátul van a melléklépcső. A főlépcsőház függőfolyosókhoz csatlakozó részét öntöttvas oszlopok tartják, amelyek ekkor már szintén jellemző megoldások voltak. A lépcsőház korlátjainak indái a korlát fölé nyúlnak, amely megoldás ismerős a Postatakarékpénztár lépcsőházából.

Az épület sikerét jelzi, hogy az építész a következő években több fontos megbízást kapott. Ilyen Szenes Mór 1906-ra felépült Thököly úti bérháza is, mely szintén háromemeletes. A fehér-kék színek a Földtani Intézet színvilágát idézik, azonban ifj. Nagy nem mázas kerámiát alkalmazott, hanem színezett stukkókat. Ez egy kevésbé időtálló, de jóval olcsóbb technika, ami egy bérháznál fontos szempont volt. A főhomlokzat zárópárkánya itt is sok hasonlóságot mutat a lechneri épületekkel. A főhomlokzat sajátos aszimmetriáját a csak egyik oldalon emelkedő sarokrizalit adja. A bejárat fölött két emeleten végigfutó zárterkély helyezkedik el. A díszes, virágmotívumos kovácsoltvas rácsok az ajtón és a főlépcsőház korlátján is megjelennek. A kék díszítő motívumok a belső udvarban is megjelennek. Az utcai oldal árkádok körfolyosóinak pillérein is láthatóak. Ezen az oldalon a pillérek között lévő korlátokon kitért lepkeszárnyra emlékeztető stilizált növényi minták, az udvari függőfolyosók korlátjain keresztirányú és virágmintás díszítések jellemzőek.

1906. januári dátumozással már elkészült egy újabb bérház terve, melynek megrendelője Rákosi J. Jenő és felesége volt. A Szűz utcai Rákosi-bérház nem őrizte meg olyan jól az eredeti állapotát, mint a Schwarz- és a Szenes-ház. Az eredeti díszítés legjobban a földszinten maradt meg, ami szépen látszik az ablakformákon és azok keretezésein. A főbejárat

⁸ *Építő Ipar.* 1913. december 14.

A Krámer-bérbház (Ludmann Mihály felvétele)

íves nyílása és hullámzó vonalú lezárása szintén a lechneri építészet tiszteletét mutatja. Az emeleten sok helyen kicserélték az íves ablakokat és a díszítéseket is eltüntették. A kapualj stukkói eredeti formájukat mutatják. A belső udvar lépcsőkorlátai, a függőfolyosók rácsai, valamint a nyílászárók még őrzik az eredeti terv formavilágát. Az udvari falakon azonban csak az ablaknyílások formája idézi az eredeti állapotot, a falak sok helyen még a vakolatukat is elhagyták. A belső udvar sajátos eleme a két lépcsőházat összekötő híd. Szerencsére a lépcsőkorlátok őrzik az eredeti megjelenésüket a tervezőjükre jellemző virágmotívumokkal, aki ebben az időben sokat foglalkoztatott építész volt. Ekkor készült el a Szerecsen (ma Paulay Ede) és a Nagyuvaros utcai bérbház is. A következő években ceglédi épületeit tervezte. Ez, a négy különböző funkciójú épület 1907–1908-ban készült el, amelyek közül kiemelkedik az egykori Ipar és Kereskedelmi Bank, ma városi múzeum épülete.

Ifj. Nagy István stílusában ezután lényeges változás történt. A szecesszió formavilágától való elfordulás ekkor általános volt, sok Lechner-követő választott új utat, közeledve egy egyszerűbb, klasszikusabb formált arculat felé. Ez jól látszik ifj. Nagy zuglói Cházár András utcai bérbházán, amelyet 1909-ben tervezett. Az épület hangsúlyos része a középső kétaxisos elem, ahol az építésze jellemzően a bejárat a jobb oldali tengely része. A bérbház háromemeletes, a kiemelkedő attika még őrzi a mester korábbi épületeinek jellemző megoldását, de itt ezt már nem ívekből szerkesztette. A legfontosabb szint az első emelet, ahol az ablakzárások még őrzik a megtört zárást, azonban már

ezek sem ívesen zárulnak. A kávájuk díszített. A földszint és a második emelet ablakai pedig téglány formájúak. A középső rész erkélyei egyformák, ettől jobbra és balra pedig két emeletet átfogó zárt erkély kapott helyet. Az 1909-es év az építész életében nagyon termékeny volt. Az *Építő Ipar* c. újságban közölt, engedélyezett három- és négyemeletes bérházai fővárosszerte épültek, melyeknek a Váci út, az Elemér utca, a Krisztina körút ugyanúgy helyszínt adott, mint az István, az Oszlop vagy a Forgách utca. A Cházár utcaihoz hasonló karakterű, de gazdagabb díszítésű Krámer Miksa István utcai bérháza. Két axisos középső rész itt már timpanonos attikával lezárva, és a bejárta is a szimmetriatengelyre került. A három emeleti szintet átfogó zárterkély felső párkánya fogoros díszítésű. Ez az egyszerű geometrikus formaválasztás más elemekben is megjelenik, amely a kortárs osztrák és német építészeti ismeretét mutatja (ez a geometrizáló formavilág jellemezte ekkor Lajta Béla műveit is). Ezzel együtt feltűnő a domborművek jelentős alkalmazása a főhomlokzaton. Plasztikus formákat eddig is használt, de azok virág- és madármotívumok voltak, itt azonban figurális jelenetek bontakoznak ki. A Marek József utcában 1910-re megépült Burghardt-bérházon is feltűnőek a domborművek és jól látható rajta, ahogyan az íves formák egyre hangsúlyosabban szabályos rendbe szerkesztődnek. Ez a geometrizáló stílus a Péterfy Sándor utca 44. szám alatt álló, Polgár Károly és Kiss Ferenc által megrendelt bérházán is feltűnő. Ezen az épületen a sarok íves lekerekítésén kívül minden szabályos négyszögletű.

Ezt az irányt folytatta a Brüll-testvérek számára 1910-ben engedélyezett Szerdahelyi utcai és Orczy úti bérházakban. Utolsó jelentős építészeti munkája a szintén a Józsefvárosban felépített Baross utcai bérháza, amely Nagy Jolán és az építész bérháza. Az engedélyt 1911. január 30-án elutasították, azonban február 6-án megjelent az engedélyezése. Ennek a bérháznak két utcai homlokzata van, de a hangsúlyosabb a Baross utcára néző nyolc ablaktengelyével és a közepén levő öt emeletével. Ez az építész legmonumentálisabb munkája. A földszinten itt is üzletek vannak, az első emelet fölött erőteljes párkány fut végig, amely csak a széleken levő erkélyek vonalát követve ívelődik. A négyaxisos középrész az emeleti szinteken határozottan kiemelkedik, az ötödik emeleti szint köríves oromzatot kapott. A térbelisége miatt a két középrészen levő erkélyek a második, harmadik és negyedik szinten lodzsa jellegűvé válnak. A homlokzatok minden ablaka derékszögű négyszög, beleértve az organikusnak tűnő absztrakt domborművekkel és szemöldökgerendán madáralakokkal díszített műköből készült főbejáratot. A magántulajdonban lévő bérházakat 1945 után államosították és a következő fél évszázadban állapotuk jelentősen romlott. Ezért nagyon sok épület még ma is őrzi ezt a megjelenését, így sokszor a lepusztult homlokzatok és belső terek nem tudják megjeleníteni az egykori szépségüket.

Az építész bevonult, részt vett az 1914-ben kitört világháborúban, de a háború végén szerencsésen hazatért. Ezután elsősorban építészeti vállalkozóként tevékenykedett és közéleti feladatok kötötték le idejét. Aktív szerepet vállalt a fővárosi Középítési és a Köztisztasági Bizottság munkájában. Tagja volt a Magyar Mérnök- és Építész Egyletnek, a Hadviselt Mérnökök, Építészek és Műszaki Tisztek Nemzeti szövetségének, amelynek 1923-tól főtitkára volt. Még más szervezetekben is tevékenykedett, azonban építészeti tervezéssel már nem foglalkozott. Ebben szerepe lehetett a háború után csökkenő megrendeléseknek is. Az 1875-ben született építész 1950-ben, 75 éves korában hunyt el, aminek idején, 2025. augusztus 14-én lesz 75 éve. Művei egy tehetséges és a maga korában jelentős építész emléket őrzik.

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER

CSONTVÁRY ÉS ÚTTÖRŐ ELEMZŐJE IS MEGELŐZTE KORÁT

„A képeket pusztán önmagukban nézzük.”

(Gróh János)

CSONTVÁRYRÓL 1919-BEN bekövetkezett halála után sok írás jelent meg. E korszak közléseiről a festő kiváló kutatója, Németh Lajos 1976-ban megírta: „A magyar művészetkritika és művésztársadalom *nagy része sokáig* nem tudott mit kezdeni Csontváry művészetével.” Az értetlenségnek eme időszakában új fejezetet nyithatott volna egy tanulmány, amely 1948-ban íratott, de sajnos csak 2024-ben jelent meg nyomtatásban. (1. kép) Szerzője, Gróh János festőművész (1923–2007), aki 1948-ban végezte el a budapesti Képzőművészeti Főiskolát, majd 30 éven át rajzot tanított a budapesti Műszaki Egyetem Építészeti Karán.

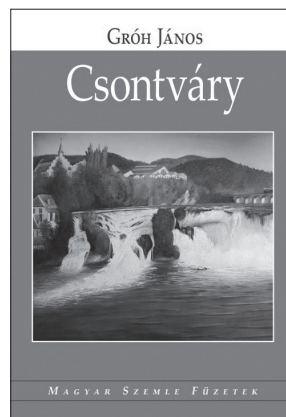
1945 után Gerlóczy Gedeon jóvoltából a Képzőművészeti Főiskolán ott függtek Csontváry képei. Gróh János látta a festményeket, tapasztalhatta a főiskola tanárainak Csontváry elleni, írott formában is közreadott harsány kirohanásait. Talán ezért szól így írásának legelső mondata: „Csontváry még mindig nem találta meg az őt megillető helyet a művésztörténetben.” Voltak néhányan, akik rokonszenvvel méltatták Őt, ám a szakemberek többsége számára az a fő kérdés, hogy a festő „örült” volt avagy sem. A 25 éves Gróh János magabiztos intelme: ez „felesleges és káros... felületes” megközelítés, egy festő esetében *mindenelőtt a képekre kell figyelni*. Ezen úttörő és egy íróasztal fiókjában szunnyadó alapvetés mottójával majd 45 év múlva találkozhat a közönség, Tímár Árpád cikkében. (*Új Művészet*. 1993. április 7. 80.)

Gróh János művében 15 Csontváry-képet elemzett részletesen, s röviden vázolt, vagy csak említett további tizenkilencet. Biztos ítéletére utal az, hogy – egyetlen kép, az *Önarckép* kivételével – eme tizenöt képből tizennégyet Csontváry maga is mindig bemutatott saját kiállításain. Gróh képelemzéseiben egyszerűen, szakkifejezéseket mellőzve fogalmaz. Úgy, mintha gyakorlott mesterként tanítványainak tárlatvezetést tartana a műértés lényegéről. Hogyan kell egy művet szemlélni, megérteni, elhelyezni a festő életművében és a művészet történetében. Melyek a kép általános jellemzői, mi az alkotó feltételezhető motivációja és üzenete? Elemzi a kép szerkezetét, főbb elemeit, mindenelőtt a színeket. Csontváryra jellemzőnek tartja azt, ahogyan ő egyensúlyba hozza a kép néha egymással vetélkedő alkotóelemeit, a nyugalom és mozgalom, a szét-hullás és összetartás megjelenítését. Gróh szerint Csontváry „különösen jó” festő volt, aki a színt, vonalat, formát és kompozíciót nagyobb hozzáértéssel, kifejezőkészséggel kezelte, mint sokan mások. (Nota bene: mit mondtak volna a főiskola egyes tanárai, ha ezt a mondatát 1948-ban olvassák?) Az ifjú képzőművész a megvizsgált képek mindegyikét figyelemre méltó alkotásnak tartja – egyetlen kivétellel, mely az utókor által minden bizonnyal tévesen elkeresztelt és félre is értelmezett, *A magyarok bejövetele* című vázlat. Szerinte Csontváry munkáira a folyamatos tanulás, fejlődés jellemző, a korai kisebb képektől szinte időrendi sorrendben egészen a pályát lezáró, utolsó nagy

művekig. Csontváry halála előtti interjújában megerősíti, hogy ez valóban így történt. A képekben felsejlő fejlődés nem mindig egyenes vonalú, de kikiklás, stílusváltozás nem figyelhető meg. A képek elemzése során Gróh nem említi az „őrültségre” utaló tartalmi vagy formai jegyeket. Azokon a képeken sem, amelyeket a festőt bírálók az elmezavar kétségtelen jelének, a betegség látható bizonyítékának minősítettek. Gróh ezen megközelítése gyökeresen új utat jelent a Csontváry-irodalomban, és összhangban áll a mai orvosi felfogással. Eszerint téves az a vélemény, hogy önmagában egy képről leolvasható az, hogy alkotója egészséges avagy beteg, s hogy mi a betegsége. Gróh ismeri és említi mások észrevételeit a kóros elmeműködésnek a képekről leolvasható „bizonyítékairól”, ám ezeket az elemzések során nem vitatja. Nem állítja, hogy Csontváry esetében kizárható a lelki zavar, de azt sem, hogy egyetért másoknak az őrültséget hangoztató véleményével. Lényegi következtetése: „Csontváry művészetét nem az örület determinálja.”

Gróh nem követi egyes utókorai elemzők azon vétkes gyakorlatát, hogy a festő által öt kiállítási katalógusában következetesen rögzített saját képcímeit elfogadhatatlan módon, önkényesen megváltoztatják, átírják, néha „új címet” is adnak, s ezt a hamisítást esetenként saját műértelmezéseik alátámasztásaként használják. 1936-ban például Csontváry két cédrusképének címe – *egészen napjainkig* – átkeresztelődik. Az új, azóta sokszor ismételt, ám hamis cím: *Magányos cédrus*, illetve *Zarándoklás a cédrusfához*. A címmel is hangsúlyozva egy feltételezésen alapuló és az utókorban sokak által terjesztett képmagyarázatot: a „magányos” fa képével a festő egyenesen saját önarcképét, kóros testi-lelki állapotát, egészségtelen magányosságát, elszenvedett sérüléseit fogalmazza meg, mégpedig közvetlenül a képről leolvasható módon. A *Zarándoklás* pedig – folytatják eme szerzők – inkább nagyzasos vágyai beteljesüléséről szól: az ő kiemelkedő nagyságát végre elismerik a népek, s hódolattal járulnak a festőt megszemélyesítő cédrus lábához. Gróh az eredeti és hiteles, Csontváry által adott címet használja: *Egy cédrusfa a Libanonból* (így!), illetve *Zarándoklás* (Csontváry német nyelvű katalógus-változatában „ima”) *a cédrusoknál Libanonban*. Tehát nem egy fa, hanem több, és nem *fához*, hanem *fáknál*. A fohász és a hódolat nem önnön magára, vagyis egy földi személyre, hanem valamilyen természeti, esetleg szavakban kifejezhetetlen természetfeletti nagyságra irányul. Az utókorban bárki nyakló nélkül értelmezhet, de az alkotó képcímeit nem hamisíthatja meg. Csontváry egyébként azt is leírta, hogy a *Zarándoklás* valós keleti élményén alapul. Írásaiban más hasonlatosságot fogalmazott meg saját élettörténete és a cédrusok között. Többször hangsúlyozta: a cédrus sajátos, más fáktól is megkülönböztethető módon, igen későn kezd szokatlanul nagyra nőni és nagyon későn hoz termést, éppen úgy, miként festőként Ő maga. Egyébként a magányt a szabad alkotás érdekében ő maga választotta. Hétköznapi kérdésekkel nem törődve ő valójában nem is szenved, elkészült műveit szemléli, elégedetten. Másrészt az Égi Hatalommal való közvetlen kapcsolata számára mindenféle földi elismerésnél többet ér.

Gróh művében a két cédrus-kép és a többi alkotás elemzése a művészeti ismeretterjesztés mintapéldája, tar-

talmilag és stílusosan is méltó Csontváry alkotásaihoz. Azokat Csontváry képeinek nézői kiállítási kalauzként is használhatják.

Ezt követően Gróh János Csontváry tevékenységének tartalmi kérdéseiről saját véleményét szembesíti az irodalom nézeteivel. A kézirat eredetileg lényegében folyamatos szöveg. A szerző iránti hűséggel, minimális és igen szerencsés beavatkozással azt a szerkesztő, Gróh Gáspár átrendezte, címmel ellátott fejezetekre tagolta. Így az olvasó áttekintheti a tanulmány szerkezetét, jobban tud koncentrálni a fontos részletekre. Előszörként Csontváry fejlődéséről esik szó, majd Csontváry természetábrázolásáról. Sorra kerül a képek komponáltsága, illetve természetes volta, a tér érzékeltetése, a formák képi jelentősége, a témaválasztás, a tartalom és forma viszonya, a Csontváry alkotásainak megértését elősegítő, illetve az azt akadályozó tényezők kérdése. Utóbbiak miatt születnek egyes szerzők vitatható véleményei. Gróh ezeket a szerzőket behatóan ismeri, idézi, s megalkuvás nélkül vitázik is velük. Világos számára, hogy a szerzők időnként önmaguknak is ellentmondanak, s „rapszodikusán egyszer magasztaló, egyszer csepülő” véleményt hangoztatnak Csontváryról. (Ezt a fura kettős megítélést Fodor Zoltán Csontváry-kutató még napjaink neves szakértőinek írásaiban is felfedezte, és saját nagyszabású köteteiben feltárta.) Gróh még pályakezdő fiatal, de ha szükséges, merészen szembeszáll korának nagy, esetenként hivatali hatalommal is bíró szaktekintélyeivel. Nem fogadja el, hogy Csontváryt autodidaktának, dilettánsnak minősítik, avagy Gulácsy Lajoshoz és a vámos Rousseau-hoz hasonlítják. Ismételten leszögezi: sem a forma, sem a tartalom alapján nem lehet festőnket elmeógyógyintézetbe zárni, vagy a festőművészetből kirekeszteni.

Gróh szerint Csontváry lényege az, hogy újszerű. Újítása az, hogy festményei monumentálisak, s a hatást egyúttal szokatlan, igen merész színei fokozzák, ám kölcsönös összhangban a formákkal és a kompozícióval. Képeit határozott belső törvény szerinti logikus felépítés jellemzi. Mozgalmas kompozíciói valójában nyugodt hatásúak. Képeit harmónia uralja, a nyugalom és mozgalmasság, a széthullás és összetartás sajátos Csontváry-féle egyensúlya. Általában a természetből indul ki, a látványt belső látomás szervezi teljes egységgé. Képei különböző hangulatúak. A szín, forma, téma, kompozíció változik az alkotómunka során. Szétválasztó analízis után mindig szintézisre, harmóniára törekszik képeiben. Azokra jellemző a teljesség, nem hagyható el belőlük semmi sem. Gróh szerint Csontváry festészete kapcsolódik kora művészetéhez, festői problémáihoz. Ám ő nagy és újító festőegyéniség, akit nem lehet a már meglévő skatulyákba, például izmusokba besorolni. „Megérdemli, hogy nevét [...] akár egy külön fejezet élére írassuk.”

1948 előtt a Csontváry-irodalmat uralta a felszínes, gyakran ambivalens, nem ritkán téves vélemények áradata. Ezért jelentős Gróh megközelítése, amelyet a fenti mottó ad vissza. Néhány kivételes hozzáértő egyikeként Gróh János az akkori művek többségétől eltérő, új, ma is érvényes és tanulságos Csontváry-képet rajzol meg. Pedig 1948-ban Ő nem támaszkodhatott például a ma létező gazdag Csontváry-irodalomra. (Ennek tudható be apró tévedése a 87. oldalon: Csontvárynak ugyanis nem volt Berlinben kiállítása.)

Gróh János megállapította, hogy Csontváry művészete „kivételesen egyéni”, megelőzte korát, „de nem illeszkedett abba, hanem túlnőtt azon”. A jelen ismertetést összefoglalva, Gróh Csontváry-elemzéséről is elmondhatjuk ugyanezt. Mert abban 76 év

elteltével mind a mai napig vezet is, hogy minden esetben meghatározónak tekinti a festő szándékát, döntéseit, tiszteli az általa adott képcímeket, a festmények kiállításokra történő kiválasztásának gyakorlatát.

Aligha vitatható Gróh János tanulmányának kiemelkedő szakmai színvonala, úttörő volta, máig tartó és mások által meg nem haladott érvényessége. A rátermett és merész ifjút ma bátran említhetjük a kiemelkedő, úttörő művet alkotó Csontváry-kutatók között. Ha annak idején műve megjelenik, Csontváry, és talán saját nehéz sorsa is máshogyan alakult volna...

(Gróh János: *Csontváry*. Kézirat, Budapest, 1948. 85 gépelt oldal. Nyomtatásban megjelent 2024-ben, a Magyar Szemle Füzetek sorozatában, 89 oldalon. A kéziratot gondozta, szerkesztette, bevezetéssel ellátta a szerző fia, Gróh Gáspár.)

❧ SUMMARIES ❧

ZOLTÁN PETŐ “*The Intellectual History of the Hungarian Nation – Tibor Joó*”: The study examines the conception of the nation of Tibor Joó (1901–1945), one of the most prominent but now almost forgotten figures of the Hungarian generation of philosophers between the two world wars, on the basis of his works on the philosophy of history published in the 1930s and 1940s. According to Joó’s main view, the nation is constituted not by blood, tribe, race, and thus not by biology, but by spirit. In his view, the most important distinguishing feature of the Hungarian national spirit is an element of steppe-nomadic origin, which survived the foundation of the Christian state and, synthesised with Christianity, even survived the Middle Ages. He contrasts this development with Western European concepts of the nation, which have a fundamentally different origin and developmental history.

BARNABÁS GUITMAN’s “*The National Colours in Court Representation – The First Appearance of the Hungarian Tricolor on Flags*” examines the use of flags marking Hungary in the late medieval and early modern period. Through contemporary illustrations, he shows the continuous presence of the red and silver striped flag until the early 18th century. Furthermore, based on sources that have been little studied so far it demonstrates that the use of the red-white-green tricolour as the Hungarian colour developed at the court ceremonies of Habsburg kings in the second half of the 16th century.

GERGELY ANDRÁS NACSINÁK “*The Byzantine Unicorn – Hamvas and Byzantium, or the Anatomy of a Misunderstanding*”: The essay

turns towards one of the less significant, yet the most problematic, the most subjective interpretations of tradition in the oeuvre of the Hungarian writer and thinker Béla Hamvas. It presents his vision of Byzantium and its spirit based on the *Byzantium* published in 1934, the *Meteora* written in 1940–41, and the more sober essay *Ikon* from 1951. Starting from a more authentic view of the history and spirituality of Byzantium as a Greek Orthodox priest, but with a confident and essentially sympathetic knowledge of the Hamvas oeuvre, the author draws primarily the biographical and spiritual source landscape of Hamvas’ illusions and inaccurate judgements that underlie the thought processes of the two earlier essays.

KÁLMÁN PONGRÁCZ “*Civic Christianity*”: The essay, written in the 1930s, addresses one of the most important themes of contemporary Russian Christian existentialism: the spiritual decline of the citizenry. The consequence of this is that the Christianity of the bourgeoisie, the par excellence modern social class, is reduced to a functionalism, a kind of ornament of its life style, a legitimizer of its own inferior aims, a validator of its revolutionary principles in opposition to the order society. The text was originally published in the 9th issue of the *Magyar Kultúra* periodical in 1935.

GÁSPÁR GRÓH “*Mysterics, or the Right of Secrets – Marginal Notes to István Szilágyi’s Novel A Stone Drops in a Dwindling Well*”: One of the most significant Hungarian novels of the second half of the twentieth century is István Szilágyi’s *A Stone Drops in a Dwindling Well*, published in 1975, in which mystery is the most significant dramaturgical de-

vice. The souls of its characters are poisoned by secret sins committed or thought to have been committed. The narrative is based on an almost banal crime story, fit for a pulp novel or tabloid. The essay attempts to approach the mystery that forms the novel's force field without the need for debunking, to explore it seeking parallels with ballad or Dostoyevskyan poetics, while elevating the analysis of the novel to a more universal epistemological inquiry.

GÉZA HAJNAL “*And We Will Spread It All Over the World...*” – *Zoltán Benkő's Role in Discrediting Tibor Tollas*: Tibor Tollas was one of the leading intellectual figures of the 1956 Hungarian emigration to the West, who, as a poet, a significant literary and cultural organizer, editor of the *Nemzetőr* journal, made an unparalleled contribution to the 20th century Hungarian culture. However, his reputation is not spotless the details of his involvement in the war are still unclear. In 1945, he served as a gendarme lieutenant in the Jewish ghetto of Beregszász (present-day: Berehovo, Ukraine), where he was sentenced to 10 years in prison in 1949 for alleged atrocities. Géza Hajnal, a literary historian, analysed a wealth of source material, some of it newly discovered, and came to the conclusion that Zoltán Benkő, another leading figure in the Hungarian emigration, had consciously and actively damaged Tollas' image. The study examines the background and possible motives for the character assassination.

JÓZSEF SZABADFALVI “*Rule of Law and Democracy in Barna Horváth's View of Law*”: Barna Horváth represented a new colour in Hungarian legal philosophy from the late 1920s onwards. After returning from England, he wrote several significant studies on the results, past and contemporary aspirations of the Anglo-American legal

theory. In the 1930s he wrote a large-scale summary of the history of the English legal theory, which was published in 1943 under the title *English Legal Theory*. In his monograph, he identifies the supremacy of law as the central concept in Anglo-Saxon legal thought, and traces the development of English legal culture and theory essentially through the tension between opposing theories of the rule of law and sovereignty.

GÉZA GECSE “*The Russian-Ukrainian War in the Light of the Novorossiya Plan Until Summer 2024*”: This major study takes an unusually broad sweep, from the Perestroika events to the political history of the Russian-Ukrainian war that broke out in February 2022, up to the summer of 2024. While extensively using daily press reports focusing on current events in the war and world politics, it also provides a broader historical panorama of the war, which continues today, including its ideological drivers. The ‘special military operation’ is presented in conjunction with the twists and turns of its military history, with particular reference to the lessons of the Prigozhin coup attempt, and finally outlines the prospects for a long-term peace.

1% METAPHYSICS: “*Vigilance in the Liturgy*”: excerpt from **DIETRICH VON HILDEBRAND'S** book *Liturgy and Individuality* (Liturgie und Persönlichkeit, 1933).

KLÁRA TÓTH “*Writer in the Cinema – Film Experiences of István Szilágyi*”: The essay reveals a uniquely close relationship between one of the greatest contemporary Hungarian writers, István Szilágyi, and the art of film. Although the author's great novels were never made into films, he was an official guest at the Hungarian Film Festival in the 1990s and participated six times as a correspondent at the most important event

of the Hungarian film industry. The text reveals the films of this period that came close to István Szilágyi, and also paints a picture of a writer who was generally distant from the moving image, consciously sought out and appreciated films that he considered great by his own standards.

The book review of **ZOLTÁN KORSÓS** briefly presents the war diary of Captain General József Korsós (1913–1998) entitled *From Szeklerland to the US Captivity 1944–1945*. József Korsós's war diary, written from 1 February to 27 October 1945, was supplemented by his family's recollections of his prisoner-of-war experiences, photo albums and numerous documents of great value. Zoltán Babucs, a military historian, added more than seven hundred notes to the volume, making it a priceless niche document that gives, among other things, a true portrait of the last months of the Hungarian Royal Hungarian Army and of the US captivity, among other things.

MIHÁLY LUDMANN "*In Memory of the Architect István Nagy Jr.*": The short study reviews the career of István Nagy Jr. (1875–1950), presenting the trends that influenced the architect's career and the architectural training of his time, the Neo-Renaissance

school in Berlin or the Wiener Bauhütte. The text also describes the major buildings of István Nagy, but also gives a faithful picture of the situation of young architects at the turn of the 19th and 20th centuries: the background to the tendering process for public buildings, or the practice of designing tenement houses and tenement palaces that offered architects greater creative freedom but also greater risk.

ISTVÁN PÉTER TEMESVÁRI "*Csontváry and His Pioneering Analyst Also Ahead of His Time*": János Gróh (1923–2007), as a thinking fine artist, was as much concerned with the theoretical issues of his time as he was with the great artists of the 20th century. Thus, in his youth, he wrote a large and remarkable study on the art of Tivadar Kostka Csondvány, who was still controversially judged in the 1940s and 1950s. The review draws attention to the fact that the work, which remained in manuscript for decades and has only recently been published, is free of contemporary prejudices and clichés. Gróh has taken a fresh, contemporary view of his great fellow artist, analysing 15 of his paintings in his study, and discussing the more general issues of Csondvány's painting with great art-theoretical competence.

~ SZERZŐINK ~

GECSE GÉZA (1962, Leningrád) történész, újságíró. Budapesten, az ELTE-n végzett történelem-orosz szakon 1986-ban. 1986 és 1989 között a Magyar Tudományos Akadémia tudományos továbbképzési ösztöndíjasa történelemből. 1990–2019 között az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén tanított. 1989 és 2014 között a Magyar Rádió, illetve az MTVA munkatársa. A Károli Gáspár Református Egyetem óraadó tanára, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Oroszország Története Kutatóműhely tagja.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, 2017 és 2023 között a Magyar Szemle főszerkesztője.

GUITMAN BARNABÁS (1977, Szombathely) PhD értekezését a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen védte meg reformációtörténeti témakörben 2009-ben, habilitált doktori fokozatot a Pécsi Tudományegyetemen szerzett 2024-ben. 2002-től oktat a PPKE BTK Történettudományi Intézetében. Főbb kutatási témái a kora újkori Habsburg Monarchia és a felekezeti történetére fókuszálnak.

HAJNAL GÉZA (1967, Budapest) hidrogeológus, a BME docense, irodalomtörténész, író. Irodalomtudományi kutatási területe Gérecz Attila életműve és az irodalmi kultusképzés. *Gérecz Attila élete, költészete és kultusza* című PhD-dolgozatát a Pécsi Tudományegyetemen védte meg 2020-ban.

KORSÓS ZOLTÁN (1958, Budapest) a biológiai tudomány kandidátusa, okleveles biológus, zoológus, 2013–2019 között a Magyar Természettudományi Múzeum fő-

igazgatója, 2020–2023 között az Állatorvostudományi Egyetem Biológiai Intézetének egyetemi docense, a Magyar Biológiai Társaság elnöke.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

NAC SINÁK GERGELY ANDRÁS (1977, Budapest) vallástörténész, író, dalszövegíró, tanár. A Tan Kapuja Buddhista Főiskola vallásbölcselet szakirányán szerzett diplomát. 2004–2005-ben ösztöndíjjal a kilkísi teológiai iskolán, 2006-tól a Thesszaloniki Arisztotelész Egyetem Teológiai Karán tanult. A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Magyarországi Orthodox Exarchátusának papja.

PETŐ ZOLTÁN (1986, Mezőkövesd) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás eszmetörténete. A XVIII. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálatát követően érdeklődése a XIX–XX. századi (angolszász és német) konzervativizmus, illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány területére is kiterjedt.

PONGRÁCZ KÁLMÁN (?–?) a két világháború közötti időszakban aktív ügyvéd, külügyi és vallásügyi közíró, a Magyar Külügyi Társaság elnökségi tagja, a Társadalomtudományi Társaság titkára, valamint a Magyar Nemzetpolitikai Társaság alelnöke.

SZABADFALVI JÓZSEF (1961, Debrecen): jogász, egyetemi tanár, az MTA doktora, a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék vezetője, a Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola vezetője.

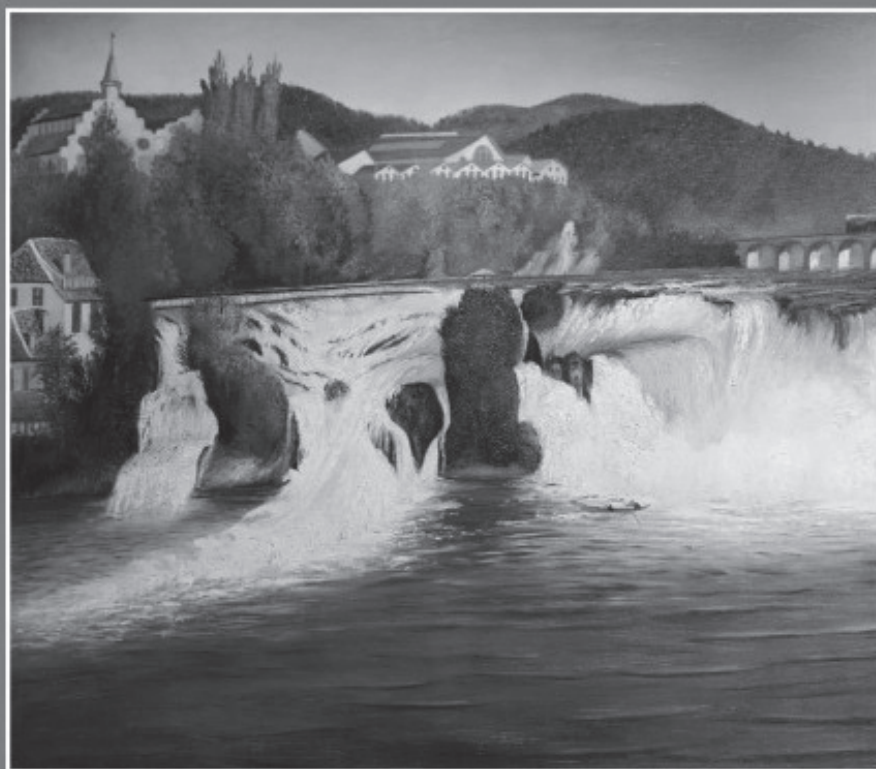
TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER (1940, Békéscsaba) reumatológus, ideggyógyász. 40 éven át az ORFI (Országos Reumatológiai és

Fizioterápiás Intézet) orvosa. Jelenleg az ORFI önkéntes munkatársa és a budapesti angyalföldi Rendelőintézet reumatológus szakorvosa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

GRÓH JÁNOS

Csontváry

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK

A szerkesztőség címe:
1036 Budapest, Kolosy tér 5-6.
Tel.: 0630/151-9100

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
STAMLER ÁBEL

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben megrendelhető
a Magyar Szemle honlapján
<https://magyarszemle.unas.hu>
valamint a Magyar Posta Zrt.-nél.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország
bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu • webshop-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOLOSY TÉRI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.